

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

3 1985

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

До 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні вміщуємо статті: В. А. Чумак. Дружба народів СРСР — могутній фактор Перемоги; В. Д. Андрієнко. Програма миру — зовнішньополітична стратегія КПРС у дії.

Керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму, можуть бути в нагоді статті: О. О. Городецький, Л. В. Сохань. Соціальні відносини як категорія марксистсько-ленінської соціології; О. В. Нельга. Формування потреби в праці як проблема загальносоціологічного аналізу; Н. І. Соболева. Світогляд особи як регулятивний фактор її розвитку.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: Є. І. Андрос. Соціальна пам'ять і розвиток категорій; І. В. Бойченко, Ю. Д. Прилюк. Системний категоріальний аналіз фундаментальних проблем історичного матеріалізму.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 3 Травень — червень 1985

Київ Наукова думка

З М І С Т

Назустріч XXVII з'їздові КПРС

Стратегія реалізації соціалістичного ідеалу 3

До 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні

Чумак В. А. Дружба народів СРСР — могутній фактор Перемоги 13

Андрієнко В. Д. Програма миру — зовнішньополітична стратегія КПРС у дії 23

Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму

Городецький О. О., Сохань Л. В. Соціальні відносини як категорія марксистсько-ленінської соціології 33

Нельга О. В. Формування потреби в праці як проблема загальносоціологічного аналізу 43

Проблеми формування нової людини

Соболева Н. І. Світогляд особи як регулятивний фактор її розвитку 52

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Фролов І. Т. (Москва). З історії морально-філософських роздумів про смисл життя, смерть і безсмертя: М. Ф. Федоров, В. І. Вернадський, М. М. Пришвін 59

Методологія наукового пізнання

Андрос Є. І. Соціальна пам'ять і розвиток категорій 68

Роздуми над книгою

Бойченко І. В., Прилюк Ю. Д. Системний категоріальний аналіз фундаментальних проблем історичного матеріалізму 79

З історії вітчизняної філософії

Герасим'як І. Г. (Дрогобич). Проблема «людина — природа» в контексті ідеологічної боротьби на Західній Україні кінця XIX — початку XX ст. 91

Критика буржуазної ідеології

Широков А. І., Шілов В. І. Неспроможність сіоністської доктрини «всесвітньої єврейської нації» 100

Наукові повідомлення

Трибуна молодого науковця

Шевченко О. К. Про передумови розуміння художнього твору 111

Наукове життя

Шоркін О. Д. (Сімферополь). Проблеми рефлексії і сучасного стилю мислення 118

Базилюк О. Ф. (Донецьк), Мельников В. М. (Донецьк). Актуальні проблеми логіки і методології науки 120

Малишко М. І. Поліпшувати роботу з науковою молоддю 121

Дячкова Н. М. (Львів). Роль політичної культури у формуванні нової людини 32

Рецензії

Горський В. С., Стукало С. М. Дослідження психологічного часу особи 123

Дученко М. В., Озадовська Л. В. Світоглядні категорії в сучасному природознавстві 125

Танчер В. К. Реакційна суть клерикального націоналізму 127

Наші автори . . . . . 3-тя стор. обкл.

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ XXVII СЪЕЗДУ КПСС. Стратегия реализации социалистического идеала, с. 3. К 40-ЛЕТИЮ ПОБЕДЫ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ. Чу-мак В. А. Дружба народов СССР — могучий фактор Победы, с. 13. Андриенко В. Д. Программа мира — внешнеполитическая стратегия КПСС в действии, с. 23. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА. Городецкий А. А., Сохань Л. В. Социальные отношения как категория марксистско-ленинской социологии, с. 33. Нелга А. В. Формирование потребностей в труде как проблема общесоциологического анализа, с. 43. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ЧЕЛОВЕКА. Соболева Н. И. Мироззрение личности как регулятивный фактор ее развития, с. 52. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. Фролов И. Т. (Москва). Из истории морально-философских раздумий о смысле жизни, смерти и бессмертия: Н. Ф. Федоров, В. И. Вернадский, М. М. Пришвин, с. 59. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. Андрос Е. И. Социальная память и развитие категорий, с. 68. *Размышления над книгой*. Бойченко И. В., Прилюк Ю. Д. Системный категориальный анализ фундаментальных проблем исторического материализма, с. 69. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. Герасимьяк И. Г. (Дрогобыч). Проблема «человек — природа» в контексте идеологической борьбы в Западной Украине в конце XIX — начале XX в., с. 91. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Широков А. И., Шилов В. И. Несостоятельность сионистской доктрины «всемирной еврейской нации», с. 100. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Трибуна молодого ученого*. Шевченко А. К. О предпосылках понимания художественного произведения, с. 111. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Шоркин А. Д. (Симферополь). Проблемы рефлексии и современного стиля мышления, с. 118. Базилук А. Ф. (Донецк), Мельников В. Н. (Донецк). Актуальные проблемы логики и методологии науки, с. 120. Малишко Н. И. Улучшать работу с научной молодежью, с. 121. Дячкова Н. М. (Львов). Роль политической культуры в формировании нового человека, с. 32. РЕЦЕНЗИИ, с. 123. НАШИ АВТОРЫ. 3-я стр. облож.

CONTENTS

ON THE 27th CONGRESS OF THE CPSU. Strategy of Socialist Ideal Realization, p. 3. ON THE 40th ANNIVERSARY OF THE VICTORY IN THE GREAT PATRIOTIC WAR. Chumak V. A. The Friendship of Peoples of the USSR is a Mighty Factor of the Victory. p. 13. Andrienko V. D. The Peace Program is the CPSU Strategy of the Foreign Policy in Action, p. 23. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF DEVELOPED SOCIALISM. Gorodetsky A. A., Sokhan L. V. Social Relations as a Category of Marxist-Leninist Sociology, p. 33. Nelga A. V. Formation of Requirements in Labour as a Problem of General Sociological Analysis, p. 43. PROBLEMS OF MOULDING NEW MAN. Soboleva N. I. Personality's Weltanschauung as a Regulative Factor of Its Development, p. 52. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. Frolov I. T. (Moscow). From the History of Moral and Philosophical Meditations on the Sense of Life, Death and Immortality: N. F. Fedorov, V. I. Vernadsky, M. M. Prishvin, p. 59. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. Andros E. I. Social Memory and Development of Categories, p. 68. *Meditations on a book*. Boichenko I. V., Prilyuk Yu. D. The System Categorial Analysis of Fundamental Problems of Historical Materialism, p. 69. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. Gerasimyak I. G. (Drogobych). The Problem of "a Man — Nature" in the Context of Ideological Struggle in the West Ukraine in the Late 19th — Early 20th Century, p. 91. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. Shirokov A. I., Shilov V. I. Unfoundedness of Zionist Doctrine on "World-Wide Jewish Nation", p. 100. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Tribune of Young Scientist*. Shevchenko A. K. On Premises for Comprehending of a Work of Art, p. 111. SCIENTIFIC LIFE. Shorkin A. D. (Simferopol). Problems on Reflexion and Modern Style of Thinking, p. 118. Bazilyuk A. F. (Donetsk), Melnikov V. N. (Donetsk). Urgent Problems of the Science Logic and Methodology, p. 120. Malyshko N. I. To Improve Work with Scientific Youth, p. 121. Dyachkova N. M. (Lvov). The Role of Political Culture in Moulding New Man, p. 99. REVIEWS, p. 123. OUR AUTHORS, the 3d page of the cover.

СТРАТЕГІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ІДЕАЛУ

Нинішній рік — знаменний і відповідальний: радянський народ, керований Комуністичною партією, готується гідно зустріти XXVII з'їзд КПРС. З'їзд стане важливою, справді історичною подією в житті партії, країни. На ньому буде обговорено підсумки нашого поступального руху за останні п'ять років, розглянуто нову редакцію Програми партії, внесено зміни в її Статут, визначено перспективу розвитку країни на наступне п'ятиріччя і на період до 2000 року.

Ідучи назустріч з'їздові, Комуністична партія вважає за необхідне всебічно осмислити пройдений шлях, дати точну наукову оцінку сучасному стану справ, донести до кожної радянської людини чітке розуміння новизни й багатоскладності тих завдань, які постають нині перед нашим суспільством, актуалізувати потребу в їх розв'язанні. Ця робота здійснюється партією з урахуванням як найближчої, так і більш віддаленої перспектив, спирається на її величезний теоретичний потенціал, багатовимірний практичний досвід її політичної, організаторської, ідейно-виховної діяльності. «Стратегічна лінія, вироблена на XXVI з'їзді, наступних Пленумах ЦК за діяльною участю Юрія Володимировича Андропова і Костянтина Устиновича Черненка, була і залишається незмінною, — підкреслювалось на березневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС. — Це — лінія на прискорення соціально-економічного розвитку країни, на вдосконалення всіх сторін життя суспільства. Йдеться про перетворення матеріально-технічної бази виробництва. Йдеться про вдосконалення системи суспільних відносин, насамперед економічних. Йдеться і про розвиток самої людини, про якісне поліпшення матеріальних умов її життя і праці, її духовного обличчя»¹.

Розв'язання всього цього багатогранного комплексу суспільних проблем і завдань становить зміст багатопланової роботи, яку партія визначає як удосконалення розвинутого соціалізму. Розроблена КПРС концепція розвинутого соціалізму ґрунтується на діалектико-матеріалістичній методології, яку В. І. Ленін визначив як революційну діалектику марксистського реалізму². Виходячи з діалектико-матеріалістичного вчення про розвиток, спираючись на тверезу й зважену оцінку досягнутого, на аналіз світових реальностей, партія визначає розвинутий соціалізм як особливий, об'єктивно необхідний етап першої фази комуністичної суспільно-економічної формації, оцінює ступінь досягнутої нашим суспільством соціально-економічної зрілості, уточнює уявлення про зміст і тривалість соціалістичної фази, про необхідні передумови для переходу до комунізму.

Перш ніж розв'язувати завдання, що стосуються безпосередньо будівництва комунізму, необхідно пройти історично тривалий етап розвинутого соціалізму. Такий принциповий висновок визначає послідовність практичних дій, спрямованих на вдосконалення розвинутого соціалізму. Він слугує і методологічним орієнтиром для розуміння діалектики суспільного розвитку за умов соціалізму, для аналізу й розв'язання притаманних йому суперечностей, для усунення недоліків, які з тих чи тих причин виникають в процесі його руху від нижчих до вищих стадій зрілості.

¹ Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова. — В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 11 березня 1985 року. К., 1985, с. 9.

² Ленін В. І. Революція вчить. — Повне збір. творів, т. 11, с. 129

Реальність суспільства, яке вступило в етап розвинутого соціалізму, являє собою суперечливе сполучення значних, справді історичних досягнень соціалістичного будівництва, загальнокомуністичних начал, що міцно утвердились в нашому житті, з ще нерозв'язаними завданнями сьогодення, а також з проблемами, що дісталися у спадок від дня вчорашнього. Нині ми досягли таких рубежів, коли можемо й повинні, як підкреслюється в партійних документах, рухатись уперед, орієнтуючись на найвимогливіші уявлення про соціалізм, розроблені науковою теорією. Сутність глибоких змін, що об'єктивно назріли в усіх сферах життєдіяльності нашого суспільства, полягає у приведенні життєвих реальностей у повну відповідність з науково обґрунтованим марксистами-ленінцями соціалістичним ідеалом; ефективність же зусиль по вдосконаленню розвинутого соціалізму слід розглядати за мірою нашого наближення до повного здійснення цього ідеалу. «Треба наполегливо добиватися, щоб рівняння на найвищій нормі соціалізму увійшло в звичку, щоб воно проймає роботу всіх партійних, профспілкових, комсомольських, громадських організацій, радянських, державних, господарських органів, думку й дію кожної радянської людини»³.

Всенародна справа вдосконалення розвинутого соціалізму, боротьба нового зі старим вимагає не тільки своєчасного і правильного розв'язання назрілих суспільних проблем, а й зведення до мінімуму і швидкого подолання тих труднощів, які виникають при цьому. Досягти цього можна, лише поєднуючи соціальну творчість народних мас із науково обґрунтованим підходом до розв'язання кожної конкретної проблеми, лише спираючись на марксистсько-ленінську науку. Тому партія приділяє неослабну увагу дальшому розгортанню теоретичних розробок, піднесенню їх практичної ефективності, спрямовує вчених-суспільствознавців на глибокі узагальнення, дійові рекомендації, надійні прогнози. Концепція розвинутого соціалізму є не зібранням готових рецептів, які лишається тільки завчити, а постійно творчо збагачуваною системою поглядів, інструментом пізнання і перетворення соціалістичної дійсності. Від її дальшого реального збагачення передовою суспільствознавчою думкою значною мірою залежить успіх усієї справи вдосконалення розвинутого соціалізму.

Вирішальним чинником суспільного розвитку є економіка. Партійні настанови націлюють на завершення інтенсифікації суспільного виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу, на всебічне вдосконалення й поліпшення форм і методів соціалістичного господарювання, на вихід нашої країни на найвищий світовий рівень продуктивності праці. Тільки так може бути створена найпередовіша, відповідна найвищим вимогам розвинутого соціалізму матеріально-технічна база, а, отже, буде забезпечено й якісно новий рівень народного добробуту.

Поглиблено вивчаючи актуальні теоретичні питання створення матеріально-технічної бази розвинутого соціалізму, вчені-суспільствознавці мають зробити чималий внесок у реалізацію цього завдання. «Звернемося до такої корінної й актуальної проблеми, як взаємодія сучасних продуктивних сил і соціалістичних виробничих відносин,— зазначив товариш М. С. Горбачов.— В її трактуванні далеко не повністю подолано догматичні уявлення, які роблять часом недобру послугу нашій теорії і практиці.

Життя вчить нас з величезною відповідальністю розглядати об'єктивну діалектику розвитку продуктивних сил і виробничих відносин як найважливіше джерело прискорення соціально-економічного розвитку суспільства. Це зобов'язує своєчасно виявляти і вирішувати супе-

³ Равнение на высшие требования социализма: Редакційна стаття.— Правда, 1985, 17 янв.

речності, які тут виникають»⁴. Тим часом далеко не завжди у працях суспільствознавців береться до уваги той факт, що за соціалізму динаміка розвитку тих чи тих виробничих відносин може істотно відрізнятися від темпів прогресу продуктивних сил. Скажімо, висока питома вага ручної праці, наявність застарілих технологій, зайвих, непрацюючих ланок господарського механізму, неефективних методів планування й управління тощо — все це може відчутно загострювати суперечність між продуктивними силами й виробничими відносинами. Від теоретиків тут чекають не повторення загальників, а обґрунтованих висновків щодо того, які саме виробничі відносини потребують вдосконалення, а які — докорінної перебудови і якої саме. Адже не секрет, що деякі з цих відносин ще не досягли у своєму розвитку навіть вихідного рівня, притаманного початковому етапу розвинутого соціалізму загалом.

Чимало праць написано вченими республіки і з питань управління, з проблем НТР. Серед них є цікаві й добротні. Однак загалом в цій галузі досліджень часом надміру відчувався вплив наукової моди, яка то пожвавлювала їх, то лишала жевріти. Внаслідок цього суспільствознавці й досі не створили повноцінної, всебічно обґрунтованої й практично дійової теорії управління (економікою, суспільством, його духовним життям тощо), а вивчення проблем розгортання науково-технічної революції не довело до логічно завершального етапу: створення цілісної теорії прискорення науково-технічного прогресу. Саме таких теорій бракує нині для поглибленого обґрунтування практики вдосконалення розвинутого соціалізму. Це підкреслює і постанова ЦК Компартії України «Про роботу інститутів Секції суспільних наук АН УРСР по виконанню рішень XXVI з'їзду партії, червневого (1983 р.), наступних Пленумів ЦК КПРС», в якій дано глибокий аналіз упущень і недоліків, ще наявних у нашій дослідницькій роботі, накреслено шляхи їх подолання. В постанові вказується, що вченими-суспільствознавцями АН УРСР все ще «не досить активно ведеться дослідження діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, теоретичних основ і практичних методів прискорення переходу економіки на шлях інтенсивного розвитку, створення більш досконалого господарського механізму. Не налагоджено комплексну розробку проблем впровадження наукових досягнень у виробництво, вдосконалення управління науково-технічним прогресом. Відстає від сучасних вимог вивчення питань теорії і практики соціалістичного змагання»⁵.

Розробку зазначених проблем помітно стримує недостатня вивченість філософсько-соціологічних питань організації суспільної праці за умов зрілого соціалізму. Серед багатьох фундаментальних розвідок, в яких досліджуються діяльнісні, світоглядні, когнітивні, культурологічні та інші аспекти цієї проблематики, все ще важко знайти таку ж фундаментальну розробку теоретико-методологічних питань організації суспільної праці, соціалістичного суспільного виробництва загалом. Її навряд чи можуть здійснити самі лише економісти; її не вдасться викристалізувати і з численних прикладних і конкретно-соціологічних досліджень. Це завдання мають реалізувати саме спеціалісти з діалектичного й історичного матеріалізму у співдружності з фахівцями з наукового комунізму і представниками інших галузей суспільствознавства. І тут не можна покладатися лише на загальне розуміння, що будь-яка праця у нас слугує прирощенню суспільного багатства і в кінцевому підсумку «працює на соціалізм». Треба повсякчас поленінському принципово ставити питання: «...Якою ціною досягається

⁴ Горбачов М. С. Жива творчість народу: Доп. на Всесоюз. наук.-практ. конференції «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС». — Рад. Україна, 1984, 11 груд.

⁵ У Центральному Комітеті Компартії України. — Рад. Україна, 1985, 20 берез.

господарське поліпшення...»⁶— і давати зважену відповідь на нього, виходячи саме з усієї картини вдосконалення організації суспільної праці. Цього вимагають політико-економічний підхід до її розвитку, сам принцип партійного керівництва нею, втілений у формулі «справи господарські — методи політичні». «Високопродуктивна техніка, помножена на загальну економічну заінтересованість в її застосуванні,— ось що, власне кажучи, тільки і може зробити реальністю назрілий господарський перелом, забезпечити з'єднання двох революцій — науково-технічної і соціальної, з новою силою розкрити переваги соціалістичної організації виробництва»⁷. Міцність же такого з'єднання має бути забезпечена глибоким науковим осмисленням усіх його сторін і аспектів, здійсненим на ґрунті марксистсько-ленінської філософсько-соціологічної методології.

Перетворення в галузі виробничих відносин нерозривно пов'язані з удосконаленням відносин розподільних, і в цьому їх взаємозв'язку відображується внутрішня діалектика економічного й соціального прогресу суспільства, що вступило в етап розвинутого соціалізму. Щоб краще жити, треба краще працювати, щоб краще працювати — краще жити. З цієї ємкої формули випливає важливе для теоретиків методологічне положення: і питання інтенсифікації суспільного виробництва, і питання піднесення добробуту народу, і проблеми організації, соціальних умов, сприятливих щодо того й того, і, нарешті, проблеми виховання людини, яка вміє добре працювати й добре жити і здатна створити необхідні для цього передумови,— все це взаємопов'язані сторони, аспекти одного й того самого, свідомо керованого за умов зрілого соціалізму процесу суспільного розвитку. І узагальнювати й прогнозувати його слід саме на основі інтегративного підходу до нього, комплексного його вивчення.

Щоб ця комплексність перетворилася з побажання на дійовий принцип організації суспільствознавчих досліджень, потрібно подбати про інтенсифікацію одних розробок, методологічне зміцнення других, про вчасне розгортання третіх. Скажімо, суспільствознавці республіки чимало зробили в справі аналізу проблеми розумних потреб особи (це, зокрема, підтвердилося під час обговорення зазначеної проблеми за Круглим столом нашого журналу). Разом з тим з'ясувалося, що дослідницький пошук тут іде звичайно від висвітлення біологічного аспекту потреб, так чи інакше ранжирує їх залежно від узятого зрізу життєдіяльності окремої людини, однак рідко доходять до аналізу потреб багатьох людей, соціальних спільностей трудящих мас у їх дійсній динаміці і взаємовпливі. При цьому є лише поодинокі спроби дати методологічне обґрунтування самих критеріїв розумності потреб — їх так чи інакше визначають, виходячи із «здорового глузду» чи стереотипів буденної свідомості, а не з наукового, соціально-філософського їх розуміння. Показово, що в активі суспільствознавців республіки все ще немає фундаментальних праць, присвячених вивченню потреб самого суспільства розвинутого соціалізму загалом, хоча, очевидно, що лише з їх урахуванням можуть бути коректно визначені й критерії розумності потреби особи.

Інтегративний підхід потребує і ґрунтового методологічного підкріплення, тобто передусім глибокого розуміння законів розвитку соціалістичного суспільства від нижчих до вищих ступенів його зрілості. «Лише ясно розуміючи їх сутність, постійно налагоджуючи механізм їх використання, можна сподіватись на успіх... Чим більш зрілою, розвинутою стає соціалістична економіка, тим суворіші вимоги до

⁶ Ленін В. І. Промова про доповнення до законопроекту РНК «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» на фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад, 27 грудня 1920 р.— Повне зібр. творів, т. 42, с. 179.

⁷ Черненко К. У. На рівень вимог розвинутого соціалізму: Деякі актуальні проблеми теорії, стратегії і тактики КПРС.— К., 1984, с. 17.

врахування притаманних їй законів, тим вище ціна, якою доводиться платити за невміння чи, як буває, за небажання брати їх до уваги»⁸. Поодиноких праць про об'єктивні закони розвитку соціалістичного суспільства, виданих у республіці протягом останнього п'ятиріччя, явно замало, щоб по-справжньому розібратись у цих законах і особливостях їх вияву на етапі розвинутого соціалізму. Про це, зокрема, говорить теоретико-методологічний рівень публікацій про суперечності у соціалістичному суспільному розвитку та способи їх розв'язання, значна частина яких свідчить передусім про те, що їх автори через брак знання про зазначені закони є методологічно непідготовленими до їх глибокого наукового аналізу.

Візьмемо інший аспект інтегративного підходу: зв'язок потреб з інтересами. Констатація єдності корінних інтересів радянських людей має бути лише вихідним положенням для аналізу; мета ж його полягає в реалістичній, цілком тверезій оцінці того балансу потреб та інтересів, на якому ґрунтується ця єдність, у визначенні зусиль, необхідних для її дальшого зміцнення. В суспільстві зрілого соціалізму інтенсивно розвиваються не лише відносини міжкласові, міжнаціональні, а й відносини на рівні соціальних мікроструктур, всередині прошарків і груп населення. Процес становлення соціальної однорідності радянського суспільства пов'язаний «з висуненням на перший план у повсякденному житті тих некласових відмінностей, які раніше мали другорядне значення. Звідси — необхідність якнайважливішого врахування особливостей та інтересів кожної групи — професійної, вікової та ін.»⁹. Вивчення дійсного багатства, розмаїтості суспільних сил, що впливають на життєдіяльність радянського суспільства, на розвиток його політичної системи, чекає нині від суспільствознавців Комуністична партія. Їхні висновки потрібні для правильного політичного узгодження усіх цих інтересів при пріоритеті загальносуспільних цілей, потреб та інтересів, для організації рішучої боротьби проти пережитків у свідомості й поведінці людей, проти антигромадських явищ у суспільному житті, виявів трудової і соціальної пасивності та ін., для утвердження в суспільній свідомості, в свідомості кожного трудівника почуття господаря, потреби й інтересу до творчої, самовідданої праці.

Орієнтуючи суспільствознавців на поглиблений аналіз численних соціальних факторів, їх взаємовпливу, складної і часом суперечливої динаміки розвитку, концепція розвинутого соціалізму дає і фундаментальний методологічний критерій, зв'язуючись з яким дослідник може впевнено вивчати увесь спектр суспільних проблем, явищ і процесів. Це — принцип соціальної справедливості, за яким слід формувати концептуальні побудови досліджень процесу вдосконалення розвинутого соціалізму. За цим принципом здійснюється і здійснюватиметься політичне управління процесами, що приводять до становлення безкласового соціалістичного суспільства, дальшого розквіту й зближення націй, вдосконалення суспільних відносин, притаманних розвинутому соціалізму. Соціальна справедливість, підкреслювалось на березнево-му (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, «являє собою надзвичайно важливий фактор єдності і стабільності соціалістичного суспільства»¹⁰. Вона є і одним з тих принципів політичних орієнтирів, за якими Комуністична партія, радянський народ зв'язують напрям і ефективність діяльності по вдосконаленню розвинутого соціалізму. Отож, і визначення соціальної справедливості як методологічного принципу суспільствознавчих досліджень є передумовою дальшого зміцнення зв'язку теорії з практикою, вивчення шляхів і методів вдосконалення розвинутого соціалізму.

⁸ Равнение на высокие требования социализма.— Правда, 1985, 17 янв.

⁹ Соколов С. Социалистическая демократия: творчество масс: — Правда, 1985, 7 марта.

¹⁰ Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова, с. 10.

Концепція розвинутого соціалізму вказує на головні з них. Березневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС підкреслив: «Як одне з корінних завдань внутрішньої політики партія розглядає далі вдосконалення і розвиток демократії, соціалістичного самоврядування народу. Завдання тут багатогранні»¹¹. Серед них є й такі, котрі мають реалізувати суспільствознавці. Так, у багатьох працях становлення самоврядування розглядалося досі як перспектива комуністичного майбутнього, хоча інша, тісно пов'язана з названою — проблема якнайширшої участі трудящих мас в управлінні суспільством, — аналізувалася як назріле завдання сьогоднішнього дня. Такий штучний відрив мети від засобу її досягнення часто призводив дослідників до методологічно обмеженого розуміння діалектики розвитку нашого суспільства, бо замість осмислення його як цілісного й багатогранного процесу вони розглядали окремі його фрагменти — скажімо, вдосконалення виробничої демократії, політичної структури суспільства, зміцнення свідомої дисципліни тощо. Концепція ж розвинутого соціалізму і тут орієнтує вчених на інтегративний, широкий підхід до цих та інших сторін зазначеного процесу у їх розвитку і взаємовпливі, коли стають добре помітними саме зв'язки між ними, суперечності, що можуть виникати в цих зв'язках, — словом, той живий свідомий саморозвиток соціалістичного суспільства, для якого самоврядування народу є не лише метою, а й водночас вихідною передумовою.

У комплексі проблем, які потрібно глибоко дослідити, назвемо взаємозв'язок розвитку загальнонародної демократії і соціальної творчості мас, зміцнення свідомої дисципліни як форми цього зв'язку, доцільної і необхідної для ефективного вдосконалення розвинутого соціалізму. Належить подолати і те фактичне самоусунення філософів і соціологів від вивчення питань вдосконалення соціалістичної демократії, проблем влади, організації і управління в радянській державності, яке стихійно склалося протягом останніх років внаслідок, так би мовити, внутрішньонаукового поділу праці вчених. Питання, пов'язані з розвитком соціалістичного самоврядування народу, у своїй серцевині — соціально-філософські, а не юридичні, і саме від філософів і соціологів Комуністична партія чекає істотного прирощення знань про діалектику розвитку і взаємовпливу державної влади і народного самоврядування за умов зрілого соціалізму. «Ленін ніколи не протиставив Радянську державну владу і самоврядування народу, — підкреслює товариш М. С. Горбачов. — Він високо цинив Ради за те, що вони поєднують у собі обидві ці якості, є органами влади робітників та селян і забезпечують їх об'єднання, згуртування»¹². Як саме слід вдосконалювати діяльність Рад народних депутатів, державних і громадських організацій, щоб вони якнайповніше відображували, враховували й спрямовували розвиток місцевих, національних, специфічних інтересів і потреб різних соціальних груп, виходячи разом з тим з пріоритету інтересів і потреб загальнонародних, загальнодержавних, загально-суспільних, — на це питання мають дати відповідь філософи і соціологи, юристи і психологи, фахівці з питань управління і спеціалісти з проблем виховання.

Партія спрямовує суспільствознавців і на глибоке осмислення динаміки розвитку політичної системи нашого суспільства, на вироблення наукових рекомендацій щодо оптимізації її структури і функцій, необхідних для піднесення ефективності регулятивного впливу тих чи тих її ланок на організацію суспільного життя, усунення фактів дублювання їх управлінського впливу. Вдосконалення політичної системи радянського суспільства відповідно до найвищих вимог розвинутого соціалізму має на меті створення такого механізму суспільної само-

¹¹ Там же.

¹² Горбачов М. С. Жива творчість народу.

організації, який повною мірою сприятиме розгортанню соціальної творчості народу і формуватиме тим самим сприятливі передумови для становлення комуністичного суспільного самоврядування. Не уможлидне «переливання» функцій державних органів громадським організаціям, не механічне розширення прав і обов'язків останніх, не фантазії щодо швидкої заміни професійної діяльності по державному управлінню «добровільними началами», а уважне вивчення практики соціалістичного народовладдя, з'ясування умов ефективності взаємодії державних і громадських організацій, що здійснюється на основі неухильного зміцнення і розвитку держави як головного знаряддя соціалістичного й комуністичного будівництва і дальшого поглиблення соціалістичної демократії,— ось що є тими політичними й методологічними установками й критеріями, за якими повинні розгортатися дослідження зазначених проблем.

Їх аналіз має ґрунтуватися на висвітленні процесу зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії у всенародній справі вдосконалення розвинутого соціалізму. Це зростання відображає об'єктивну потребу дальшого прогресу нашого суспільства на стадії його зрілості, коли взаємозв'язок і взаємозалежність економічних, соціально-політичних і духовних чинників стає тісним, як ніколи. «Партія — саме та сила, яка здатна врахувати інтереси всіх класів і соціальних груп, усіх націй і народностей країни, згуртувати їх воєдино, мобілізувати енергію народу на спільну справу комуністичного творення»¹³.

Зростання керівної ролі партії і поглиблення соціалістичної демократії — єдиний, цілісний, закономірний процес. КПРС веде пошук нових, ще ефективніших засобів здійснення народовладдя, добиватиметься кращого використання тих його форм, які вже перевірені практикою. Реалізація концепції розвинутого соціалізму, підкреслюється в партійних документах, вимагає істотного поліпшення методів політичного впливу на всі галузі життєдіяльності суспільства, активізації дії суб'єктивного фактора. «Ефективність виховної роботи виявляється насамперед у тому, як робітники, колгоспники, інтелігенція беруть участь у розв'язанні великих і малих проблем, як вони працюють, борються з недоліками. Підвищення трудової і соціальної активності радянських людей, зміцнення дисципліни, виховання патріотизму та інтернаціоналізму — важливе завдання всієї ідеологічної діяльності»¹⁴.

У наведеному положенні підкреслимо передусім три принципових акценти. По-перше, партія вказує, що оцінювати ефективність усієї ідеологічної, політико-виховної роботи треба за її кінцевим результатом — піднесенням соціальної і трудової активності радянської людини. З цього випливає необхідність знову-таки інтегративного підходу до організації виховного процесу. По-друге, йдеться і про диференційований підхід у виховній роботі відповідно до потреб, інтересів, демографічних особливостей різних груп населення — отже, в межах цілісної концепції виховання належить враховувати всю багатоманітність соціальних статусів, ролей особи, особливостей її безпосереднього середовища, фактор еволюції поглядів, цінностей, світоглядних орієнтацій людини на різних етапах її життєвого шляху. Нарешті, наголошено і на необхідності істотного прирощення знань про ефективність різновидів самої виховної роботи, адже практичні результати впливу кожного з них мають чітко виявлятися в усіх сферах життєдіяльності кожної радянської людини. «...Мета пропагандистської, виховної роботи полягає не в тому, щоб більше провести заходів і виголосити промов, написати плакатів і лозунгів, а в тому, щоб привести в рух творчі сили, закладені в трудовій і політичній активності мас, добитися конкретного поліпшення справ,— підкреслив член Політбюро ЦК КПРС,

¹³ Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова, с. 12.

¹⁴ Там же, с. 10.

перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.— «...Важливо копітко, повсякденно вчити людей мислити широкими соціально-економічними і політичними категоріями, так би мовити, розсувати перед ними горизонти, бачити високий смисл своєї повсякденної праці, її нерозривний зв'язок з життям і справами всієї країни»¹⁵.

Засвоєння всіма трудящими новаторських висновків і настанов партії щодо економічних і соціально-політичних аспектів удосконалення розвинутого соціалізму означає по суті переорієнтацію суспільної свідомості. Таке завдання, у свою чергу, вимагає розв'язання цілого комплексу проблем організації ідеологічної, виховної роботи, істотного зміцнення її теоретичного забезпечення. Значною мірою цьому сприятиме продумана організація дослідницьких пошуків у межах крупних наукових програм, розрахованих на перспективу. Така республіканська комплексна міжвідомча програма з проблем комуністичного виховання трудящих розробляється нині в УРСР. Вона поєднує в своїй структурі три вищезгадані аспекти підходу до організації виховного процесу і спрямована на ефективну координацію зусиль суспільствознавців республіки для здійснення поставлених Комуністичною партією завдань по комуністичному вихованню трудящих.

Підготовка програми вже виявила відчутні прогалини в теоретичних розробках. Так, все ще рідко стикаються дослідження філософів і соціологів у зазначеній проблемній галузі, внаслідок чого повільно долається часом надмірна абстрактність перших і такий же емпіризм других. Відстає від рівня партійних вимог розробка морально-етичних аспектів виховання, хоча очевидно, що без морального самовизначення особи неможливе і її ідейне й політичне самовизначення. Часто спрощено, по-школярському тлумачиться взаємозв'язок соціалістичного колективізму і гуманізму, а їх взаємодія зводиться до переліку чинників і заходів. Тим часом соціалістичний колектив — це і умова, і форма всебічного розвитку особи, а різноманітність людських індивідуальностей — найперша передумова багатства колективних (суспільних) зв'язків і відносин. Отже, необхідно глибоко осмислювати їх взаємовплив і взаємозбагачення, давати дійові рекомендації щодо дальшого піднесення виховної ролі соціалістичної колективності як добровільної асоціації працівників, розвиток якої спричиняється, у свою чергу, зростанням особистісного багатства кожного з її членів.

Надто повільно здійснюється поворот до вивчення соціально-виховної функції громадської думки. Це завдання висувалося як нарізле й актуальне на трьох останніх з'їздах КПРС, однак і досі розробляється суспільствознавцями республіки недостатньо. Практично все ще не вивчене питання про використання вільного часу людини для її виховання, хоча, як підкреслює товариш М. С. Горбачов, «полюс розвитку людини є не тільки виробництво, побут, але й дозвілля»¹⁶. Нарешті, слід серйозніше поставитись до проблем саморозвитку, самовиховання, самовдосконалення особи. Жоден суспільний лад, навіть соціалістичний, не робить автоматично людину розвинутою і досконалою — це прерогатива її самої. Вчені повинні вказати у своїх висновках і рекомендаціях, як саме має вона виховувати себе, формувати свій світогляд і моральну культуру, свій духовний світ.

Вдосконалення організації комуністичного виховання трудящих потребує посиленої уваги вчених-суспільствознавців до широкого спектра проблем культури — від фундаментальних загальнотеоретичних розробок до вивчення конкретних прикладних питань, висвітлення ролі культурних факторів у формуванні нової людини. Заслугу-

¹⁵ Щербицький В. В. Актуальні завдання первинних парторганізацій.— Виступ на зборах секретарів первинних партійних організацій Києва. Рад. Україна, 1985, 13 січ.

¹⁶ Горбачов М. С. Жива творчість народу.

ють глибшого дослідження такі проблемні аспекти, як виховання політичної культури особи; формування культури соціалістичного співжиття, людських стосунків у трудовому колективі, сім'ї тощо. Все ще мало вивчена така важлива проблема, як культура самовиховання особи, слабо розроблені її методологічні аспекти. Потребують усебічного методологічного осмислення теоретичні засади організації виховного процесу, щоб він охоплював життєдіяльність людини в усіх її сферах, на всіх етапах її життєвого шляху.

Разом з тим треба пам'ятати, що нова людина формується не як сума зовнішніх впливів, а як свідомий творець суспільних відносин, як борець проти всього, що протидіє чи гальмує їх становлення,— отже, і організація виховного процесу, і її теоретичне обґрунтування мають вдосконалюватись з урахуванням цього принципового положення, сформульованого в настановах і вказівках Комуністичної партії.

Значний внесок в реалізацію настанов партії мають зробити суспільствознавці Академії наук республіки. На це спрямовує їх постановою ЦК Компартії України «Про роботу інститутів Секції суспільних наук АН УРСР по виконанню рішень XXVI з'їзду партії, червневого (1983 р.), наступних Пленумів ЦК КПРС». У ній зазначається, що «інститути Секції суспільних наук АН УРСР добились підвищення ефективності суспільствознавчих досліджень»¹⁷. Вчені зосереджуються на аналізі актуальних питань марксистсько-ленінської теорії, на проблемах вдосконалення розвинутого соціалізму, беруть участь в реалізації комплексних цільових програм, в науковому забезпеченні економічного експерименту. Підготовлено фундаментальні праці, серед яких у постанові згадуються й ті, що написані в Інституті філософії. Це— монографії, присвячені аналізу світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики, теоретичних питань соціалістичного способу життя, методології соціального пізнання. В Інституті філософії створено Відділену соціології, посилюється критика буржуазної та реформістської ідеології, ревізіонізму й догматизму, дійовішою стала контрпропагандистська робота.

Водночас, підкреслюється в постанові, «поворот учених інститутів Секції суспільних наук АН УРСР до дослідження реальних, практичних завдань, висунутих життям, здійснюється ще повільно»¹⁸. Треба наполегливіше займатися питаннями підвищення теоретичного рівня досліджень і ширшого використання їх у соціальній практиці, формувати плани наукових досліджень відповідно до вимог червневого (1983 р.), наступних Пленумів ЦК КПРС, концентрувати зусилля вчених на розробці проблем, які дедалі більше ставляться на перший план практикою соціалістичного будівництва. Вказано, зокрема, на кончу потребу у вивченні якісних змін у продуктивних силах і відповідного розвитку виробничих відносин, розробку шляхів якнайефективнішого використання науково-технічного потенціалу, вдосконалення механізму розподільних відносин, поліпшення планування й управління зміцнення дисципліни та ін. Центральним завданням для вчених філософів і соціологів є «дослідження світоглядних і методологічних проблем марксистсько-ленінської філософії, питань розвитку соціальних і національних відносин, суспільної свідомості, комуністичного виховання трудящих, критика буржуазних ідеологічних концепцій»¹⁹. Треба наполегливо працювати над питаннями вдосконалення і розвитку радянської державності, соціалістичної демократії, всієї системи соціалістичного самоврядування народу, узагальнювати історичний досвід будівництва соціалізму, досліджувати тенденції розвитку духовної культури соціалістичного суспільства, процес формування духовного обличчя радянської людини, наукового світогляду особи. У цьому

¹⁷ У Центральному Комітеті Компартії України.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

зв'язку на колектив Інституту філософії АН УРСР покладається налагодження роботи науково-дослідного центру при Президії АН УРСР і ЦК ЛКСМУ з проблем комуністичного виховання молоді. Відділенню соціології ІФ АН УРСР і, зокрема, відділу проблем комуністичного виховання молоді необхідно значно розширити дослідження і добитися ефективнішої координації тих розробок з проблем комуністичного виховання молоді, що їх проводять нині філософи, соціологи, психологи, представники інших галузей суспільствознавчої науки.

Вдосконалення розвинутого соціалізму здійснюється для людини і через людину. Формування всебічно, гармонійно розвиненої особи, як вказував К. Маркс, «самоціллю» комунізму. Реалізм політики партії в цьому питанні полягає в тому, що вже сьогодні ми повинні міряти людину мірками не лише сьогоднішнього, а й завтрашнього дня, спрямовувати всю ідеологічну, політико-виховну роботу відповідно до високих комуністичних ідеалів.

Таке завдання цілком під силу суспільству розвинутого соціалізму, яке неухильно працює над удосконаленням усіх сфер своєї життєдіяльності.

* * *

В статье рассматриваются задачи, стоящие ныне перед обществоведами республики в свете материалов внеочередного мартовского (1985 г.) Пленума ЦК КПСС, других партийных документов.

До 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні

В. А. ЧУМАК

ДРУЖБА НАРОДІВ СРСР — МОГУТНІЙ ФАКТОР ПЕРЕМОГИ

В обстановці великого ідейного, трудового і морально-політичного піднесення трудящі нашої країни відзначили 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Ця перемога з усією повнотою розкрила переваги соціалізму, його величезні економічні, соціально-політичні й духовні можливості. «Кожне нове покоління, яке вступає в життя, — підкреслив товариш М. С. Горбачов, — звертається до її джерел, бо громадянська і політична зрілість невіддільна від історії країни, від її героїчних сторінок»¹.

Одним з головних факторів перемоги над німецьким фашизмом була братерська дружба, інтернаціональна єдність народів СРСР, завдяки яким Радянська Армія і народ виявили непохитну волю до перемоги, масовий героїзм на фронті і в тилу. Дружба народів стала тією могутньою зброєю захисту нашої країни, якій фашистські агресори не змогли протиставити нічого, крім спроб посіяти ворожнечу між представниками різних націй і народностей. Однак ці підступи ворога не принесли йому сподіваного успіху, розбившись об непохитну крицю інтернаціоналістського братерства трудящих, викувану і загартовану в полум'ї Жовтневої революції, випробувану в буремні роки громадянської війни, зміцнілу в спільній звитяжній праці мільйонів радянських людей в роки перших п'ятирічок.

Історичне випробування у двобої з фашистським агресором народи СРСР зустріли монолітно згуртованими. Їхня дружба вже мала міцну матеріальну основу у передвоєнний період, в часи індустріалізації, колективізації, здійснення всеохоплюючих перетворень у галузі культури. Завдяки братерській взаємодопомозі кожна з радянських націй і народностей змогла створити сучасне промислове й аграрне виробництво, збагатити культуру. Ці здобутки були водночас і чинниками загальнонародного характеру, загальнодержавного масштабу, загальносуспільного життя. Вони сприяли поширенню ідей і принципів пролетарського інтернаціоналізму у масовій свідомості, утвердженню їх як невід'ємних рис соціалістичного способу життя. Ленінська національна політика КПРС, Радянської держави дозволила здійснити справді епохальний переворот у суспільному бутті і суспільній свідомості і за історично короткий час перетворити багатонаціональний склад населення нашої країни на позитивний фактор величезної сили в галузі економіки і оборони, політики й ідеології, духовного й культурного життя.

Непорушна дружба народів СРСР зміцнила єдність Збройних Сил напередодні Великої Вітчизняної війни, згуртувала ряди захисників завоювань соціалізму у тяжкі роки фашистської навали, перетворилась на важливі морально-політичний фактор перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. Не справдились і не могли справдитись розрахунки гітлерівського командування на те, що багатонаціональ-

¹ Горбачов М. С. Жива творчість народу : Доп. на Всесоюз. наук.-практ. конф. «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червеневого (1983) Пленуму ЦК КПРС». — Рад. Україна, 1984, 11 груд.

ність нашого народу, його Армії і Флоту послабить бойовий потенціал СРСР.

«Велика Вітчизняна війна переконливо продемонструвала, — відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», — монолітну єдність партії і народу, непорушність союзу робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції, дружби і братерства народів СРСР»². На фронті і в тилу, на тимчасово окупованій території — всюди радянські люди, хоч би до якої нації або народності вони належали, самовіддано захищали свою Батьківщину — Союз Радянських Соціалістичних Республік.

У розбійницьких планах нападу на Радянський Союз і ведення загарбницької війни проти нього гітлерівське командування надавало значне місце різним підривним заходам, ідеологічним диверсіям. В документах про політичні цілі німецького фашизму зазначалось, що застосування «активної пропаганди» у війні проти СРСР матиме «набагато більше значення», ніж у війні на західних фронтах.

Фашистські ідеологи розробили цілу систему ідеологічних диверсій проти Радянського Союзу. Їхні головні зусилля були спрямовані на те, щоб підірвати морально-політичну єдність радянського народу, звести наклеп на радянський суспільний і державний лад, на діяльність Комуністичної партії, розпалити приватновласницькі інстинкти, насадити національний розбрат між народами нашої країни. Зокрема, стосовно України рекомендувалось використовувати «можливу наявність суперечностей» між українцями і росіянами³. З цією метою планувалось всілякими способами викликати підозру і недовіру між народами, послаблювати їхню дружбу і єдність, різними провокаційними методами відокремлювати їх один від одного, не давати їм можливості об'єднуватись для боротьби. В одному із секретних документів підкреслювалось, що «населення Сходу» має бути розчленоване на якомога більшу кількість груп і народностей для полегшення «расової фільтрації»⁴, а по суті — винищення. Додержуючись своєї расової теорії, гітлерівці мали намір на загарбаних «східних землях» знищити «понад 30 мільйонів слов'ян» і замість них поселити німецьких колоністів⁵. Решту населення передбачалось звести до рівня рабів, приречених служити німецькій «расі панів».

Складовою частиною фашистських приготувань до «війни на Сході» був план територіального поділу Радянського Союзу. Передбачалось створити на загарбаній радянській землі чотири рейхскомісаріати: «Остланд» (Білорусія, Прибалтика), «Україна», «Московія» (Росія), «Кавказ». Вони мали стати володіннями «великогерманського рейху», управління якими здійснювалось би з Берліна.

У війні, нав'язаній Радянському Союзові гітлерівською Німеччиною, зіткнулись два протилежні курси в національному питанні: інтернаціоналістська політика Комуністичної партії, Радянської держави, політика дружби, братерства, співробітництва народів — і людиноненависницька політика фашизму, політика буржуазного націоналізму, расизму і шовінізму.

Велика Вітчизняна війна наочно засвідчила крах спроб гітлерівців вбити клин між соціалістичними націями і народностями Країни Рад, братерський союз яких показав свою нездоланну життєву силу. Хід і результат війни переконливо продемонстрували, що «Союз Радянських Соціалістичних Республік створений міцно, навечно. На його захист стали всі нації і народності нашої країни. Дружба народів СРСР

² У Центральному Комітеті КПРС. — Рад. Україна, 1984, 17 черв.

³ Див.: Леонтьев А. Зеленая папка Геринга. — М., 1942, с. 37.

⁴ Див.: Нюрнберзький процес. М., 1956, т. 2, с. 151.

⁵ Див. там же.

була одним із головних джерел перемоги Радянського Союзу в смертельній сутичці з фашизмом»⁶.

Бойовий союз радянських народів ушент розбив фашистських агресорів, заклав ім шлях до світового панування. Вперше багатонаціональний склад країни виступив як джерело могутності, а не слабкості воюючої держави. Соціально-економічні і політичні завоювання, здійснені в нашій країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, були однаково дорогі кожній нації і народності СРСР. Усі вони на власному досвіді переконались у безперечних перевагах нового суспільного ладу, який звільнив їх від гноблення і злиднів, приніс рівноправність і свободу, забезпечив розквіт їхньої економіки і культури. Радянський патріотизм, загальнонаціональна гордість стали для радянських людей вищим принципом їхнього життя і боротьби.

Країні Рад довелося стати на двобій з велетенською воєнною машиною, з небувало жорстоким і підступним класовим ворогом. Головна роль у втіленні об'єктивно наявних передумов для розгрому агресора у дійсність, у згуртуванні народів СРСР для досягнення небаченої за своїм всесвітньо-історичним значенням Перемоги над найреакційнішими силами імперіалізму належала Комуністичній партії. Ніколи ще в історії людства не було таких воєн, де інтереси народу, держави і правлячої партії злилися б такою мірою воедино, як у Великій Вітчизняній війні. В грізні роки найтяжчих випробувань радянський народ виявив ленінській партії свою цілковиту довіру.

Для усвідомлення багатонаціональним радянським народом міри його історичної відповідальності за долю соціалізму і світу величезне значення мало пояснення партією сутності війни, що розпочалася. Директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року підкреслювала: «Метою цього нападу є знищення радянського ладу, загарбання радянських земель, поневолення народів Радянського Союзу, пограбування нашої країни»⁷.

Захищаючи першу в світі соціалістичну державу, людську цивілізацію, багатонаціональний радянський народ захищав і своє інтернаціональне братерство, боровся за визволення єдиної для всіх націй і народностей Радянської Вітчизни, повністю або частково окупованих агресором територій семи союзних республік, за визволення поневолених фашистськими загарбниками народів Європи. Усвідомлення грізної небезпеки, що нависла над батьківщиною Жовтня, батьківщиною соціалізму — Союзом РСР, над кожним з його народів, породило могутню хвилю радянського патріотизму. Партія спрямувала її в єдине русло священної Вітчизняної війни за перемогу над фашистською Німеччиною та її сателітами. Ленінська національна політика партії всемірно сприяла посиленню могутності багатонаціональної Радянської держави, зміцненню інтернаціональної єдності і дружби народів СРСР у боротьбі з фашизмом. Ця політика виявилась в організації військово-мобілізаційної роботи, в політичному керівництві діями наших військ, партизанською боротьбою, в нарощуванні промислового потенціалу країни.

Уособленням дружби і монолітної єдності народів Радянського Союзу стала Червона Армія. У роки війни було створено і переформовано понад 600 дивізій, у складі яких воювали представники всіх націй і народностей СРСР⁸. Багатонаціональний радянський народ направив до Збройних Сил понад 20 мільйонів своїх синів і дочок. Більш як половину становили представники великого російського народу, які стали основним ядром кожної військової частини, кожного підрозділу. Чотири

⁶ Черненко К. У. Нерушимый союз свободных народов.—Избр. речи и статьи 2-е изд. М., 1984, с. 541.

⁷ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.—К., 1980, т. 6, с. 18.

⁸ Див.: Куликов В. Г. Опыт войны и его значение в современных условиях. Великая победа советского народа. 1941—1945.—М., 1976, с. 199.

з половиною мільйони бійців дав народ України, понад один мільйон — Білорусія, 600 тисяч—Грузія, 450 тисяч—Вірменія, сотні тисяч—Азербайджан, Молдавія, Латвія, Литва, Естонія, два з половиною мільйони — Казахстан і республіки Середньої Азії, в тому числі один мільйон — Узбекистан. В основному за рахунок людських і матеріальних ресурсів Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизії, Латвії, Литви, Таджикистану, Туркменії, Узбекистану й Естонії було укомплектовано понад 80 дивізій і окремих бригад⁹. Кожний підрозділ Червоної Армії становив справді бойову інтернаціональну сім'ю, яка була школою виховання почуттів братерства, солідарності, взаємної поваги всіх націй і народностей Радянського Союзу¹⁰.

Це бойове братство воїнів — представників усіх народів нашої країни відіграло визначну роль у розгромі фашистської Німеччини та її сателітів.

Усвідомлення священного обов'язку перед Батьківщиною, готовність віддати всі свої сили, а якщо треба — то й життя, в ім'я її свободи, ідеалів революції і соціалізму виявились з величезною силою від найперших годин війни. Звістка про підступний напад фашистського агресора сколихнула країну від краю до краю.

Літопис безприкладних подвигів було розпочато героїчними прикордонниками, які прийняли на себе перший удар ворога. Жменька порівняно з багатотисячною армадою, що зненацька посунула на наші мирні кордони, — вони не подались, не здригнулись. На смерть стояли на священних рубежах Вітчизни діти різних її народів, немов провістивши: так буде на ганебному шляху загарбника скрізь і завжди, бо нескорими і непереборні дух братерства, чуття великої родини, любов, що переросла межі куточка рідної землі, де народився, і увібрала в себе всю нашу неосяжну країну.

Радянський патріотизм яскраво виявився в масовому добровільному вступі радянських людей до лав Червоної Армії. Два мільйони добровольців бились на фронтах Великої Вітчизняної війни вже наприкінці 1941 року. Всього ж за час війни від радянських людей надійшло двадцять мільйонів заяв з проханням направити їх на фронт. Серед тих, хто подав заяви, — партійні, радянські й комсомольські працівники, робітники й учні, колгоспники і службовці, студенти і вчорашні школярі.

Одним із найпереконливіших свідчень патріотизму й інтернаціональної єдності радянського народу був рух за створення загонів народного ополчення. Цей патріотичний рух підтримали трудящі всіх радянських республік. Під час формування загонів часто не було змоги задовольнити всіх бажачючих — адже не можна було залишити без кваліфікованих кадрів заводи, шахти, рудники. У червні-листопаді 1941 року виявили бажання вступити до народного ополчення понад чотири мільйони чоловік¹¹. Переважна більшість ополченців вливалась у лави Червоної Армії, частина з них воювала у складі добровольчих з'єднань.

Якнайактивнішу участь у захисті соціалістичної Батьківщини брали трудящі Української РСР. Уже в перші місяці два з половиною мільйони її представників поповнили ряди Червоної Армії. Майже

⁹ Див.: Боевое братство народов СССР: Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне: Докум. и матер. — Киев, 1974, с. 8.

¹⁰ Ось, наприклад, яким був склад стрілецьких дивізій Донського фронту наприкінці вересня 1942 року: росіяни — 216412, українці — 33554, татар — 13182, казахів — 12936, узбеків — 7065, білорусів — 4822, чувашів — 3777, євреїв — 3468, башкирів — 3070, мордвинів — 2609, бурятів — 1944, марійців — 1431, азербайджанців — 1361, грузинів — 1144, вірменів — 1086, удмуртів — 860, таджиків — 585, осетинів — 398, комі — 379, кабардино-балкарців — 270, молдаван — 244, киргизів — 220, карелів — 69. (Там же, с. 9.)

¹¹ Див.: *Немятый В. Н.* Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор Великой победы. — Киев, 1984, с. 18.

в повному складі влились у них парторганізації прифронтових районів. Воїнами стали близько 240 тисяч комуністів української республіканської партійної організації. До народного ополчення, винищувальних батальйонів і «груп сприяння» вступили 1,9 мільйона жителів республіки. Всього ж у Червоній Армії в роки війни бився з ворогом кожний дев'ятий представник Радянської України.

У Великій Вітчизняній війні Червона Армія постала як захисниця свободи і незалежності народів. Своєю визволенням від загарбників зобов'язаний їй і український народ. У битвах за Радянську Україну брали участь війська п'яти фронтів, а також Окрема Приморська армія, Чорноморський флот, Азовська, Дніпровська і Дунайська військові флотилії, тобто фактично половина особового складу і військової техніки діючої армії. Воїни Червоної Армії — сини і дочки народів СРСР — з величезним піднесенням визволяли українських братів від фашистського рабства. «Не можна забути той день, — писав у газеті «Красная Армия» полковник В. А. Мурадян, — коли ми знову вступили на територію України. Сини Вірменії, Грузії й Азербайджану цілували землю України»¹²⁻¹³.

Про масовий героїзм воїнів Червоної Армії у захисті і визволенні Української РСР свідчить той факт, що більш як третина Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання під час війни, відзначені такою високою нагородою за мужність і відвагу, виявлені у битвах на українській землі. Серед них — 2598 росіян, 668 українців, 69 білорусів, 62 грузини, 35 вірменів, 33 узбеки, 30 казахів, 17 азербайджанців та інші — представники 43 національностей. Пліч-о-пліч з полками Червоної Армії на українській землі хоробро билися з фашистами польські й чехословацькі частини, наближаючи день визволення і своєї батьківщини.

У битвах за Україну, як і в ході всієї війни, яскраво виявилась видатна роль російського народу. Мільйони своїх хоробрих синів і дочок послав він до Червоної Армії. Український народ безмежно вдячний великому російському народові і всім народам-братом за неоціненну допомогу у визволенні від фашистської неволі і відзначає день свого визволення як велике свято дружби і братерства народів нашої багатонаціональної Батьківщини. «Ми вічно шануватимемо пам'ять синів і дочок усіх народів нашої багатонаціональної Вітчизни, які віддали життя в боротьбі за її щастя і незалежність, визволили від фашистського нашестя дорогу і близьку серцю всіх народів нашої країни Радянську Україну»¹⁴, — відзначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.

Торжеством ідей дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму було визволення Червоною Армією народів Європи з-під фашистського ярма. Сім мільйонів радянських воїнів — представників усіх народів могутнього Радянського Союзу — виконували інтернаціональну місію, визволяли від коричневої чуми Польщу, Чехословаччину, Югославію, Румунію, Болгарію, Угорщину, Австрію, Норвегію, Данію, саму Німеччину. Понад мільйон наших воїнів полягли у битвах, сотні тисяч були поранені. Героїчні зусилля радянських частин злилися з мужньою боротьбою військових з'єднань і партизанських армій та загонів Югославії, Польщі, Чехословаччини, з народними повстаннями у Словачії, Румунії, Болгарії, з визвольною боротьбою грецького, албанського та інших народів. Червоний прапор Перемоги над повергнутим рейхстагом був і прапором торжества інтернаціоналізму й дружби народів.

¹²⁻¹³ Красная Армия, 1943, 10 февр.

¹⁴ Щербицкий В. В. Единой семьей — к общей цели. — Избр. речи и статьи. М., 1978, с. 101.

Яскравим виявом радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму стала всенародна боротьба радянських людей проти загарбників на тимчасово окупованій радянській території. Організовувала і спрямовувала цю боротьбу Комуністична партія. У директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року вказувалось: «У зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони і диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни повсюди і скрізь, для зруйнування мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів і т. ін.»¹⁵

18 червня 1941 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ», яка надала цій боротьбі планомірного, цілеспрямованого характеру. У ній підкреслювалось першочергове завдання створення широкої мережі підпільних партійних організацій, пропонувалось так організувати роботу, щоб ця боротьба послужила безпосередньою широкою і всебічною підтримкою дії Червоної Армії. Вже наприкінці 1941 року народною боротьбою в тилу ворога керували 18 підпільних обкомів, понад 260 окружкомів і міськомів, райкомів і підпільних партійних організацій і груп, в яких налічувалось близько 65,5 тисячі комуністів. Так було створено передумови для ефективного керівництва боротьбою радянських людей проти загарбників на тимчасово окупованій території. На кінець 1943 року проти фашистів вели нещадну боротьбу понад мільйон озброєних партизанів і підпільників.

Великого розмаху набула боротьба проти німецько-фашистських окупантів та їхніх поплічників — українських буржуазних націоналістів — на Україні. Своїми активними діями партизани і підпільники не тільки завдавали істотної шкоди окупантам, знищили близько півмільйона гітлерівських солдатів і офіцерів та їхніх націоналістичних прислужників, пустили під укіс 4959 ешелонів з живою силою і технікою ворога, а й відтягли на себе майже десяту частину його регулярних військ, які діяли на фронтах.

Ефективною формою всенародної боротьби в окупованих районах республіки був зрив воєнних, економічних і політичних заходів гітлерівців. Для радянських людей постійна і невтомна боротьба з ворогом у будь-якій доступній формі, боротьба щоденна й повсякчасна була виявом їхньої життєвої позиції, смислом їхнього життя, підтвердженням того, що вони мірою сил беруть участь у всенародній війні проти фашистських загарбників. Свій внесок у Перемогу зробили мільйони радянських громадян — робітники, колгоспники, інтелігенція. І навіть загроза смерті, зв'язана з знищенням гітлерівцями 5265 тисяч чоловік цивільного населення і військовополонених не спинили зростання активного опору окупантам. Партизанський рух на Україні, як і на всій окупованій радянській території, став важливим фактором ефективної допомоги радянського народу Червоній Армії, фактором стратегічного значення.

Всенародний характер партизанського руху переконливо відобразив і його соціальний склад. На початку 1944 року в лавах партизанів було понад 30% робітників, близько 40% колгоспників, більше як 27% службовців¹⁶. Партизанський рух був всенародним і за своїм національним складом, що засвідчує його інтернаціональний характер. Всенародна боротьба в тилу ворога охоплювала не тільки жителів окупованих територій, а й представників майже всіх союзних і автономних республік і областей, національних округів — людей, які з тих чи тих причин опинились за лінією фронту. Так, у рядах підпільників і парти-

¹⁵ КПРС в резолюціях..., с. 19.

¹⁶ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 490.

занів Білорусії були представники понад 70 національностей і народностей нашої країни; на Північному Кавказі в тилу ворога боротьбу вели представники 30 національностей¹⁷.

Розкриваючи сутність всенародної боротьби на тимчасово окупованій ворогом території СРСР, М. І. Калінін підкреслював: «Партизанська боротьба, в якій брали участь усі національності СРСР... яскраво продемонструвала зарубіжному світові народність Радянської влади, всенародну любов до неї, тверду рішучість боротися за її збереження, за незалежність Радянської країни. Переконливішого доказу морально-політичної єдності народів Радянського Союзу не може бути!»¹⁸

Як і весь партизанський рух на тимчасово окупованій радянській території, цей рух на Україні мав яскраво виражений інтернаціональний характер. У ньому брали участь представники 62 націй і народностей нашої країни. Про національний склад учасників партизанського руху на Україні можна робити висновки з таких даних: з 98,5 тисячі партизанів, про яких є повні відомості, 54,4% становили українці, 23,4% — росіяни, 5,8% — білоруси, 16,4% — ті, хто належав до інших національностей СРСР. Великий внесок у становлення і розвиток партійного підпілля і партизанського руху на Україні зробили сини і дочки російського народу. Так, серед 95 Героїв Радянського Союзу — партизанів і представників партійного підпілля — 40 росіян. Серед партизанів України героїчно билися з ворогом чимало представників білоруського народу. Тільки у з'єднанні С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, В. А. Бегми і М. Ф. Федорова було понад три тисячі білорусів¹⁹. У партизанській боротьбі на Україні ушляхились і хоробрі сини грузинського народу Д. Бакрадзе і Г. Талахадзе, вірменського — Г. Хачатурян, С. Матевосян, Р. Саакян, К. Єзекян, казахського — К. Кайсенов, Ж. Саїн, С. Акаєв, азербайджанського — М. Ахундов, Г. Абдулаєв, А. Алієв, представники інших народів нашої багатонаціональної Радянської Батьківщини.

В 1944 році в одному із своїх листів землякам Д. І. Бакрадзе писав: «Захищаючи Радянський Союз — нашу Батьківщину, ми визволяли рідну Україну. Тим самим я захищав тебе, моя улюблена сонячна Грузіє! Хіба може орел літати, коли в нього підрізани крила? Хіба можна було розбити німецьке нашествя, коли б не було між народами дружби? Цю дружбу нікому й ніколи на світі не розбити... Я гордий, що мені привелось брати участь у боях за визволення нашої рідної сестри України»²⁰.

Інтернаціональний характер партизанського руху на Україні виявився і в тому, що загони і з'єднання українських партизанів діяли в контакт з партизанами інших братніх республік: РРФСР, Білорусії, Молдавії, — обмінювалися своїм бойовим досвідом, в разі потреби поєднували зусилля, завдаючи ворогові ще відчутніших ударів.

У боротьбі з фашистськими загарбниками брали участь і антифашисти зарубіжних країн. У складі радянських партизанських загонів воювали близько 17 тисяч громадян Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Іспанії, Італії, Франції, Німеччини, Греції та ін. Найчисленнішу групу становили польські партизани — 11 448 чоловік²¹.

Активна участь зарубіжних антифашистів в партизанському русі

¹⁷ Див.: Замлинский В. А., Мельниченко В. В., Панибудьласка В. Ф. Лепинская политика интернационализма. — Киев, 1983, с. 93—94.

¹⁸ Калінін М. И. О моральном облике нашего народа. — Избр. произведения. М., 1975, с. 405.

¹⁹ Див.: КПСС — партия пролетарского интернационализма. — Киев, 1983, с. 147.

²⁰ Герої партизанської боротьби на Україні: 36. нарисів. К., 1984, кн. 1, с. 151—152.

²¹ Замлинский В. А. Интернациональное единство народов в борьбе против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории. — Киев, 1980, с. 26.

і діяльності підпілля є виявом інтернаціонального союзу народів у боротьбі проти спільного ворога. Він був сильніший за гестапівські репресії й ідеологічні потуги гітлерівців. Характерно, що в роки війни радянські громадяни брали активну участь і в антифашистському русі Опору народів Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини та інших зарубіжних країн. Всенародна боротьба проти фашистських загарбників уособила братерську дружбу й інтернаціональну єдність народів у двобої з найлютішим ворогом — фашизмом.

Ленінська дружба народів дістала яскраве втілення у трудовому героїзмі радянського тилу. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР виробили програму воєнної перебудови народного господарства, мобілізували зусилля радянських людей на її виконання.

У ході перебудови економіки на воєнний лад всебічно і переконливо виявились патріотизм і інтернаціоналізм радянських людей. Так, у роки війни ширився патріотичний рух трудящих усіх республік, які вносили свої заощадження у фонд оборони країни. Ці внески населення, надходження з позик і лотерей становили 118,2 мільярда карбованців. Любов до соціалістичної Батьківщини, бажання взяти участь в її захисті у час суворих воєнних випробувань виявились і в масовому патріотичному русі жінок, стариків, підлітків, котрі замінили своїх чоловіків, синів, батьків і братів, які пішли на фронт. Він охопив усі республіки й області багатонаціональної Радянської держави і продемонстрував усьому світові інтернаціональну згуртованість, морально-політичну єдність радянських людей. Так, трудівники грузинського колгоспу ім. Орджонікідзе зібрали 10 мільйонів карбованців на будівництво танкової колони і один мільйон — на танки, спеціально призначені для визволення Української РСР. «Ми хочемо, — писали у зв'язку з цим грузинські колгоспники, — щоб танки, збудовані на наші гроші, було послано для визволення української землі і братнього українського народу від німецько-фашистських загарбників»²².

За ініціативою передових робітників Уралу у вересні 1941 року розпочався рух фронтових бригад, який було дружньо підтримано трудящими всіх республік. Наприкінці року на підприємствах країни налічувалось понад п'ять тисяч таких бригад, де неухильно додержувались високої виробничої дисципліни, подавали один одному допомогу в боротьбі за виконання і перевиконання виробничих завдань, розглядаючи їх як бойове завдання фронту. «Можна з цілковитою підставою сказати: через серця народу проходила лінія фронту»²³, — відзначив 29 травня 1980 року К. У. Черненко у своїй промові, присвяченій врученню місту Челябінську ордена Леніна. «В грізному сорок першому в Челябінську, — підкреслив він далі, — було одержано, образно кажучи, новий, незвичайний сплав. Його «компонентами» стали три великі заводи країни — Челябінський, Ленінградський і Харківський: По суті справи, виникло місто у місті, і народ називав його суворим і гордим іменем Танкоград... Майже п'яту частину танків, випущених у війну, дав фронтів Танкоград»²⁴.

У небагато короткий строк було завершено перебудову народного господарства на воєнний лад і створено міцний тил, на який надійно спиралась Червона Армія.

Уже на самому початку війни співробітництво і взаємодопомога народів Країни Рад стали найважливішою умовою своєчасного і успішного перебезування продуктивних сил з районів, які зазнали окупації, у тил. Безприкладним подвигом сім'ї радянських народів, що дорівнював за своєю значущістю і масштабами, за визначенням маршала Г. К. Жукова, найбільшим битвам другої світової війни, стала гран-

²² Давіташвілі Михайло. Листи дружби. — Україна, 1951, № 9, с. 11—12.

²³ Черненко К. У. Избранные статьи и речи. — М., 1981, с. 493.

²⁴ Там же, с. 499.

діозна епопея перебазування промисловості, евакуації населення і матеріальних ресурсів із західної частини СРСР. Це був колективний подвиг усіх народів Радянського Союзу, патріотів прифронтової смуги і трудящих районів, розташованих у глибокому тилу.

Так, з України було перебазовано 550 підприємств, майно тисяч колгоспів, МТС, радгоспів, культурні й історичні цінності, мільйони центнерів зерна, перегнано на Схід четверту частину поголів'я великої рогатої худоби. Як рідних братів, прийняли в РРФСР, інших республіках три з половиною мільйони чоловік, евакуйованих з України. Особливою турботою оточили сиріт війни. Наприклад, тільки з чотирьох міст (Київ, Харків, Одеса, Вінниця) в 1941—1943 роках було вивезено до Узбекистану 5061 дитину. Тут за прикладом сім'ї Шамахмудових, яка усиновила 15 дітей восьми національностей, 11 тисяч сімей узяти в свій дім осиротілих малят. Ці вияви сердечності засвідчили глибокі почуття дружби і братерства, що пов'язують народи СРСР.

Єдиним поривом були охоплені будні радянського тилу. Свій вагомий внесок у Перемогу внесли трудящі Уралу, Сибіру, Середньої Азії, Закавказзя, Далекого Сходу та інших регіонів країни.

Трудящі Радянської України, як і вся дружна сім'я братніх республік, виявляли високу доблесть і героїзм, нарощували воєнну могутність нашої країни, докладали всіх зусиль для виконання спільної справи—розгрому фашизму. Уральські машинобудівники, новосибірці разом з харків'янами виготовляли грізний танк Т-34. Броню цієї бойової машини зварювали за новаторським патонівським методом. Разом спускались у вибої уральські і криворізькі гірники. Всій країні було відоме ім'я українського сталевара В. М. Амосова, який давав рекордні плавки на Златоустівському заводі. 24 місячні норми виконав за п'ять місяців 1942 року знатний криворізький прохідник І. П. Завертайло.

Свій внесок у спільну справу розгрому ворога зробила наукова і творча інтелігенція республік. Тодішній президент АН УРСР академік О. О. Богомолец на січневій сесії Академії в 1942 році сказав: «Українські вчені беруть участь у війні нарівні з бійцями»²⁵. Тисячам поранених врятували життя нові медичні препарати академіка О. О. Богомольця. Академія наук УРСР проводила й інші важливі дослідження. Вона була пов'язана з 300 підприємствами і організаціями тилу. Чимало зробили для розвитку продуктивних сил, збільшення наукового потенціалу східних районів викладачі, вчені 70 евакуйованих з України вузів і 16 відомчих науково-дослідних установ.

Виявом дружби, взаємодопомоги братніх народів у тяжкі воєнні роки стало їхнє співробітництво в галузі літератури і мистецтва. Евакуйовані працівники мистецтва від щирого серця передавали багатий досвід молодим діячам культури всіх республік Радянського Союзу. Так, велику популярність у громадськості братніх республік здобули українські поети, скульптори, музиканти, колективи майже 50 театрів України.

Трудове співробітництво робітників, колгоспників, представників інтелігенції Української РСР і братніх республік у роки війни сприяло дальшому зміцненню єдності і згуртованості всіх народів СРСР.

Важливе значення для зміцнення воєнно-економічної могутності Радянської держави мала відбудова народного господарства в районах, визволених від фашистських загарбників. Дружба і взаємодопомога братніх республік відіграли надзвичайно важливу роль у звершенні цього величного подвигу радянського народу.

Могутня індустріальна база, створена на Сході, мала вирішальне значення для швидкого відродження визволених районів. Так, шефська допомога братніх республік значною мірою сприяла успішній відбудові народного господарства УРСР. На кінець Великої Вітчизняної війни

²⁵ Духовний розквіт українського народу.— К., 1972, с. 155.

на Україні було введено в дію близько 30% довоєнних виробничих площ, 88% залізничних шляхів, 76% довоєнних посівних площ. У листі до всіх народів нашої країни, прийнятому на VII сесії Верховної Ради УРСР 30 червня 1945 року, від імені трудящих республіки було висловлено глибоку вдячність російському народові, всім народам-братом за допомогу у відродженні народного господарства Радянської України.

Мудре керівництво Комуністичної партії, тісне співробітництво, самовіддана праця робітників, селян, інтелігенції дали змогу радянському народові вже в ході війни здійснити величезну роботу для ліквідації тяжких наслідків німецько-фашистської окупації. Невичерпні можливості соціалістичної системи господарства, помножені на героїчну працю, братерське співробітництво та взаємодопомогу народів СРСР, забезпечили нам воєнну, політичну, ідеологічну й економічну перемогу над ворогом.

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні була торжеством непорушної дружби і монолітної бойової єдності всіх народів СРСР. Війна показала, що тільки завдяки об'єднанню всіх своїх сил в єдиному строю під керівництвом Комуністичної партії народи нашої країни змогли відстояти свою свободу і незалежність.

І сьогодні дружба народів СРСР є одним з найважливіших джерел сили і могутності нашої великої Батьківщини — Союзу РСР. «Політика партії,—підкреслювалось на позачерговому Пленумі ЦК КПРС 11 березня 1985 року, — була і буде спрямована на зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції, на неухильне зміцнення дружби народів нашої великої багатонаціональної держави»²⁶.

* * *

Победа Советского Союза в Великой Отечественной войне глубоко закономерна. Могучим ее источником является братская дружба, интернациональное единство народов СССР, которые крепили у Советской Армии и народа волю к победе, способствовали проявлению массового героизма на фронте и в тылу. Дружба народов сплотила ряды защитников завоеваний социализма, стала важнейшим морально-политическим фактором разгрома немецко-фашистских захватчиков.

²⁶ Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товарища М. С. Горбачова. — В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 11 березня 1985 року. К., 1985, с. 9.

В. Д. АНДРІЄНКО

ПРОГРАМА МИРУ — ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ КПРС У ДІІ

Прогресивне людство широко відзначає 40-річчя Перемоги над німецьким фашизмом і японським милітаризмом. Внаслідок розгрому найреакційніших угруповань імперіалізму зміцнили позиції революційно-демократичних, миролюбних сил, зріс вплив комуністичних і робітничих партій. Вишкля і успішно розвивається світова соціалістична система. Могутнього прискорення набув процес розпаду колоніалізму, який в наступні десятиріччя завершився крахом колоніальної системи. Зміна співвідношення сил на користь соціалізму і прогресу спричинила дальше ослаблення позицій імперіалізму в світі.

Центральний Комітет КПРС у постанові «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» підкреслив, що ця перемога «була здобута радянським народом в ім'я миру і життя на землі. Своім врятуванням від загрози фашистського поневолення, своєю свободою людство величезною мірою зобов'язане першій у світі соціалістичній державі, її історичній перемозі над воюгом»¹.

У зв'язку з 40-річчям Перемоги класовий противник проводить широкомасштабну наклепницьку пропагандистську кампанію, намагаючись поставити під сумнів підсумки другої світової війни, повчальні уроки якої йдуть урозріз із нинішнім курсом імперіалізму, насамперед США.

Останні роки, як відомо, позначені різкою активізацією агресивних кіл імперіалізму, переходом їх до політики широкого наступу проти всіх революційно-визвольних сил. Імперіалісти свідомо йдуть на посилення міжнародної напруженості, незважаючи на рішучу протидію світової громадської думки, ведуть курс на прискорення гонки озброєнь, милітаризацію космосу, погрожують ядерною війною, яка може стати катастрофою для всього людства.

Характеризуючи рушійні сили імперіалістичної політики, В. І. Ленін вказував на наявність у країнах капіталу «воєнної партії», яка дотримується принципу: «Силою треба користуватись негайно, незважаючи на дальші наслідки»². Представники реакційного крила монополістичної буржуазії — «партії милітаристів», що нині володарюють у США, втішаючись примарною надією на всемогутність американської воєнної машини, ігноруючи реальності нашої епохи, намагаються здійснити імперську доктрину «світового лідерства».

Історія засвідчує — щоразу, коли різко зростає агресивність імперіалізму, посилюється й інтенсивність ідеологічних нападків на соціалізм, активізується і підноситься до рівня «психологічної війни» диверсійна діяльність проти Країни Рад, її зовнішньополітичного миролюбного курсу. Нині імперіалістична пропаганда знову кричить про «радянську загрозу», вкотре використовуючи ганебні прийоми дезінформації. В. І. Ленін ще в 1919 році відзначав, що ті, хто кричить про

¹ У Центральному Комітеті КПРС: [Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років: Постанова ЦК КПРС] — Рад. Україна, 1984, 17 черв.

² *Ленін В. І.* Доповідь про зовнішню політику. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 315.

«червоний мілітаризм», — це «політичні шахраї, які вдають, ніби вони в цю дурницю вірять»³.

Відомо, що імперіалістичну інтервенцію проти молоді Радянської держави західна пропаганда подавала як «похід за демократію». Віроломному нападові гітлерівської Німеччини на СРСР також передувала інтенсивна ідеологічна підготовка. Оголосивши марксистові «світоглядну війну на знищення», фашистська пропаганда використовувала найгрубішу брехню, наклеп і провокації для обдурювання обивателя й формування таким чином видимості «народної підтримки» агресивних планів Німеччини та її сателітів.

Крах гітлеризму, очевидно, нічого не навчив сучасних претендентів на світове панування. І знову в пошуках шляхів здійснення цієї «ідеї» вони мобілізують ідеологічний апарат, звертаються і до старого арсеналу психологічних засобів впливу на масову свідомість. Більш витонченими й підступними стали хіба що методи боротьби міжнародної реакції проти соціалізму.

Розвиток подій на міжнародній арені вимагає особливої пильності, витримки і твердості, неослабної уваги до зміцнення обороноздатності нашої країни, усіх братніх соціалістичних держав. В. І. Ленін вказував, що пролетарі «до міжнародної кризи повинні ставитись з надзвичайною уважністю і готовністю зустріти які б то не було несподіванки»⁴.

Як відомо, адміністрація США, виконуючи волю військово-промислового комплексу, прагне звести ідеологічне класове протиборство на міжнародній арені до збройного суперництва. Авантюристичне кредо американського імперіалізму з цинічною відвертістю розкривається в офіційній военній доктрині США, яка ґрунтується на можливості завдання «першого удару в ядерній війні і премоєги» в ній.

В основі ж зовнішньополітичного курсу нашої країни лежать ленінські ідеї мирного співіснування країн з різним соціальним ладом, ідеї пролетарського інтернаціоналізму. Вони отримали творчий розвиток у Програмі миру, сформульованій і збагаченій в документах XXIV, XXV і XXVI з'їздів КПРС. Радянська стратегія миру має цілісний, послідовний і всеохоплюючий характер, являє собою гармонійну, науково обґрунтовану і реалістичну систему продуманих акцій та ініціатив, спрямованих на розв'язання проблем міжнародної безпеки, на дальше зміцнення дружби й співробітництва народів світу. Радянська Програма миру поєднує розробку фундаментальних теоретичних проблем міжнародного розвитку, аналіз соціально-політичних змін у світі і визначення головних напрямів і завдань зовнішньої політики СРСР, країн соціалістичної співдружності на сучасному етапі⁵.

Історичний досвід учить, що проти війни потрібно боротись, поки вона не почалась. Саме так діють Комуністична партія і Радянська держава. І якщо вже протягом чотирьох десятиріч після великої Перемоги над фашизмом вдається запобігти розв'язанню нової світової війни, то вирішальна заслуга тут належить країнам соціалістичної співдружності. Їх політична воля до зміцнення миру і безпеки народів, реалістична, всебічно обґрунтована програма подолання негативних явищ у розвитку світових подій були викладені у празькій Політичній декларації країн — учасниць Варшавського Договору від 5 січня 1983 року, у московській Спільній заяві партійних і державних керівників семи соціалістичних держав від 28 червня 1983 року, в Декларації країн —

³ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 38, с. 48.

⁴ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б).— Повне збір. творів, т. 40, с. 236.

⁵ Докладніше про це див.: Арбатов Г., Олманс В. Вступая в 80-е...— М., 1983; Иноземцев Н. Н. Ленинский курс международной политики КПСС.— М., 1978; Жуков Ю. А. Крутые ступени. Записки журналиста.— М., 1983; Загладин В. В. Историческая миссия социалистического общества.— 2-е изд.— М., 1984; Загладин Л. М. Путеводная нить в завтрашний день.— М., 1981; *Общественность и проблемы войны и мира.*— 2-е изд. М., 1978.

членів Ради Економічної Взаємодопомоги від 14 червня 1984 року, в Комюніке від 4 грудня 1984 року засідання Комітету міністрів закордонних справ країн — учасниць Варшавського Договору.

Радянський Союз ніколи не вбачав ні смислу, ні користі у політиці «вістря проти вістря». СРСР незмінно керується правилом: твердість і непримиренність у принципових питаннях захисту політичних і військово-стратегічних позицій нашої країни, її союзників слід поєднувати з готовністю до діалогу з Заходом, до серйозних і рівноправних переговорів, які могли б привести до практичних результатів у справі приборкання гонки озброєнь, відродження розрядки.

СРСР не прагне до воєнної переваги. Однак, як неодноразово заявляло радянське керівництво, він ніколи не допустить і переваги над собою і своїми союзниками з боку тих, хто відкрито нахваляється відправити соціалізм на «попелище історії». Рішимість СРСР і союзних з ним країн зберегти досягнуту воєнну рівновагу і максимально знизити рівень воєнного протистояння ґрунтується на досвіді уроків двох світових воєн, на теоретичному аналізі класової суті політики імперіалізму. Досвід показує, що воєнна рівновага між соціалізмом і капіталізмом була і залишається вирішальною передумовою мирного співіснування і відвернення ядерної війни.

Здійснюючи рішення XXVI з'їзду партії, ЦК КПРС і Радянський уряд висунули ряд пропозицій принципового значення на ключових напрямках міжнародної політики. Ясно і чітко радянська стратегія миру в нинішній ситуації була сформульована Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем М. С. Горбачовим на березневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, його зустрічі з Консультативною Радою Соціалістичного інтернаціоналу по роззброєнню.

Серед широкого кола питань, що постійно перебувають в полі зору радянської зовнішньої політики, першорядне місце по праву займає завдання обмеження і скорочення ядерних озброєнь. З часу появи атомної зброї Радянський Союз рішуче виступав за її заборону і знищення. Ще 19 червня 1945 року, на одному з перших засідань Комісії по атомній енергії Організації Об'єднаних Націй, СРСР запропонував проект міжнародної Конвенції про заборону виробництва і застосування зброї, заснованої на використанні атомної енергії в цілях масового знищення людей. Радянський Союз пропонував усім учасникам такої конвенції взяти на себе зобов'язання не застосовувати атомної зброї за будь-яких обставин, заборонити її виробництво і складування, знищити в тримісячний строк весь запас готової зброї і тієї, що перебуває у процесі виробництва.

Усі сорок повоєнних років СРСР незмінно докладав зусиль до здійснення комплексного плану роззброєння, який органічно включав і розв'язання проблеми заборони ядерної зброї. Радянським Союзом було висунуто близько ста різних пропозицій, спрямованих на обмеження гонки озброєнь і роззброєння. В 60-ті й 70-ті роки, як відомо, за активної участі нашої країни було укладено ряд міжнародних угод, які істотно стримали гонку озброєнь по деяких її напрямках.

В 1981 році на XXXVI сесії Генеральної Асамблеї ООН СРСР виступив з декларацією «Відвести ядерну катастрофу», яка була схвалена міжнародною громадськістю. Забезпечити відмову усіх ядерних держав від застосування ядерної зброї і від будь-яких доктрин, що допускають таку можливість, вступити в чесні і рівноправні переговори, щоб зупинити і згорнути гонку ядерних озброєнь, маючи на увазі їх повну ліквідацію, — такі головні напрями розв'язання життєво важливої для людства проблеми, які накреслила ця декларація.

15 червня 1982 року на другій спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН по роззброєнню перед представниками 157 країн Радянський Союз взяв на себе історичне зобов'язання не застосовувати

першим ядерної зброї. Зрозуміло, що коли б усі ядерні держави наслідували приклад нашої країни, то можливість виникнення ядерної війни була б зведена нанівець. Ця видатна мирна ініціатива СРСР завдала сильного удару антирадянщикам, ще раз показала абсолютну безпідставність, безглуздість вигадок буржуазних провокаторів про «радянську воєнну загрозу», стала новим могутнім стимулом для антивоєнного, антиракетного руху народів.

В 1983 році на XXXVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН з ініціативи Радянського Союзу була прийнята Декларація про засудження ядерної війни. Вона закликала міжнародну громадськість рішуче, беззаперечно і назавжди засудити ядерну війну як найбільш жахливий злочин, як грубе нехтування головним правом людини — правом на життя. США, однак, проголосували проти цієї Декларації, вкотре продемонструвавши світу справжню суть своїх риторичних заяв про «схильність до миру».

ЦК КПРС і Радянський уряд постійно звертають увагу народів і парламентів, урядів і політичних партій на необхідність термінових заходів по немілітаризації космічного простору. І це зрозуміло: вихід у космос гонки озброєнь надав би їй якісно нового характеру, різко посилив би ризик ядерної катастрофи, підірвав би перспективи обмеження і скорочення озброєнь взагалі.

Нагадаємо, що саме наша країна виступила ініціатором мирного співробітництва в дослідженні космічного простору на благо всього людства і вже на самому початку космічної ери, у 1958 році, практично відразу ж після появи перших штучних супутників Землі, запропонувала Генеральній Асамблеї ООН розглянути питання про заборону використання космосу у воєнних цілях. Протягом десятиріч СРСР твердо і послідовно виступає за вироблення домовленості, яка б назавжди залишила космос мирним. Щоб полегшити розв'язання цієї проблеми, СРСР в 1983 році в односторонньому порядку оголосив мораторій на виведення у космос протисупутникової зброї доти, доки інші країни діятимуть так само. Радянський Союз — рішучий противник змагання в гонці будь-яких озброєнь, у тому числі космічних.

На позачерговому березневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС було рішуче заявлено: «Єдиний розумний вихід із становища, яке склалось, — це домовленість протилежних сил про негайне припинення гонки озброєнь — насамперед ядерних — на Землі і недопущення її в космосі. Домовленість на чесній і рівноправній основі, без спроб «переграти» другу сторону і диктувати їй свої умови. Домовленість, яка допоможе усім просунутись до бажаної мети — повного знищення і заборони назавжди ядерної зброї, до повного усунення загрози ядерної війни. В цьому ми твердо переконані»⁶.

Позиція Радянського Союзу дістає підтримку абсолютної більшості країн. В результаті нової радянської ініціативи XXXIX сесія Генеральної Асамблеї ООН ухвалила резолюцію, спрямовану на те, щоб забезпечити використання космічного простору виключно в мирних цілях, на благо людства. Вона була схвалена 150 голосами, і тільки одна делегація серед тих, хто брав участь у голосуванні, утрималась. Неважко здогадатися, що то знову була делегація США.

Доречно сказати, що переконливою демонстрацією рішучої відсічі імперіалістичній політиці «з позиції сили» у міжнародних справах стала підтримка, яку одержала на цій же сесії пропозиція СРСР про недопустимість політики державного тероризму. В ході її розгляду більшість делегацій ясно висловила своє негативне ставлення до всіх акцій, спрямованих на насильницьку зміну або на здійснюваний ззовні

⁶ Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова на позачерговому Пленумі ЦК КПРС 11 березня 1985 року. — В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС. 11 березня 1985 року. К., 1985, с. 11—12.

підкрив суспільного ладу країн, на повалення їх урядів. Рішення ООН, підтримане 117 країнами, вперше в практиці цього всесвітнього форуму націй проголошує принцип недопустимості державного тероризму. Відмова США і їх найближчих союзників підтримати важливу резолюцію ще раз показала, звідки походять політика державного тероризму і пов'язана з нею загроза миру.

На оздоровлення міжнародного політичного клімату, викорінення війни з життя людства спрямовані пропозиції і зусилля Радянського Союзу щодо «замороження» ядерними державами в кількісному і якісному відношеннях усіх ядерних озброєнь, завершення роботи над угодою про повну і загальну заборону випробовувань ядерної зброї, укладення конвенції про заборону хімічної зброї і ліквідації її запасів під суворим міжнародним контролем і багато інших.

Радянський Союз, виступаючи в тісній єдності з братніми країнами соціалістичної співдружності, особливу увагу приділяв і приділяє питанням забезпечення миру в Європі. У цьому році європейські народи, широка громадськість у всьому світі відзначатимуть знаменну дату сучасної історії — десятиріччя Наради в Хельсінкі, проведеної з ініціативи соціалістичних держав. В хельсінкській хартії мирного співіснування зафіксовані основоположні принципи відносин між країнами з різним суспільним ладом, накреслена довгострокова широка програма їх співробітництва. 35 країн зобов'язалися зробити розрядку безперервним, дедалі життєздатнішим і різнобічнішим процесом. Хельсінкські домовленості дали немало позитивних результатів: у Європі активізувались двосторонні і багатосторонні міждержавні зв'язки і консультації, розширилось взаємовигідне співробітництво в галузі економіки, науки, культури, освіти та інших сферах. Досвід 70-х років переконливо показав необхідність і плідність розрядки для усіх народів.

Радянський Союз був і залишається неухильно вірним духові і букві Заключного акту. Сформульовані у ньому принципи міжнародних відносин відображені в Конституції СРСР, ними пронизана вся діяльність нашої країни на міжнародній арені. І це є логічним продовженням розробленої В. І. Леніним політики мирного співіснування країн з різним соціально-політичним ладом. Рівність і однакова безпека, взаємне врахування законних інтересів, невтручання у внутрішні справи один одного — таких принципів відносин між країнами незмінно дотримується СРСР. Якби керівництво США виявило таку ж готовність, то можна було б вирівняти радянсько-американські відносини, що позитивно вплинуло б і на європейські справи, на всю міжнародну ситуацію.

Братні соціалістичні країни дають рішучу відсіч спробам деяких держав НАТО, насамперед США, Англії і ФРН, витягти із забуття концепції «холодної війни», поставити під сумнів існуючі кордони між європейськими країнами, соціально-політичні, територіальні реалії, які склалися після другої світової війни. Прийняті на Кримській і Потсдамській конференціях рішення, що заклали основи мирного розвитку Німеччини й усієї Європи, трактуються буржуазними ідеологами як «угода про поділ сфер впливу». Позиція братніх соціалістичних країн була ще раз рішуче висловлена в «Комюніке засідання Комітету міністрів закордонних справ держав — учасниць Варшавського Договору»: післявоєнні кордони в Європі непорушні.

Радянський Союз, інші соціалістичні країни виступили з масштабною програмою заходів і на Стокгольмській конференції. Їх здійснення сприяло б відновленню атмосфери довір'я і зміцненню безпеки в Європі. Особливо важливе значення серед них мають пропозиції про прийняття ядерними державами — учасниками форуму зобов'язання не застосовувати цю зброю першими, про укладення договору про взаємне незастосування воєнної сили і підтримку відносин миру між

державами — учасниками Варшавського Договору і державами — членами НАТО. Істотне значення для зміцнення довір'я і приборкання гонки озброєнь відіграло б розв'язання таких питань, як незростання і скорочення воєнних витрат, звільнення Європи від хімічної зброї, створення без'ядерних зон в окремих регіонах континенту. Радянська програма миру передбачає також розробку додаткових «заходів довір'я» у воєнній галузі, які були б більш значимими за характером і всеохоплюючими, ніж ті, про які говориться у хельсінкському Заключеному акті.

Радянський Союз стоїть за нормалізацію і розвиток конструктивних відносин з країнами капіталізму, в тому числі і з США. У виступі на зустрічі з американськими конгресменами член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський зазначив: «Ми переконані, що немає нерозв'язних проблем між СРСР і США. Не треба тільки намагатися нав'язувати іншим свої ідеї та уявлення, свій спосіб життя... Таке розуміння допоможе нам знаходити точки стикування, шукати взаємовигідні вирішення справді важливих завдань на благо наших двох народів, на користь усього світові»⁷.

Послідовна, принципова політика СРСР, країн соціалістичної співдружності в міжнародних справах, розгортання масового антивоєнного руху, тривога багатьох американців за безпеку своєї країни в зв'язку з курсом на конфронтацію з соціалістичними країнами спонукали американську адміністрацію погодитись на женецькі переговори з Радянським Союзом по всьому комплексу взаємозв'язаних питань щодо немілітаризації космосу, скорочення стратегічних ядерних озброєнь і ядерних засобів середньої дальності. Однак у миролюбних сил, як і раніше, виникає питання: чи справді у американського керівництва є готовність, бажання серйозно вести переговори, чи знову гору візьмуть представники тих кіл, які не хочуть тверезо глянути на розвиток подій у світі? Не доводиться сподіватися на те, що у Вашингтоні легко відмовляться від курсу на досягнення воєнної переваги і на гонку ядерних озброєнь. Про це свідчать і різні політичні і дипломатичні маневри, спрямовані на зрив переговорів.

Радянські керівники заявляють, що можливість вироблення відповідних рішень на переговорах у Женеві між СРСР і США не повинна бути упущена. Принциповий конструктивний підхід Радянського Союзу до переговорів, як було особливо підкреслено на засіданні Політбюро ЦК КПРС, полягає в тому, що тільки суворе додержання досягнутої з США «...домовленості в усіх її частинах може забезпечити реальне просування вперед по шляху припинення гонки озброєнь, усунення загрози ядерної війни і в кінцевому підсумку ліквідації ядерної зброї»⁸.

КПРС і інші братні партії вважають, що можна повернути небезпечний розвиток світових подій, зупинити сповзання світу до ядерної катастрофи. Такий оптимізм ґрунтується на розумінні великих можливостей, які є в розпорядженні сил миру, здатних зірвати войовничі плани імперіалізму.

Це — Радянський Союз, уся соціалістична співдружність з їх оборонною і економічною могутністю. Найважливіше значення як інструмент забезпечення миру має Організація Варшавського Договору, 30-річчя якої у травні цього року відзначають соціалістичні країни. Значний внесок у зменшення небезпеки війни належить громадянськості Радянського Союзу, усіх братніх соціалістичних країн. Численні мітинги, демонстрації, трудові вахти миру, факельні походи молоді, спільні акції з прихильниками миру західних країн тощо — все це спростовує

⁷ Візит радянських парламентарів у США.—Рад. Україна, 1985, 7 берез.

⁸ У Політбюро ЦК КПРС.—Рад. Україна, 1985, 11 січ.

міф буржуазної пропаганди про «слабкість миролюбного руху на Сході».

На всіх напрямках боротьби за мир і міжнародне співробітництво все більше відчувається роль комуністичного руху — найпослідовнішої частини світового робітничого і демократичного руху.

Останніми роками комуністичні партії різних країн виявили високу активність, виступаючи в ході багатьох двосторонніх і багатосторонніх зустрічей з антиімперіалістичних, антимілітаристських позицій. Комуністичні партії прагнуть надати антивоєнним діям ще активнішого, наступального характеру, добитися взаєморозуміння і зближення найширших політичних і громадських сил.

Відомо, що незначна частина комуністичних партій дотримується поглядів на деякі питання міжнародного життя, що йдуть урозріз з класовими, об'єктивними оцінками подій. Однак у головних питаннях війни і миру точки зору комуністичних партій загалом збігаються. А це — дійова основа для мобілізації світової громадської думки, миролюбних сил на боротьбу за розв'язання історичних завдань. Саме це підтвердили переговори делегації КПСР на чолі з К. У. Черненкою і делегації Компартії Японії на чолі з Головою ЦК КПЯ т. К. Міямото, яка відбулась у грудні 1984 року. Незважаючи на наявність розбіжностей з деяких проблем, партіями була виявлена однаковість в питаннях невідкладного прийняття радикальних заходів запобігання ядерній війні, мілітаризації космосу, досягнення повної заборони і ліквідації ядерної зброї.

Усе частіше і настійніше в міжнародному комуністичному русі висловлюється думка про потреби всесвітньої зустрічі комуністичних і робітничих партій для обговорення найпекучішого питання нашого часу — про боротьбу проти загрози ядерної війни, за збереження миру. Вона прозвучала у виступах багатьох делегатів на зустрічі представників більш як 90 комуністичних, робітничих і революційно-демократичних партій, присвяченій обговоренню роботи журналу «Проблеми мира и социализма».

Важливим новим моментом у міжнародному становищі є посилення соціального протесту робітничого класу, трудящих мас, що збільшує і потенціал антивоєнного руху. Джерело бідуняць і небезпек одне — імперіалізм. У ході практичної боротьби трудящими краще усвідомлюється взаємозв'язок між мілітаристською зовнішньою політикою і реакційною внутрішньою політикою імперіалістичних кіл.

Виражаючи інтереси народів, СРСР наполегливо проводить лінію на зміцнення безпеки в усіх регіонах світу, в тому числі на Близькому і Середньому Сході, в районах Індійського океану і Персидської затоки, висуває конкретні пропозиції щодо ліквідації конфліктів, політичного врегулювання кризових ситуацій. Прикладом цього є послідовна боротьба Радянського Союзу за кардинальне розв'язання близькосхідної проблеми. Це дістало відображення і в історичній Програмі миру XXIV з'їзду, і в документах XXV і XXVI з'їздів партії. Широку міжнародну підтримку дістали радянські пропозиції щодо принципів врегулювання конфлікту і прийняття відповідних міжнародних гарантій і особливо — про скликання міжнародної конференції по Близькому Сходу. Ставлення до цієї пропозиції СРСР, яка дістає дедалі більшу підтримку світової громадськості, стало тепер свого роду пробним каменем, мірилом серйозності підходу тієї чи іншої держави до мирного врегулювання на Близькому Сході.

Зазначимо, що країни, які розвиваються, вступили у 80-ті роки, завершивши цілу історичну смугу в національно-визвольному русі і, зокрема, в антиколоніальній боротьбі. Після другої світової війни понад 100 країн з населенням більш як два мільярди чоловік скинули колоніальне іго, добились державної незалежності. І однією з характерних

рис сучасного світу є зростання ролі цих країн у системі міжнародних відносин. Громадськість, уряди більшості з цих держав дедалі більше усвідомлюють той факт, що агресивна політика імперіалізму спрямована і проти країн, що розвиваються. Звідси помітне зрушення в бік протидії імперіалізму і з питань війни, миру і роззброєння, висунення цих питань на перший план міжнародної політики цих країн.

З конструктивних позицій дедалі активніше виступає багато авторитетних державних діячів несоціалістичного світу. Досить яскраво свідчить про це прийнята в січні 1985 року (в Делі) спільна антивоєнна декларація лідерів шести країн: Аргентини, Греції, Індії, Мексики, Танзанії і Швеції. В ній міститься заклик припинити гонку озброєнь, насамперед космічних і ядерних, йти по шляху поступового скорочення ядерних сил аж до їх повної ліквідації. Декларація-заклик є продовженням ініціативи шести країн, які виступили у травні 1984 року зі спільною декларацією про необхідність припинення досліджень, виробництва і розміщення ядерної зброї і засобів її доставки. Характерно, що керівники цих країн висловили рішучість добиватись практичного втілення своєї ініціативи, закликали народи, парламенти й уряди всього світу підтримати прийняте звернення.

Лінія КПРС і Радянського Союзу на підтримку антиімперіалістичних сил Азії, Африки і Латинської Америки, розширення зв'язків з рухом несприятливим, який перетворився у вагомий фактор сучасного міжнародного життя,—це незмінна лінія на здійснення принципів інтернаціоналізму, його класового і загальнодемократичного аспектів.

Новим важливим політичним фактором у міжнародних відносинах утвердив себе сучасний антивоєнний рух. Він—істотний елемент внутрішньополітичного життя більшості західних країн. Сталося саме те, на що звертають увагу радянські керівники, вказуючи, що чим більшу загрозу створює людській цивілізації імперіалістична політика безперервного нагнітання напруженості, тим активніше стають сили самозбереження людства.

Розвиток подій у Західній Європі, США демонструє два моменти принципової важливості. По-перше, всупереч пророцтву натовської пропаганди антивоєнний рух не згасає і не втрачає масовості. Після певного періоду «зимового роздуму» минулого року, породженого переосмисленням нових умов, які склалися внаслідок розміщення американських ракет в Західній Європі, знову почалося піднесення масових виступів за мир. По-друге, головні лозунги, під якими проходять нині масові виступи, свідчать про те, що для антивоєнного руху «ракетне питання» далеко не закрите і що він зовсім не примирився з настанням «післяпершингової ери».

Сьогодні цей фронт боротьби за мир об'єднує загоны, різні за соціальними ознаками й ідеологічними орієнтаціями. Характерним і дуже важливим є активний приплив в ряди антивоєнного руху інтелігенції, чималого загону вчених. Маючи відповідну інформацію, виходячи з науково встановлених фактів, більшість учених, незалежно від своїх ідейно-політичних позицій, приходять до спільного висновку про катастрофічні наслідки використання ядерної зброї. Про те, з якою гостротою сприймається зростання ядерної загрози, свідчить і проведення за ініціативою французької антивоєнної організації «Заклик ста» міжнародної зустрічі інтелігенції за мир і роззброєння в березні 1984 року у Парижі. Фактично громадськість усюї Землі виступає сьогодні як єдина і могутня антимілітаристська сила, ігнорувати яку імперіалістам, реакціонерам стає дедалі важче.

Неспроможні висунути конструктивну, привабливу для мільярдів людей програму мирного життя на планеті, імперіалістичні ідеологи й політики намагаються протидіяти зміцненню єдності світового антивоєнного руху, маневрують, роблячи ставку на його підрив, на проти-

ставлення одних його загонів — іншим. Для цього вони застосовують різноманітні методи — від пропагандистських до каральних. Так, у законодавства ряду імперіалістичних країн внесені зміни, що мають на меті посилення репресій проти учасників антивоєнного руху. Апологети імперіалізму намагаються дезорієнтувати його учасників розумуваннями про «рівну відповідальність» США і СРСР за погіршення міжнародного становища, перевести рух у русло пацифізму, наповнити його антирадянським змістом. Борців за мир звинувачують у всіх смертних гріхах, наклеюють ярлики «злочинних елементів», виставляють якоюсь «п'ятою колоною Москви».

Однак ні наклепи, ні репресії не в змозі зупинити борців за мир. Антивоєнний рух має велику моральну і політичну силу, у нього чималі резерви для подальшого зростання.

Радянська миролюбна зовнішня політика надійно спирається на самовіддану працю нашого народу, соціально-економічні досягнення. Радянське суспільство перебуває нині на важливому й відповідальному етапі розвитку. Проводиться велика і напружена робота щодо підвищення темпів розвитку народного господарства і подолання труднощів в економіці, з якими зіткнулась країна на рубежі 70—80-х років. Останні два роки ознаменувалися позитивними зрушеннями в роботі практично всіх галузей народного господарства. Починає давати плоди Продовольча програма, здійснюються Енергетична програма, програма розвитку Нечорнозем'я, освоєння зони БАМу. Всенародною справою стало виконання накресленої жовтневим (1984 року) Пленумом ЦК КПРС довгострокової програми меліорації земель, забезпечення сталих високих врожаїв. Розробляється комплексна програма науково-технічного прогресу СРСР на 1986—2000 роки.

КПРС зробила акцент на практичних питаннях удосконалення соціалістичної демократії, всієї політичної системи. Актом великої політичної значущості став Закон про реформу школи.

Кардинальні завдання, що стоять перед нашим суспільством, перспективи, кінцеві цілі, до яких ми прагнемо, будуть чітко окреслені у новій редакції Програми КПРС. У зв'язку з цим відзначимо, що визначним внеском у теорію наукового комунізму стала концепція розвинутого соціалізму як особливого, об'єктивно необхідного етапу комуністичної суспільно-економічної формації. Вона — результат глибокого аналізу новітнього досвіду соціалістичного будівництва, реальностей світового процесу.

Підготовка до XXVII з'їзду партії надає особливого політичного смислу діяльності радянських людей на всіх ділянках економічного і культурного будівництва, в справі зміцнення миру на нашій планеті.

К. У. Черненко у передмові до своєї книги, опублікованої у Великій Британії видавництвом «Пергамон прес», відзначив: «У Радянській країні багато зроблено за короткий період мирного будівництва, яке переривалося нав'язаними нашому народові війнами. Одна з них — з фашистською Німеччиною — забрала життя 20 мільйонів людей, третину нашого національного багатства. І ми відродили свою країну не для того, щоб пережити ще одну війну, тим більше ядерну, яку навряд чи хто переживе. Ми в Радянському Союзі віримо, що катастрофи можна уникнути. І ми зробимо все, щоб її не було»⁹.

Спокійна впевненість, з якою діють у цей відповідальний момент Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності, всі прогресивні сили сучасності, свідчать про їх переконаність у тому, що людство не приречене на загибель, що питання про його майбутнє повинно і буде вирішуватись не ракетами і ядерними зарядами, а волею миролюбних народів.

⁹ Створювати атмосферу довір'я у світі.— Рад. Україна, 1984, 13 ллп.

* * *

Рассматриваются вопросы внешнеполитической деятельности КПСС и Советского государства по осуществлению Программы мира. Раскрываются сущность и значение важнейших советских инициатив и предложений для обеспечения международной безопасности. Показывается рост поддержки предложений СССР со стороны всех прогрессивных, миролюбивых сил планеты, их вклад в дело сохранения мира. Отмечается органическая связь внешней политики КПСС с решением внутренних социально-экономических задач по совершенствованию развитого социализма, которое является одним из главнейших источников укрепления позиций сил мира в борьбе против угрозы ядерной войны.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У ФОРМУВАННІ НОВОЇ ЛЮДИНИ

Львівським обласним відділенням Філософського товариства СРСР спільно з кафедрою марксистсько-ленінської філософії Львівського політехнічного інституту проведена науково-практична конференція з проблем формування нової людини та політичної культури у суспільстві зрілого соціалізму. В ній взяли участь науковці Москви, Києва, Ленінграда, інших міст країни. Пленарне засідання відкрив проєктор ЛПІ Л. П. Бардачевський. З увагою вислухали присутні доповідь секретаря Львівського міського комітету партії А. В. Борзенка «Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням молоді», в якій було розкрито специфіку цієї роботи у Львівському регіоні й визначено основні її завдання на сучасному етапі.

У доповіді голови Львівського обласного відділення ФТ СРСР Н. М. Дячкової «Проблеми політичної культури та сучасна ідеологічна боротьба» розглядалися питання посилення протидії підступам «психологічної війни», яку веде проти радянських людей буржуазна пропаганда з-за кордону, — зокрема такої її форми, як поширення чуток.

З доповіддю «Політична культура — важлива умова формування художнього таланту» виступив завідуючий кафедрою марксизму-ленінізму Львівської консерваторії І. М. Козачук.

В. Г. Балицький (Хабаровськ) спинився на характеристики регіональних особливостей формування політичної свідомості молоді (на матеріалах Далекосхідного регіону).

У доповіді Б. А. Глинського (Москва) «Політична культура та взаємодія різних сфер суспільного життя в умовах розвинутого соціалізму» йшлося про роль соціологічних досліджень у розвитку політичного мислення молоді.

На секції «Шляхи та засоби формування політичної культури в процесі комуністичного виховання» під час обговорення, що сприяло плідному обміну досвідом ідейно-політичного виховання молоді, виступили О. І. Гордієнко (Дніпродзержинськ),

Т. І. Біленко (Дрогобич), Г. С. Акоюн (Кіровоград), В. М. Чумак (Одеса), а також львів'яни Ю. А. Румянцев, В. Л. Петрушенко, П. А. Кравчук, Л. І. Мазур, В. І. Болдирева, Н. В. Секретарюк, О. І. Ремешило-Рябчинська, С. М. Рутар та ін.

Актуальним проблемам формування політичної культури студентської молоді була присвячена робота другої секції. Тут виступили Е. Я. Каракозова (Калінінград), Л. В. Філінська (Харків), К. Я. Конська (Баку), П. С. Іванченко, Л. Т. Мельничук, Л. О. Баб'юк, Б. Л. Місеняжников, Л. Т. Развіна, А. А. Фартушний, В. С. Дмитрук, Т. Я. Карпенко, С. С. Солодовник (всі — Львів).

На засіданнях третьої секції (керівник — М. С. Яворський) виступили А. М. Маковецький (Чернівці), С. А. Ізвольна та Г. Панкевич (Москва), Л. Г. Машукова (Красноярськ), Н. Н. Буртильова (Таганрог), Т. А. Балабай та Г. М. Білан (Львів).

Питання формування політичної культури в умовах розвинутого соціалізму перебували в центрі уваги четвертої секції. Цю проблему висвітлювали М. В. Іордан (Москва), В. О. Храмов (Київ), І. А. Дідур та Г. Г. Гуріна (Харків), Г. Є. Розовський (Дрогобич), Т. І. Рейнвальд (Пенза), І. П. Чорний (Чернівці).

Робота всіх секцій відзначалась високим рівнем наукових повідомлень, прагненням пов'язати теоретичні проблеми вивчення політичної культури з практикою політичного виховання студентської молоді. Учасники конференції особливо підкресливали активний, діяльний характер політичної культури, її міцний зв'язок з активною громадянською позицією молоді людини.

Оргкомітет конференції виробив рекомендації щодо підвищення рівня ідейно-виховної роботи серед молоді.

Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму

О. О. ГОРОДЕЦЬКИЙ, Л. В. СОХАНЬ

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЯК КАТЕГОРІЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Всебічне вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму, плано-мірна і постійна інтенсифікація всіх його народногосподарських галузей передбачає дальший розвиток системи соціальних відносин. «Неможливо підносити економіку на якісно новий рівень, — підкреслювалось на позачерговому лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС, — не створюючи необхідні для цього соціальні та ідеологічні передумови. Так само неможливо розв'язувати назрілі проблеми розвитку соціалістичної свідомості, не спираючись на міцний фундамент економічної і соціальної політики»¹. І це глибоко закономірно. Адже, як відзначав В. І. Ленін, розробляючи теоретичні основи наукового управління соціалістичним суспільством, без усвідомлення змін, що відбуваються в соціальній структурі, «не можна зробити ні кроку в якій завгодно галузі громадської діяльності. Від усвідомлення цих змін залежить питання про перспективи..., основні тенденції економічного і політичного розвитку...»²

У матеріалах XXVI з'їзду КПРС, рішеннях червневого (1983 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС удосконалення соціальних відносин зрілого соціалізму розглядається як одна з найважливіших, основоположних проблем, що потребують уважного теоретичного осмислення; її творче дослідження покликане розширити «наш теоретичний горизонт, поглиблюючи уявлення про найважливіші закономірності економічного, соціально-політичного і духовного прогресу країни»³.

Особливої актуальності аналіз проблеми соціальних відносин набуває у зв'язку з розробленням цільових комплексних програм дальшого розвитку радянського суспільства, розрахованих на період аж до початку нового тисячоліття, а також з підготовкою до чергового, XXVII з'їзду КПРС, на якому буде обговорено і прийнято нову редакцію Програми партії. Надзвичайно важливо, щоб робота над цим основоположним ідейно-теоретичним і політичним партійним документом була тісно ув'язана «з найповнішими висновками науки, з конкретними науково-технічними, економічними і соціальними розрахунками»⁴.

Останнім часом з'явилися глибоко змістовні праці Г. Л. Смирнова, М. М. Руткевича, П. П. Лопати, А. К. Белих, В. С. Баруліна, В. З. Роговіна та інших авторів, де приділяється велика увага вивчен-

¹ Черненко К. У. Промова на позачерговому Пленумі Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р.— В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лютого 1984 року. К., 1984, с. 16.

² Ленін В. І. Про соціальну структуру влади, перспективи і ліквідацію.— Повне збір. творів, т. 20, с. 176.

³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 31.

⁴ У Центральному Комітеті КПРС.— Комуніст України, 1984, № 6, с. 4.

ню проблематики соціальних відносин⁵. Завдяки цим публікаціям було певною мірою подолане поширене раніше методологічно неточне уявлення про те, що категорія «соціальні відносини» нібито є беззмістовною і не може бути вицленена як специфічний предмет наукового дослідження. Водночас здійснювався аналіз сутності зв'язків категорій «соціально-класова структура суспільства», «соціальна політика», «соціальне планування», «соціальні потреби», «соціальні інтереси» та ін. В результаті поняття «соціальні відносини» дістало статус одного з основних, визначальних у радянській соціологічній науці, понять, які мають велике методологічне значення.

Разом з тим потрібно відзначити, що іноді ще й сьогодні в тій чи тій формі відновлюються спроби проголосити розглядувану проблему позбавленою практичної значущості. Так, зокрема, А. Г. Харчев заявляє про неправомірність вицлення власне соціальних відносин (крім матеріальних й ідеологічних) у відносно самостійну галузь, виходячи з того, що основоположники наукового комунізму нічого не кажуть про них під час розкриття відносин у системі «базис — надбудова»⁶. Однак при цьому, на наш погляд, не враховується та обставина, що поряд з рівневим аналізом системи суспільних відносин, котрий виступає методологічною основою їх усебічного дослідження, К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін приділяли пильну увагу обґрунтуванню так званого змістового підходу, використовуваного в марксистській соціології з метою дальшої конкретизації структури матеріальних й ідеологічних відносин. У рамках же цього, змістового, підходу вицлення і спеціальне вивчення соціальних відносин посідає дуже важливе місце. Негативізм щодо спеціального дослідження соціальних відносин неправомірний і з тієї причини, що неминуче призводить у кінцевому підсумку до ігнорування або недостатнього врахування специфіки соціальної сфери суспільної життєдіяльності, яка становить собою «складний світ класів, народностей, націй, професійних груп, інших спільностей, пов'язаних багатою системою прямих і опосередкованих залежностей, пройнятий різного роду соціальними суперечностями»⁷. А соціальні відносини в найпершому наближенні можуть бути визначені як такі, що складаються між елементами цієї соціальної сфери.

Водночас, аналізуючи проблему соціальних відносин, потрібно зважати на наявність цілого ряду інших дискусійних моментів у поясненні змісту і сутності цієї категорії, чітко виявлених у позиціях наших дослідників. До числа таких обговорюваних проблем маємо, певно, залічити питання про критерії соціальних відносин та їх історичні типи, про співвідношення соціальних і національних відносин, про діалектику взаємодії соціальних, економічних, політичних та ідеологічних відносин. Надзвичайно актуальне також питання про історичні перспективи розвитку соціальних відносин у зрілому соціалістичному суспільстві.

⁵ Див.: *Смирнов Г. Л.* Советский человек: Формирование соц. типа личности.— 3-е изд.— М., 1980, с. 40—46, 348—372 и др.; *Руткевич М. Н.* Диалектика и социология.— М., 1980, с. 184—187, 189—199 и др.; *Руткевич М. Н.* Становление социальной однородности.— М., 1982, с. 12—14; 21, 22, 29—32 и др.; *Руткевич М. Н.* Развитие социально-классовой структуры советского общества.— М., 1982, с. 3—5, 11—14 и др.; Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма / Отв. ред. М. П. Мчедлов.— М., 1979, с. 13—16, 42 и др.; *Лопата П. П.* Всестороннее совершенствование развитого социализма — стратегическая задача КПСС и советского народа.— Науч. коммунизм, 1983, № 6, с. 3—18; *Белых А. К.* Развитой социализм: сущность и закономерности.— Л., 1982, с. 23—29, 60—97; *Барулин В. С.* Диалектика сфер общественной жизни.— М., 1982, с. 34—45, 45—77, 145—155 и др.; *Роговин В. З.* Социальная политика в развитом социалистическом обществе.— М., 1980, с. 18—19, 28—38 и др.

⁶ *Харчев А. Г.* Диалектика и логика исторического материализма: Размышления над книгой.— Коммунист, 1984, № 14, с. 112.

⁷ *Барулин В. С.* Диалектика сфер общественной жизни, с. 165.

Досліджуючи проблематику соціальних відносин, належить передусім чітко усвідомити їх зміст, сферу поширення в системі суспільної життєдіяльності, тобто змістово визначити самий предмет аналізу. Розв'язання цього питання, однак, нашоухується на труднощі, зумовлені неоднозначністю терміна «соціальне», а відповідно — і поняття «соціальні відносини». В теоретичній спадщині основоположників марксизму-ленінізму це поняття вживається у декількох відносно самостійних значеннях. На цій основі у працях радянських філософів, соціологів, економістів, правознавців, психологів, педагогів розробляються й відповідні аспекти дослідження соціальних відносин.

Найчастіше під цим поняттям розуміється вся сукупність відносин, що складаються в суспільстві⁸. Такий підхід спирається на широке розуміння терміна «соціальний» (як тотожного «суспільному»), основою вичленення якого в даному разі виступає його змістова протилежність або «біологічному», або «індивідуальному»⁹.

Інше, менш широке, значення терміна «соціальне» подибується переважно в деяких ранніх працях К. Маркса, де це поняття вживається для позначення «соціальних сфер» і «соціальних станів», коли досліджується історичний розвиток способу виробництва в антагоністичних формаціях. Так, наприклад, у праці «До критики гегелівської філософії права» К. Маркс доходить висновку, що певним підсумком цього розвитку було «перетворення політичних станів у соціальні стани»¹⁰, і вже відповідно до цього розглядає такі, взаємопов'язані із зазначеними вище, поняття, як «соціальне життя», «соціальні відмінності» та деякі інші¹¹. В результаті здійсненого аналізу К. Маркс формулює і обґрунтовує поняття «соціальна організація громадянського суспільства», що дозволило конкретизувати зміст категорії «соціальні відносини», яка відображує за такого підходу сукупність різноманітних взаємовідношень, взаємодії класів, верств, різних соціальних сфер. У даному разі, як це впливає із зробленого порівняння двох названих рівнів соціальних відносин, ідеться не про всю сукупність суспільних відносин, а лише про деяку їх частину, обмежену насамперед сферою класових відносин. Вичленення даного типу відносин із всієї системи різноманітних суспільних зв'язків є, на наш погляд, закономірним етапом з'ясування сутності відносин власне соціальних, що формують особливу соціальну сферу, котра розглядається в марксизмі як одна з основних галузей життєдіяльності людського суспільства. Об'єктивне існування такої відносно самостійної галузі реалізації соціальних відносин фіксується в одному з фундаментальних положень історичного матеріалізму, сформульованих К. Марксом у передмові до праці «До критики політичної економії». Тут сказано, що «спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі»¹². У спеціальному значенні

⁸ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.—Твори, т. 3, с. 16—34. Зазначена інтерпретація соціальних відносин зафіксована і в ряді інших творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Див., напр.: Маркс К. Моралізуюча критика і критируюча мораль.— Там же, т. 4, с. 290; Маркс К., Енгельс Ф. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради.— Там же, т. 16, с. 194; Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось?— Повне збір. творів, т. 2, с. 522—523.

⁹ Див. про це, напр.: Біологіческое и социальное в развитии человека / Редкол.: Б. Ф. Ломов и др.— М., 1977, с. 5—33, 34—65, 65—81, 81—93 и др.; Тарасов К. Е., Черненко Е. К. Социальная детерминированность биологии человека.— М., 1979, с. 7—77; Полис А. Ф. Единство социального и биологического в гармоническом развитии личности.— Рига, 1981, с. 9—48; Морозов В. С. Социальный интерес и поведение личности.— М., 1977, с. 4—17, 17—30 и др.; Диалектика взаимосвязи личного и социального в условиях развитого социализма / Отв. ред.: Б. В. Ахлибинский, В. И. Сурин.— Л., 1980, с. 3—5, 6—71 и др.; Буслов К. П. Формирование социального в человеке.— Минск, 1980, с. 3—7, 16—17 и др.

¹⁰ Маркс К. До критики гегелівської філософії права.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 290.

¹¹ Там же, с. 291—293, 395—396.

¹² Маркс К. До критики політичної економії. Передмова.— Там же, т. 13, с. 6.

використовується поняття «соціальний» і у статті Ф. Енгельса «Питання про десятигодинний робочий день», в якій сформульовані важливі завдання, що стоять перед пролетаріатом у справі досягнення ним «політичного і соціального панування»¹³. Аналогічне розуміння сутності соціального, соціальних відносин дістало всебічне відображення в багатьох інших творах основоположників наукового комунізму¹⁴.

Відмітна особливість соціальних відносин, розглядуваних у цьому (вузькому) значенні, полягає в тому, що вони, будучи відносинами між певними соціальними групами (спільностями), не об'єднують усієї сукупності економічних, політичних, духовно-ідеологічних відносин, а виступають поряд з ними як явище відносно самостійне, специфічне. Така постановка питання і приводить до необхідності пошуку критеріїв відмежування соціальних відносин від інших видів суспільних зв'язків¹⁵. Розв'язання названого завдання істотно ускладнюється у зв'язку з тим, що власне соціальні відносини, на відміну, скажімо, від економічних, значно важче піддаються чуттєвому емпіричному спостереженню, конституюються як явище багатфакторне, дослідження якого потребує аналізу різноманітних соціальних елементів і зв'язків.

Питання про критерії соціальних відносин у радянській філософсько-соціологічній літературі розв'язується з різних точок зору на «соціальне». Відповідно до однієї з них, запропонованої, зокрема, Ю. Є. Волковим, сутність, структура і межі власне соціальної сфери вичленовуються залежно від змісту соціальної політики, що цілеспрямовано регулює розвиток різноманітних соціальних процесів, які протікають у цій сфері¹⁶. Такий підхід, на наш погляд, зазначеної проблеми не розв'язує, бо і сама соціальна політика може мислитись як у широкому, так і у вузькому розумінні слова¹⁷. У першому випадку об'єктом соціальної політики виступає сукупність усіх процесів, які реально складаються в суспільстві, в другому — йдеться про зміст власне соціальних відносин. Слабкість даної позиції зумовлена передусім необхідністю розмежування різних смислів поняття соціальної політики, а з цього випливає, по суті, перенесення поставленої спершу проблеми у площину інших проблем.

Більшість дослідників пов'язує природу власне соціальних відносин з об'єктивним поділом суспільства на класи, соціальні спільності — з різним становищем і роллю людей у структурі суспільної життєдіяльності¹⁸. Погоджуючись в основному з такою точкою зору, хочемо, проте, відзначити потребу у певній її конкретизації, пов'язану із з'ясуванням безпосередніх джерел формування і розвитку соціальних відносин. Ця потреба виникає через те, що на підставі названих критеріїв не виключається можливість (за певних умов) кваліфікувати як власне соціальні — відносини класові. Очевидно, тому й дослідники,

¹³ Енгельс Ф. Питання про десятигодинний робочий день.— Там же, т. 7, с. 231.

¹⁴ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Про польське питання.— Там же, т. 4, с. 469; Маркс К. Критика Готської програми.— Там же, т. 19, с. 26; Маркс К. Економічні рукописи 1861—1863 років.— Там же, т. 47, с. 451; Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».— Повне зібр. творів, т. 36, с. 124; Ленін В. І. До Міжнародного дня робітниць.— Там же, т. 40, с. 186; Ленін В. І. Про надання законодавчих функцій Держпланові.— Там же, т. 45, с. 335.

¹⁵ Цілком зрозуміло, що таке відмежування соціальних відносин від усіх інших може бути лише умовним, воно викликане пізнавальним інтересом. У реальній дійсності людське суспільство функціонує як цілісність.

¹⁶ Див.: Марксистско-ленінська теорія соціального розвитку / Редкол.: Т. В. Рябушкин и др.— М., 1978 с. 92—93.

¹⁷ Див., напр.: XXVI съезд КПСС и актуальные проблемы научного коммунизма. / Н. Ф. Шумихин и др.— Киев, 1982, с. 70.

¹⁸ Див., напр.: Руткевич М. Н. Становление социальной однородности, с. 13—14; Смирнов Г. Л. Советский человек..., с. 42—43; Социальная политика КПСС в условиях развития социализма, с. 13—16; Роговин В. З. Социальная политика в развитом социалистическом обществе, с. 18—19.

які займають таку позицію, змушені вдаватися до додаткових їх характеристик, що не можуть розглядатися як самостійні критерії.

Так, наприклад, Г. Л. Смирнов, розглядаючи сутність соціальних відносин, що складаються між різними спільностями (класами, націями, сім'ями та ін.), спеціально підкреслює: «Специфіка цих відносин полягає в характері взаємодії між спільностями, тобто або в експлуатації, класовій боротьбі (в умовах експлуататорського суспільства), або в дружбі і взаємодопомозі (у соціалістичному суспільстві)»¹⁹. Аналогічне обмеження робить і М. М. Руткевич, який зазначає, що «стрижнем соціальних відносин є відносини рівності і нерівності за становищем людей і груп у суспільстві»²⁰.

Серед інших точок зору привертає увагу позиція дослідників, які пропонують розглядати як критерій вичення соціальних відносин категорію «поділ праці». Так, зокрема, на думку В. М. Алексеевої, специфіка соціальних відносин полягає в тому, що це відносини між людьми як носіями різних видів праці. Соціальні відносини є вид «суспільних відносин між соціальними утвореннями (групами) як носіями різних видів праці»²¹. «Сутність і специфіка соціальних відносин,— підкреслює А. К. Белих,— полягає в тому, що це — відносини між людьми, які виникають у процесі поділу праці, тобто відносини між людьми як носіями якісно різних видів праці»²².

Поданий підхід до вивчення своєрідності і сутності соціальних відносин дістає нині дедалі більше визнання і підтримку серед радянських учених і з багатьох причин уявляється найперспективнішим. По-перше, він дозволяє розглядати процес історичного генезису соціальних відносин на основі єдиного, універсального, динамічного показника, притаманного різним періодам становлення людського суспільства. «Очевидно само собою, що ця *необхідність розподілу суспільної праці в певних пропорціях аж ніяк не може бути знищена певною формою суспільного виробництва*,— змінитися може лише форма її *прояву*»²³. По-друге, відзначений критерій у своїй основі діалектично суперечливий, бо «разом з поділом праці дано і суперечність між інтересом окремого індивіда... і загальним інтересом всіх індивідів, що перебувають в стосунках один з одним; притому цей загальний інтерес існує не тільки в уявленні..., але насамперед він існує в дійсності як взаємна залежність індивідів, між якими поділена праця»²⁴. А ця умова, в свою чергу, забезпечує певні можливості для пояснення джерел, рушійних сил розвитку соціальних відносин. І нарешті, по-третє, розглядаючи соціальні відносини в їх зв'язку із системою виробничих відносин, ми тим самим по суті розв'язуємо питання про онтологічний статус цієї категорії.

Але при цьому треба зважати і на ту обставину, що категорія «поділ праці» в кінцевому підсумку є безпосередньою основою розпізнання не тільки власне соціальних, а й виробничо-технічних відносин, що об'єктивно складаються в людському суспільстві. Нарешті, не можна забувати і про те, що феномен поділу праці співвідносний з усією історією суспільного виробництва, тим часом як в кожний даний конкретно-історичний період реалізується головним чином лише його певна соціальна форма. Тому якщо виходить тільки з того, що соціальні відносини суть відносини, які складаються між людьми як но-

¹⁹ Смирнов Г. Л. Советский человек..., с. 42—43.

²⁰ Руткевич М. Н. Диалектика и социология, с. 198.

²¹ Алексеева В. М. О единстве и социальных различиях рабочего класса и интеллигенции при социализме.— Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. экономика, философия и права, 1966, № 17, вып. 3, с. 41.

²² Белих А. К. Развитие социализма: сущность и закономерности, с. 26.

²³ Маркс К. Лист Людвігу Кугельману, 11 лип. 1868 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 437. Див. про це також: Маркс К. Капітал. Т. 1.— Там же, т. 23, с. 345.

²⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Там же, т. 3, с. 30.

сіями різних видів праці, то стає практично неможливо, на наш погляд, виявити найважливішу якісну відмінність між певними історичними типами цих відносин. Видові відмінності трудової діяльності, котрі виникають в результаті природного поділу праці, самі по собі однаковою мірою властиві, наприклад, як капіталістичному, так і соціалістичному суспільству, однак соціальні відносини, реалізовані в цих суспільних системах, як відомо, мають діаметрально протилежні характер, зміст і сутність. Отже, і даний підхід до визначення сутності категорії «соціальні відносини» потребує певного переосмислення, уточнення.

Справді, К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали соціальний розвиток людського суспільства у тісному взаємозв'язку з процесами поділу праці. У «Німецькій ідеології», «Капіталі» та інших фундаментальних працях марксизму всебічно і послідовно виявлено щільний взаємозв'язок між найрізноманітнішими соціальними процесами і динамікою суспільного поділу праці. Проте сам суспільний поділ праці завжди досліджувався основоположниками наукового комунізму суто конкретно-історично. «Різні ступені в розвитку поділу праці,— підкреслювали вони,— є разом з тим і різними формами власності...» І лише внаслідок цього «кожний ступінь поділу праці визначає також і відношення індивідів один до одного відповідно їх відношенню до матеріалу, знарядь і продуктів праці»²⁵. З цього випливає, що власне соціальні відносини об'єктивно детермінуються з одного боку — відносинами між людьми як носіями якісно різних видів праці, а з другого — відносинами власності, які складаються між ними. Становлячи діалектичну єдність, перший із названих критеріїв характеризує головним чином зміст, а другий — конкретну форму соціальних відносин, усїєї соціальної сфери суспільної життєдіяльності. У цьому зв'язку, на наш погляд, є невиправданим перебільшення або ж недооцінка значущості будь-якого з двох названих вище критеріальних показників, що інколи трапляється в деяких працях радянських учених-суспільствознавців. «Коли соціальні відносини звільнилися від майнових,— відзначається, наприклад, у колективній монографії «Соціальне і національне»,— місце у суспільній організації праці безпосередньо почало визначатися видом діяльності...»²⁶. Гадаємо, однак, що соціальні відносини за жодних обставин не в змозі «звільнитися» від майнових, так само як будь-який етап суспільного поділу праці не можна правильно зрозуміти без усвідомлення особливостей відповідної конкретно-історичної форми власності. Саме залежно від конкретної форми власності на засоби виробництва реалізується один з двох найзагальніших історичних типів соціальних відносин — антагоністичний або неантагоністичний. В основі першого з них, як показано К. Марксом і Ф. Енгельсом, перебувають рабовласницька, феодальна (становя) і капіталістична форми власності; в основі другого — родоплемінна і комуністична (загальнонародна). У рамках кожного з даних двох типів існують, у свою чергу, певні історичні форми, що становлять собою конкретні ступені послідовного розвитку відповідних соціальних відносин.

Перша історична форма відносин між людьми сягає при цьому докласових ступенів розвитку людського суспільства. В початковий період становлення людської культури, який характеризується дуже низьким рівнем розвитку продуктивних сил, життєдіяльність кожного окремого індивіда всебічно залежала і визначалась виключно потребами сім'ї, племені, роду, до яких він належав. Ця обставина, як відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс, і послужила причиною того, що саме

²⁵ Там же, с. 20.

²⁶ Социальное и национальное: Опыт этносоциол. исслед.— М., 1973, с. 17.

«сім'я... спочатку була єдиним соціальним відношенням»²⁷. Пізніше, в результаті поступального розвитку продуктивних сил і послідовного зростання організації виробництва, що зумовили, як відомо, три великі суспільні поділи праці, на зміну відносинам первісного суспільства прийшов якісно новий тип відносин, заснований на приватній власності й антагонізмі соціальних спільностей. Саме в цей період людської історії виникають такі соціальні інститути, як класи, держава, право, релігія; невід'ємними характеристиками антагоністичного суспільства є експлуатація, війни та інші негативні соціальні явища. Антагонізм соціальних відносин у рабовласницькому, феодальному, капіталістичному суспільстві складається насамперед як результат насильницького закріплення людей за певними соціальними функціями, відповідними їх різному майновому станови. Однак, оскільки в докапіталістичний період розвитку антагоністичного суспільства соціальний статус того чи того класу, соціальної групи, особи визначався не тільки відносинами власності, а й системою правових відносин, що закріплювали цілий ряд різних привілеїв за їмущими класами, то й самі соціальні відносини при цьому детермінувались не лише економічними, а й певними політичними умовами. Такими, наприклад, були відносини майорату в деяких країнах Західної Європи у середньовіччі, відносини кріпосної залежності в царській Росії, що ґрунтувались значною мірою на позаекономічних факторах. В епоху зародження і розвитку капіталістичного ладу дія цього фактора набула вже практично повсюдно консервативного, гальмівного впливу, що був істотною перешкодою процесам дальшого розвитку продуктивних сил, соціальних відносин, соціальної структури суспільства, оскільки в принципі був неприйнятний для нового ладу, в якому соціальний статус індивіда визначався у прямій залежності від розмірів його капіталу, в якому сам капітал «становить його панівну категорію, його визначальне виробниче відношення»²⁸. «...Французька революція,— відзначав у цьому зв'язку К. Маркс,— завершила процес перетворення політичних станів у соціальні, або зробила стани відмінності громадянського суспільства виключно соціальними відмінностями, відмінностями приватного життя, позбавленими політичного значення»²⁹. Внаслідок цього соціальні відносини, діставши виняткову залежність від економічних факторів, стають динамічнішими, зберігаючи разом з тим свою антагоністичну форму. Саме ж приватно-капіталістичне привласнення зумовлює загострення боротьби двох провідних соціальних тенденцій буржуазного суспільства, діалектично взаємопов'язаних і таких, що визначають структуру реалізованих у ньому соціальних відносин. Як зазначав К. Маркс, характеризуючи ці тенденції, капітал здатний розвивати свої продуктивні сили лише в такий спосіб, що водночас створює при цьому і умови своєї власної загибелі й усунення антагоністичних соціальних відносин взагалі. Буржуазні соціальні відносини становлять собою, отже, останню історичну форму соціального антагонізму, характерного для «людської передісторії», на зміну якій приходить новий, колективістський тип соціальних взаємозв'язків. Тільки на цьому етапі суспільного розвитку поступово створюються сприятливі умови для вільного і дедалі різноманітнішого розвитку особи, завдяки тому, що тут, як наголошували К. Маркс і Ф. Енгельс, «ніхто не обмежений виключним колом діяльності, а кожний може удосконалюватися в будь-якій галузі»³⁰, а основною метою соціального розвитку виступає досягнення суспільством повної соціальної однорідності.

²⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 26.

²⁸ Маркс К. Капітал. Т. 3.—Там же, т. 25, ч. 2, с. 362.

²⁹ Маркс К. До критики гегелівської філософії права, с. 291.

³⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 30.

Отже, протягом усієї людської історії в кожний окремий її період соціальні відносини формуються залежно від двох постійно присутніх об'єктивних факторів — суопільного поділу праці і форми власності, які й визначають у сукупності конкретний ступінь зрілості цих відносин.

Виявляючись найнаочніше і найчіткіше у відносинах між класами, націями, трудовими колективами, іншими соціальними групами, зазначені соціальні зв'язки сягають своїм підмурком безпосередньо сфери матеріального виробництва. У цій сфері соціальні відносини виступають як продукт «спільної діяльності різних індивідів»³¹, які утворюють (насамперед — залежно від певних видів суспільної діяльності, що в них реалізується їхня родова сутність) ті або ті соціальні спільності. Саме зміст і характер виробничої діяльності зумовлюють врешті-решт особливості соціального становища і соціальної ролі як окремих індивідів, так і спільностей (груп), до яких вони належать. Тому поняття «соціальне становище» і «соціальна роль» дуже часто, як зазначалося, мають основне смислове навантаження в обґрунтуванні змісту і сутності власне соціальних відносин, хоча самі ці характеристики, на наш погляд, є лише співвідпорядкованими моментами стосовно виду діяльності. Однак це зовсім не означає, як вважає, наприклад, Л. П. Буева, що концепт «соціальна роль» не може виступати певною характеристикою природи досліджуваного явища. «Справа в тому, — пише вона, — що поняття «роль», як воно традиційно вживається в соціології, стосується тільки особи, а не спільності, і в такій інтерпретації з галузі соціальних відносин «випадають» суспільні суб'єкти — класи та інші соціальні групи, — що навряд чи може бути визнано правильним»³². Висунуте заперечення видається необґрунтованим, оскільки поняття соціальної ролі є невід'ємною атрибутивною характеристикою будь-якого діяльного суб'єкта в людському суспільстві, хоча за змістом сама роль при цьому може, природно, змінюватись залежно від тієї чи тієї його (суб'єкта) якісної визначеності. Тому не лише особа, а й будь-які соціальні спільності, в тому числі і класи, соціальні групи, завжди виступають носіями тієї чи тієї соціальної ролі. На цю обставину, зокрема, звертав увагу В. І. Ленін, коли підкреслював, що «головне в ученні Маркса, це — з'ясування все-світньо-історичної ролі пролетаріату як будівника соціалістичного суспільства»³³.

Специфіка соціальних відносин полягає також у тому, що вони особливим чином переплітаються з економічними, взаємопроймають одні одних, тобто виникають об'єктивно, не будучи опосередкованими суспільною свідомістю, тоді як політичні і духовно-ідеологічні, формуючись у надбудовній сфері, становлять насамперед певний наслідок, результат системи економічних відносин. Саме в цьому зв'язку основоположники наукового комунізму і зазначали, що «соціальна сила» суспільства є «умножена продуктивна сила»³⁴, зумовлена поділом праці.

У радянській соціально-філософській літературі дедалі більшу увагу привертає питання про специфіку і структуру соціальних відносин у розвинутому соціалістичному суспільстві. На сьогодні у цьому важливому аспекті розглядуваної проблеми виявилось декілька різних точок зору. Так, наприклад, Л. М. Кравченко і Т. В. Можаровська вважають, що в структурі соціальних відносин розвинутого соціалізму можна вичленити такі «комплекси»: відносини, котрі склада-

³¹ Там же, с. 31.

³² Буева Л. П. Предисловие. — В кн.: Николов Л. Структуры человеческой деятельности. М., 1984, с. 15.

³³ Ленін В. І. Исторична доля вчення Карла Маркса. — Повне зібр. творів, т. 23, с. 1.

³⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 31.

ються між містом і селом, відносини між працівниками розумової і фізичної праці, а також міжнаціональні³⁵. При цьому автори по суті виключають із даної структури внутрішньокласові відносини, що видається необґрунтованим.

Інша складність виникає у зв'язку з визначенням статусу національних відносин. Більшість дослідників залічує їх до власне соціальних. М. М. Руткевич же додержується принципово іншої позиції і вважає, що «національні відносини, які є особливим видом суспільних відносин, не являють собою соціальних відносин у вузькому розумінні цього поняття»³⁶. На наш погляд, цьому питанню, мабуть, недоцільно надавати альтернативної форми. Кожна з наведених точок зору має своє логічне обґрунтування і тим самим право на існування. Вся справа в тому, який зміст вкладається в поняття «національні відносини». Якщо вони розглядаються як сукупна цілісність економічних, соціальних, політичних, духовно-ідеологічних відносин, які складаються між націями і на інституціональному, і на особистісному рівнях, то за такого підходу вони становлять собою по суті певний «зріз» суспільних відносин в цілому. Однак вони можуть трактуватися і в конкретнішому, частковому значенні, як відносини соціальні. В такий спосіб суперечність усувається, якщо враховується специфіка підходу до визначення і характеристики їхньої внутрішньої структури.

Виявлення структури соціальних відносин передбачає розкриття особливостей формування і розвитку їхньої системи залежно від суспільного поділу праці. В ході останнього у суспільстві формуються певні відносини самостійні сфери людської діяльності, відмінні між собою в ряді аспектів. Насамперед, як відзначали основоположники наукового комунізму, суспільний поділ праці спричинює відособлення трьох найзагальніших галузей економічних відносин — промисловості, сільського господарства і торгівлі. З другого боку, «внаслідок поділу праці всередині цих різних галузей, розвиваються, у свою чергу, різні підрозділи індивідів, які співробітничують в тій або іншій галузі праці»³⁷. Прямий стосунок до формування структури соціальних відносин має, безперечно, і «територіальний поділ праці, який закріплює певні галузі виробництва за певними районами країни»³⁸. Методологічно використовуючи дані положення, ми дістаємо можливість чітко окреслити внутрішню структуру соціальних відносин.

Один з рівнів цієї структури становить собою, зокрема, сукупність відносин, які складаються між людьми, зайнятими в різних сферах суспільного виробництва, тобто відносини між працівниками промислової і сільськогосподарської праці. В середині цих виробничих підрозділів формується специфічний «зріз» соціальних відносин: між працівниками розумовою — фізичною; «кваліфікованою — некваліфікованою праці, а також відносини, реалізовані в кожній з цих галузей (наприклад, між працівниками творчої праці — інженери-конструктори, інженери-наладчики — і репродуктивної розумовою — табельники, обліковці, нормувальники та ін.). Крім того, до структури соціальних відносин належать також і відносини національні, коли вони розглядаються в аспекті територіального поділу праці. «Питання вирівнювання соціальних відмінностей у територіальному плані, — слушно підкреслюють автори монографії «XXVI з'їзд КПРС і актуальні проблеми наукового комунізму», — прямо і безпосередньо зачіпають сферу національних відносин»³⁹. Ця обставина, зокрема, і дозволяє, на наш

³⁵ Див.: Кравченко Л. М., Можаровська Т. В. Соціальні відносини розвинутого соціалізму і будівництво комунізму. — К., 1981, с. 2, 7—8, 14.

³⁶ Руткевич М. Н. Становление социальной однородности, с. 31—32.

³⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология, с. 19—20.

³⁸ Маркс К. Капитал, т. I, с. 339.

³⁹ XXVI съезд КПСС и актуальные проблемы научного коммунизма, с. 12.

погляд, змістово зафіксувати власне соціальний аспект у галузі національних відносин, сутність якого в кожний конкретно-історичний період визначається безпосередньо панівними в суспільстві відносинами власності. В умовах зрілого соціалізму всі три відзначені сфери соціальних відносин становлять собою стійку діалектичну систему, об'єктивною тенденцією розвитку якої виступає поступове формування суспільства соціальної однорідності.

Соціальні відносини, складаючись безпосередньо у сфері матеріального виробництва, не обмежуються, однак, виключно рамками цієї галузі, а зачіпають також усю структуру надбудовних відносин. Така особливість соціальних відносин об'єктивно зумовлюється універсальним характером виявлення суспільного поділу праці, який, як зазначав К. Маркс, «поряд з економічною сферою охоплює всі інші сфери суспільства...»⁴⁰ і в кожній із цих сфер породжує відповідні соціальні тенденції. В радянській соціологічній науці ця закономірність найточніше, як нам уявляється, підмічена М. М. Руткевичем, на думку якого, «соціальні відносини завжди «присутні» в економічних, так само як і в політичних та інших суспільних відносинах, але не вичерпують їх, не позбавляють їх специфіки, відповідної критеріям, що відрізняють кожну з цих галузей суспільного життя від усіх інших у системі «базис — надбудова»⁴¹. При цьому соціальні відносини не лише «присутні» в економічних, політичних, духовно-ідеологічних відносинах, а й безпосередньо визначають інтенсивність, історичну масштабність і спрямованість їхнього розвитку. В умовах розвинутого соціалізму розвиток соціальних відносин здійснюється у формі плано-мірного, свідомо реалізованого процесу завдяки керівній і спрямовуючій ролі політики КПРС, Радянської держави.

Наша країна перебуває сьогодні на початку історично тривалого етапу розвинутого соціалізму, послідовне всебічне вдосконалення якого виступає корінною умовою переходу до вищого, комуністичного ступеня розвитку людського суспільства. Досягнення цього якісно нового рубежа соціальної зрілості об'єктивно потребує приведення всіх сторін суспільної життєдіяльності в цілковиту відповідність з найвищими, науковими уявленнями про соціалізм⁴². Особлива роль тут належить дальшому дослідженню, зміцненню і розвитку соціалістичних соціальних відносин, в яких інтегруються найрізноманітніші економічні, політичні, духовно-ідеологічні процеси, що відбуваються в суспільстві. Будучи дійовим засобом управління всіма сторонами життєдіяльності розвинутого соціалізму, соціалістичні соціальні відносини в ході плано-мірного вдосконалення поступово переростатимуть в комуністичні. Безпосередньою основою цього перетворення є далші якісні зміни в поділі соціалістичної праці і послідовне зближення двох форм соціалістичної власності.

* * *

Существенной предпосылкой всестороннего и планомерного совершенствования развитого социализма является все более гармоническое развитие системы социальных отношений. В связи с этим особую актуальность приобретает ныне углубленное категорнальное изучение своеобразия, сущности и структуры данных отношений, их роли и места во всей системе социалистических общественных отношений, тенденций, закономерностей и перспектив их дальнейшего целенаправленного прогрессивного изменения.

⁴⁰ Маркс К. Капитал, т. 1, с. 340.

⁴¹ Руткевич М. Н. Диалектика и социология, с. 198.

⁴² Див.: Черненко К. У. На рівень вимог розвинутого соціалізму: Деякі актуал. пробл. теорії, стратегії і тактики КПРС.— К., 1984, с. 14.

Можно выделить несколько основных аспектов исследования категории «социальные отношения». При наиболее общем подходе под этим понятием подразумевается вся совокупность отношений между людьми, складывающихся в обществе. Термины «социальный» и «общественный» рассматриваются в данном случае как тождественные, противостоящие «биологическому» или «индивидуальному». Как категория меньшей степени общности, «социальные отношения» служат для обозначения собственно «социальных сфер» и «социальных состояний». Здесь речь идет уже не обо всей совокупности общественных отношений, а лишь о некоторой их части, ограниченной прежде всего сферой классовых отношений. Отличительная особенность социальных отношений, трактуемых в этом плане, состоит в том, что они выступают здесь как относительно самостоятельное явление, своеобразие которого обуславливается конкретно-историческими характеристиками общественного разделения труда и отношений собственности.

При социализме, в условиях общественной собственности на средства производства, развитие социальных отношений и совершенствование их структуры осуществляется благодаря руководящему и направляющему воздействию политики КПСС, Советского государства в планомерной, сознательной форме, способствуя интеграции разнообразнейших экономических, политических и духовно-идеологических процессов развитого социалистического общества.

О. В. НЕЛЬГА

ФОРМУВАННЯ ПОТРЕБИ В ПРАЦІ ЯК ПРОБЛЕМА ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Праця завжди була і лишається важливою умовою існування і розвитку людини. За соціалізму ця функція праці значно посилюється, її здійснення набуває свідомого і планомирного характеру. «Найважливішим завданням... партія вважає виховання у кожної людини потреби в праці, ясного усвідомлення необхідності сумлінної роботи на загальне благо»¹, в кінцевому підсумку — комуністичного ставлення до праці.

Кажучи про формування комуністичного ставлення до праці, ми маємо на увазі перетворення її в першу життєву потребу. Причому сьогодні, коли таке перетворення стає дійсністю і потребує свого ретельного вивчення, треба більш диференційовано підходити до змісту самих понять «ставлення до праці», «праця як перша життєва потреба». Крім того, у філософсько-соціологічній літературі поряд з поняттями «комуністична праця» і «комуністичне ставлення до праці» активніше, на наш погляд, має застосовуватися поняття «соціалістичне ставлення до праці».

Якщо правомірна постановка питання про комуністичне ставлення до соціалістичної праці², то не менш важливим є і розв'язання проблеми остаточного утвердження соціалістичного ставлення до соціалістичної праці, бо «комуністичне ставлення до праці передових людей сучасності набагато випереджає процеси становлення комуністичної праці»³. Справа, звичайно, полягає не лише у визначенні понять, а й у сутності відповідних їм змін, яку ці поняття мають найбільш адекватним чином відобразити. Запропоно-

¹ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 34.

² Див.: Чангли И. И. Философские аспекты труда.— М., 1981, с. 39.

³ Там же.

вана вище сукупність визначень може певною мірою сприяти виробленню більш диференційованого підходу до розуміння процесу піднесення потреби в праці. Ще важливішим є дослідження історично мінливих характеристик поняття «потреба в праці». Методологічний аспект цієї проблеми і становить предмет цієї статті.

Докорінні зміни в суспільних продуктивних силах, у змісті трудової діяльності є найважливішими особливостями розвинутого соціалізму. Йому притаманні істотні зміни в характері праці: соціалістична праця дедалі більше переростає в комуністичну. І цей процес є не тільки об'єктивно необхідним, а й свідомо спрямовуваним, бо «державою... сприяє перетворенню праці в першу життєву потребу кожної радянської людини»⁴.

Особливу роль при цьому відіграють науково-обґрунтовані рекомендації учених-суспільствознавців, зусилля яких партія спрямовує на поглиблене вивчення характеру і змісту праці в умовах сучасного соціалістичного виробництва. Значущість таких досліджень зумовлюється тим, що «пізнання процесу комуністичного перетворення праці може бути ключем до розуміння сутності й практичних шляхів побудови комунізму»⁵. На основі комуністичного ставлення до праці формуються науковий світогляд і гуманістична ціннісна орієнтація особи, змінюється ставлення людей один до одного, утверджується новий тип суспільних відносин загалом, новий спосіб життя. І навики, як підкреслює член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, «боротьба за утвердження комуністичного способу життя — це насамперед боротьба за комуністичне ставлення до праці»⁶.

У науковій літературі вирізняються кілька етапів вивчення проблеми ставлення до праці⁷. Перший етап (30—50-ті роки) був пов'язаний із з'ясуванням загальних особливостей становлення і зміцнення соціалістичних форм організації праці. Знищення приватної власності і експлуатації людини людиною, докорінна якісна зміна становища робітника в умовах соціалістичного виробництва порівняно з капіталістичним зумовили перетворення пролетаріату в робітничий клас соціалістичного суспільства, у співвласника загальнонародної власності. Ці об'єктивні передумови сприяли виробленню у трудящих позитивного, активно-зацікавленого ставлення до своєї праці, насамперед — у формі соціалістичного змагання⁸.

На другому етапі (60-ті роки) вивчалися конкретні форми ставлення до праці. Увага зосереджувалась в основному на двох аспектах: досліджувався вплив характеру і змісту праці на ставлення до неї⁹; аналізувалися особливості взаємозв'язку між факторами (показниками) ставлення до праці¹⁰.

Однак з часом виявилися деякі вади, властиві дослідженням 60-х років. Так, емпірично фіксовані чинники часто-густо тлумачилися як

⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, с. 10.

⁵ Значительная тема научных исследований [Передовая].— Коммунист, 1978, № 12, с. 13.

⁶ Щербицкий В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека.— М., 1977, с. 89.

⁷ Див.: Шкаратан О. И. Эффективность труда и отношение к труду.— Социол. исслед., 1982, № 1, с. 19—27.

⁸ Див.: про це: Эскин М. Основные пути развития социалистических форм труда.— Л., 1935; Кузьминов И. И. Стахановское движение — высший этап социалистического соревнования.— М., 1940; Федорова А. Г. Роль социалистического труда в коммунистическом воспитании трудящихся масс.— М., 1951; Евстафьев Г. И. Социалистическое соревнование — закономерность и движущая сила экономического развития советского общества.— М., 1952.

⁹ Рабочий класс и технический прогресс: Исслед. изменений в соц. структуре рабочего класса / Отв. ред. Г. В. Осипов.— М., 1965.

¹⁰ Человек и его работа / Под ред. А. Г. Здравомыслова и др.— М., 1967.

причини соціальних явищ, а деякі елементарні особливості поведінки респондентів — як складне сплетення соціальних зв'язків. В цей же період поширення набула точка зору, за якою функціональний зміст праці, її творчі можливості роблять вирішальний вплив на ставлення людини до праці, на її задоволеність працею. Цей погляд досить популярний і нині.

З початком третього етапу (з 70-х років) поступово з'ясовується, що ставлення до праці являє собою значно складніший феномен, ніж вважалося раніше. Виявилося, наприклад, що подібно до того як орієнтація на зарібок не так вже й адекватно відображає ставлення до праці як до засобу життя, орієнтація на зміст праці поки що не може виступати основним емпіричним показником ставлення до праці як до першої життєвої потреби¹¹.

Відзначити це потрібно, оскільки в умовах сучасного капіталістичного виробництва (якщо йдеться про такі розвинуті капіталістичні країни, як, скажімо, США чи Японія) для певної частини молодих робітників теж характерний зростаючий інтерес до змісту праці, ставлення до неї як до важливої сфери реалізації здібностей та задоволення духовних потреб, саморозкриття і самоствердження особи¹². Зрозуміло, що тільки за соціалізму справді відбувається збіг індивідуальних установок на творчу працю і мети матеріального виробництва в масштабах суспільства. Тому підкреслимо неможливість отожднювання орієнтації на ту чи ту ізольовано взяту сторону праці, поперше, з дійсним ставленням до власної роботи, по-друге,— з реалізацією згаданої орієнтації.

Серед висновків, одержаних дослідниками на третьому етапі, на особливу увагу заслуговує думка про те, що чим вища змістовність праці, тим більша тенденція до вирівнювання різних мотивів ставлення до праці за значущістю, тим менше вони протистоять один одному. І навпаки, чим менш змістовною є праця, тим меншою стає питома вага «установки на зміст, суспільну користь праці і, відповідно, більшою — на зарібок»¹³. Було також зафіксовано відсутність прямого, безпосереднього зв'язку між ефективністю праці й ставленням до неї. З'ясовано, наприклад, що незадоволеність працею далеко не завжди властива гіршим працівникам і навпаки. Водночас виявляється висока значущість таких чинників, як відповідність оплати праці її реальним результатам, можливість участі в управлінні виробництвом, виробнича самостійність працівника та ін.

На цьому ж етапі обґрунтовується і методологічно реалізується теза про те, що професійне зростання робітника є водночас його розвитком і як особи¹⁴. Особистісний чинник виробництва, соціально-виховний зміст праці починає відігравати з переходом до зрілого соціалізму дедалі більшу роль у формуванні ставлення до неї як до першої життєвої потреби.

Чи не найістотношою особливістю другого й третього етапів є практична постановка проблеми переростання соціалістичної праці в комуністичну. Значно підвищується теоретичний рівень розробки соціологічних питань, величезної ваги набуває проблема відповідної організації управління суспільним виробництвом, усією системою суспільних відносин загалом, багато уваги приділяється ліквідації ще наявних диспропорцій у кількості та якості підготовки необхідних тій чи іншій галузі народного господарства спеціалістів (насамперед — для сільського господарства, будівництва і сфери обслуговування). Виникла життєво гостра потреба, з одного боку, у створенні науково

¹¹ Шкаратан О. И. Эффективность труда и отношение к труду, с. 20.

Див.: Вульф В. Я. Ценностные ориентации рабочей молодежи США 1970-х годов.— Рабочий класс и современ. мир, 1977, № 1, с. 90.

¹² Шкаратан О. И. Эффективность труда и отношение к труду, с. 21—22.

¹⁴ Див.: Сиземская И. Н. Человек и труд. Условия гармонии и развития.—М. 1981.

обгрунтованої системи професійної орієнтації, а з другого — у виробленні і ефективному використанні наукових методів превентивного виявлення здібностей і схильностей молодих людей до того чи іншого різновиду суспільно корисної діяльності.

Результати масштабних соціологічних досліджень, що проводилися у зв'язку з розв'язанням цих проблем у 60—70-х роках (II—III етапи), дістали відображення в працях Л. П. Буєвої, В. В. Водзинської, О. Ю. Замошкіна, О. Г. Здравомислова, Д. П. Кайдалова, В. Г. Подмаркова, К. К. Платонова, М. М. Руткевича, Є. І. Суїменка, М. Х. Тітми та ін.

У ході досліджень радянськими суспільствознавцями встановлено чимало важливих фактів, пов'язаних як з профорієнтацією і виявленням професійних схильностей, так і з елементами нового ставлення до праці. Мається на увазі насамперед орієнтація на функціональний зміст праці (тобто на ті можливості творчості, які вона репрезентує) і на її престижний зміст (тобто на громадський авторитет і повагу, якими послуговуються представники даного різновиду праці, певної професії). Відзначимо, що якщо на початку вивчення проблеми формування комуністичного ставлення до праці об'єктом дослідження були переважно учні загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ, то надалі акцент все більше переноситься на трудові колективи і насамперед — на аналіз ставлення до праці, притаманного молодим робітникам. Поряд з публікаціями матеріалів конкретних соціологічних досліджень було видано й ряд таких, що присвячувались теоретичним аспектам проблеми перетворення праці в першу життєву потребу. Крім того, ця проблема тою чи тою мірою розглядалася і в літературі, присвяченій висвітленню професійної орієнтації, проблемам розвитку людських потреб, соціалістичного способу життя та ін.

Отже, узагальнюючи досягнення з проблеми формування потреби у праці, відзначимо, що: а) ґрунтовно розвинуто лепінське положення про відмінність соціалістичної праці від комуністичної; б) зроблено спроби визначити структуру комуністичного ставлення до праці¹⁵; в) показано відмінності комуністичного ставлення до праці від власне комуністичної праці¹⁶; г) вивчено сукупність і ієрархію факторів, що впливають на ставлення різних категорій трудящих до своєї праці; д) численними дослідженнями підтверджується закономірність зміни ставлення до праці залежно від зміни характеру і змісту самої праці; при цьому відзначається посилення тенденції до орієнтації на творчий зміст праці¹⁷.

Виділяючи ж аспекти, що лишилися невивченими, або висновки, що викликають певну незгоду, треба врахувати таке:

1. «Ні економічна наука, ні соціологія, ні психологія не дають поки що перевірених рецептів щодо вивчення потреби взагалі, потреби у праці особливо»¹⁸.

2. У літературі недостатньо уваги звертається на об'єктивний характер формування потреби в праці¹⁹. Під останнім мається на увазі об'єктивна зумовленість процесу розвитку як трудової діяльності, так і самої людщини праці.

3. Піднесення потреби в праці розглядається переважно як ре-

¹⁵ Див.: *Личность и труд* / Под ред. К. К. Платонова.—М., 1965, с. 332—355.

¹⁶ Див.: *Кайдалов Д. П., Суименко Е. И.* Актуальные проблемы социологии труда.—М., 1974, с. 144.

¹⁷ Див.: *Социальные проблемы труда и производства*.—Москва; Варшава, 1969, с. 114—161.

¹⁸ *Косолапов Р. И.* Социализм: К вопр. теории.—М., 1979, с. 307.

¹⁹ «Спостерігається, так би мовити, «етицизація» проблеми виховання комуністичного ставлення до праці» (*Косолапов Р. И.* Социализм, с. 283).

зультат виховання²⁰, хоча очевидно, що тут діють і інші соціальні чинники.

4. У літературі завдання формування комуністичного ставлення до праці або ставлення до неї як до першої життєвої цінності найчастіше тлумачиться як орієнтація на творчий зміст праці²¹ (при цьому мається на увазі її техніко-технологічний зміст).

Сучасний етап дослідження проблеми ставлення до праці починається, як уже відзначалося, з 70-х років; пов'язаний він з посиленням уваги до тієї обставини, що вирішальне значення у розв'язанні цієї проблеми має не техніко-технологічний, а соціальний, особистісний фактор виробництва. Підкреслимо, що як потреба, так і можливість творчості у праці являють собою в умовах розвинутого соціалізму досить поширене явище. З цього можна було б зробити висновок про наявність сьогодні як комуністичного ставлення до праці, так і самої комуністичної праці. Саме на такій точці зору стоїть, наприклад, С. Ф. Марценюк, коли пише: «Творча комуністична праця в умовах соціалізму (розрядка наша.—О. Н.) і переходу до комунізму створює нову людину»²².

Однак такий висновок дещо розбігається з дійсністю. Сьогодні, не применшуючи досягнутого, ми повинні бачити реальні умови перетворення праці в першу життєву потребу. З другого боку, не треба й забігати наперед, видаючи бажане за дійсне, і проголошувати, що вже нині для більшості радянських людей праця стала першою життєвою потребою. Такий висновок, як справедливо відзначає П. М. Федосєєв, передчасний²³.

Сьогодні правомірно, очевидно, говорити лише про окремі, що-правда — суттєві, елементи комуністичної праці в праці соціалістичній. «Ми повинні тверезо оцінювати і те, що ще належить зробити на шляху до досягнення комуністичної праці. А шлях має бути довгим і нелегким»²⁴. Тому завдання полягає у ретельному аналізі як природи потреби в праці, так і сучасних тенденцій її розвитку. «Тільки на основі такого аналізу можна уявити перетворення праці в першу життєву потребу як реальний процес, і лише з його допомогою можна визначити, на якому етапі цього процесу перебуває тепер соціалістичне суспільство»²⁵.

Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін писав, що «експропріація капіталістів неминуче дасть гігантський розвиток продуктивних сил людського суспільства. Але як швидко піде цей розвиток далі, як швидко дійде він до розриву з поділом праці, до знищення протилежності між розумовою і фізичною працею, до перетворення праці в «першу життєву потребу», цього ми не знаємо і знати не можемо»²⁶.

Сьогоднішня радянська дійсність поставила як практичне завдання перетворення праці в першу життєву потребу, і тенденція до такого перетворення виявляється у дедалі більшій кількості працівників, що, зокрема, підтверджується і результатами численних соціологічних і соціально-психологічних досліджень. Отже, нинішній стан розробки проблеми піднесення потреби у праці (формування комуністичного ставлення до праці) характеризується розумінням процесу перетворення праці в першу життєву потребу як такого, що має своїм змі-

²⁰ Див., напр.: *Чангли И. И. Труд.*— М., 1973, с. 77.

²¹ Див., напр.: *Человек и его работа.*— М., 1967; *Разжигаяев А. Ф. Труд как потребность.*— Челябинск, 1973, с. 120—122.

²² *Марценюк С. П. Праця і виховання.*— К., 1972, с. 205.

²³ Див. про це: *Федосеев П. Н. Теоретические проблемы социально-экономического развития советского общества на современном этапе.*— *Вопр. философии*, 1980, № 2, с. 15.

²⁴ *Значительная тема научных исследований*, с. 10.

²⁵ Там же, с. 9.

²⁶ *Ленин В. И. Держава і революція.*— Повне зібр. творів, т. 33, с. 91—92.

стом формування орієнтації суб'єкта праці на творче ставлення до неї²⁷. Цей підхід відображає реальні тенденції і характеризує певний ступінь розвитку потреби в праці. В ході дальшого розвитку даного підходу конче потрібно саме поняття праці дослідити з філософсько-соціологічних позицій, виявити його гуманістичний зміст.

Відповідно, факт переростання праці в першу життєву потребу повинен розглядатися як свідчення того, що сама потреба в праці ще не досягла в своєму розвитку (у формі орієнтації суб'єкта праці на її техніко-технологічний зміст) найвищого рівня. Велику значущість має виявлення основних структурних компонентів становлення комуністичної праці, що дає можливість вивчати закономірності, встановлювати тенденції формування потреби у праці в умовах удосконалення розвинутого соціалізму, розкривати структуру цієї потреби стосовно сучасних завдань активного впливу на об'єктивний процес її формування. І успіх тут значною мірою залежатиме від урахування того, що ставлення до праці є водночас специфічною формою вираження ставлення її суб'єкта до іншої людини. На цей аспект, на жаль, дослідники звертають ще мало уваги, зосереджуючи її на моментах творення нового, хоча очевидно, що останнє здійснюється не заради творення самого по собі: вся справа в тому, які відносини (і в трудовому, виробничому процесі, і в цілому — в суспільстві) складаються й розвиваються між працюючими. Саме тому методологічно визначальним критерієм визначення якісного перетворення людської потреби в праці на першу життєву потребу є зміна у відносинах між людьми, становлення таких суспільних відносин (чи хоча б їх фрагменту), які можна визначити як комуністичні. Саме це, на нашу думку, мав на увазі В. І. Ленін, визначаючи перші суботники як саме комуністичні.

Розкриття структури потреби в комуністичній праці необхідно починати з аналізу історично сформованих етапів розгортання потреби в праці взагалі. Власне кажучи, тут маєєся на увазі «структурно-генетичний аналіз об'єкта, який може виступати у формі пояснення як історії об'єкта через його структуру, так і його структури через його історію»²⁸. Завдяки такому аналізу можна виділити історично значущі особливості формування потреби у праці, адже вона має закономірні етапи свого розгортання, дослідження яких дозволяє здійснити розгляд історії її піднесення, а далі — й перехід до аналізу структури потреби в комуністичній праці, тобто найвищої з людських потреб.

Потреби людини в їх зміні, розвитку, піднесенні не можуть бути зрозумілі поза їх співвідношенням зі всією системою суспільних відносин, у першу чергу — виробничих, поза зв'язком з виробничою (в кінцевому підсумку — трудовою) діяльністю. Тому розкрити сутність розвитку потреби в праці можна лише у тісному зв'язку із вивченням розвитку суспільної організації самої праці, зі змінами її ролі і значення в суспільному житті.

Посилення ролі праці у піднесенні соціальних потреб було і є важливим фактором постійного піднесення і самої потреби в праці. Але в умовах приватновласницької експлуатації ці процеси набували одностороннього характеру: тут можливості широких мас трудящих задовольняти свої потреби (в тому числі і потребу у праці) мізерні. Тому найважливішою умовою піднесення соціальних потреб в масштабах

²⁷ Див. напр.: Чангли І. І. Труд, с. 89; Куделин Е. Г. Диалектика производства и потребностей.— М., 1977, с. 154; Диалектика становления коммунистического труда.— Киев, 1978, с. 217; Блинов Н. М. Трудовая деятельность как основа социалистического образа жизни.— М., 1979, с. 15; Косолапов Р. И. Социализм. К вопросам теории, с. 362; Труд как основная форма жизнедеятельности социалистического общества.— Киев, 1981, с. 117; Глезерман Г. Е. Рождение нового человека.— М., 1982, с. 163, 166, 171 та ін.

²⁸ Исторический материализм как теория социального познания и деятельности.— М., 1972, с. 163.

суспільства, умовою гармонійного поєднання інтересів і потреб суспільства та особи є знищення експлуатації, усіх форм відчуження праці, якісна зміна її характеру, змісту й форми суспільної організації. І це глибоко закономірно, бо праця виступає як неодмінна передумова задоволення існуючих потреб особи, як найважливіша умова формування її нових потреб, а також піднесення і перших, і других. Удосконалення трудової діяльності виступає при цьому як фактор піднесення потреби в самій праці: від ставлення до праці як до засобу підтримання свого життя — аж до вищої форми вияву цієї потреби — ставлення до праці як до мети життєдіяльності.

Розглянемо основні змістові ступені піднесення потреби у праці. Виходячи з об'єктивно необхідного характеру процесу переходу гомінід до трудової діяльності, історично першою функцією праці можна вважати те, що вона була засобом виживання. У процесі поділу суспільства на класи і формування класово-антагоністичного суспільства з'являється і поступово починає домінувати соціальний примус до праці. Складається характерне для всіх класово-антагоністичних формацій становище, коли прискорений «розвиток здібностей роду «людина»... відбувається за рахунок більшості людських індивідів і навіть цілих людських класів»²⁹. Це — необхідна історична форма, в якій тривалий час відбувається соціальний прогрес, постійне посилення значущості праці як засобу існування людини. Рушійною суперечністю основного (тобто притаманного більшості), найпоширенішого ставлення до праці в класово-антагоністичних суспільствах є суперечність між неприязню до праці, зумовленою її фізичною перенапруженістю і усвідомленням її безпосередньої або опосередкованої (голодом, злиднями) підневільності, з одного боку, і потягом до праці як до найважливішого фактора ствердження соціальної самоцінності трудівника, з другого. Тут домінує ставлення до праці як до засобу задоволення найважливіших життєвих потреб і лише незначною мірою знаходять вияв ставлення до неї як до засобу особистісного самоствердження. Крім того, в суспільстві ставлення до праці є, як зазначалося, водночас і ставленням до іншої людини, оскільки праця — це, по-перше, колективна діяльність (безпосереднє або опосередковане спілкування); по-друге, діяльність, пов'язана з застосуванням засобів праці, тобто з розпредметненням втілених у них сутнісних сил інших людей; по-третє, діяльність, яка завершується появою продукту (матеріального або духовного), що втілює в собі сутнісні сили суб'єкта праці та його фактичне ставлення до іншої людини і до суспільства взагалі. Звичайно, на всі ці особливості процесу праці накладає відбиток те, в яких соціальних умовах він здійснюється. Скажімо, відчуження людини від праці (і в праці) в умовах приватновласницької експлуатації є водночас відчуженням і між людьми. Тому за цих умов ставлення до праці переважно як до засобу задоволення потреб означає і переважне ставлення до іншої людини як до такого засобу. Той факт, що в праці реалізується людська сутність, залишається тут значною мірою поза самосвідомістю і самосприйняттям її суб'єкта.

Ставлення до праці як до засобу не лишається історично незмінним, воно розвивається мірою удосконалення самої суспільної організації праці. Так, нове ставлення до праці є породженням революційної свідомості. Виявляючись відразу після перемоги соціалістичної революції у трудовому героїзмі й ентузіазмі народних мас, воно сприяє формуванню у трудящих почуття господарів своєї країни.

На перших етапах соціалістичного будівництва рушійною суперечністю потреби в праці є суперечність між породжуванним суспільною власністю на засоби виробництва прагненням перетворити працю

²⁹ Маркс К. Теорії додаткової вартості.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 2, с. 114.

в джерело творчості і неможливістю швидкого здійснення цього перетворення внаслідок ще недостатнього ступеня зрілості суспільної організації праці. Ця суперечність слугує, однак, однією з рушійних сил інтенсивного й цілеспрямованого вдосконалення суспільної організації праці, розвитку всього соціалістичного суспільного виробництва, і мірою зміцнення реального соціалізму дистанція між зазначеними очікуваннями працівників і дійсним впливом праці на їх особистісний розвиток неухильно скорочується.

У розвинутому соціалістичному суспільстві чітко виявляються як основні дві сторони ставлення до праці — потреба в праці й потреба у винагороді за працю. Обидві виступають тут у досить високорозвинутій формі і тісно пов'язані між собою. Водночас не можна забувати, що ні рівень розвитку продуктивних сил, ні відповідні йому суттєві сили людини за соціалізму ще не підносять ставлення всієї маси трудівників до своєї праці до рівня першої життєвої потреби. Формування такої потреби і є одним із найважливіших завдань в умовах удосконалення розвинутого соціалізму.

Отже, нині в нашому суспільстві відбувається поступове перетворення праці із засобу в мету життєдіяльності суспільної людини (хоча, ясна річ, повністю праця ніколи не втратить функції бути засобом життєдіяльності). Вже на сучасному етапі розвитку радянського суспільства орієнтація переважно на матеріальні результати праці (зарплата та інші матеріальні блага) дедалі помітніше поступається місцем орієнтації працівників на моральні результати високоякісної трудової діяльності (від чекання безпосереднього схвалення в різних формах до задоволення від усвідомлення суспільної значущості своєї праці) та на зміст самого процесу праці, на її творчий характер. Разом з переходом від усвідомлення потреби в праці як засобі до потреби в ній як в меті життєдіяльності людини відбувається певна зміна і в ставленні до іншої людини. Переростання соціалістичної праці в комуністичну пов'язане з переходом до переважної орієнтації суб'єкта праці на трудове спілкування, тобто на іншу людину як на співробітника. Трудове спілкування є одним з найпривабливіших елементів змісту процесу праці. Це випливає насамперед з марксистського положення про людину як найвищу соціальну цінність, про те величезне багатство, «яким є інша людина»³⁰. Потреба в праці як меті життєдіяльності суспільної людини виступає у формі найвищої із людських потреб тому, що своїм дійсним предметом вона має іншу людину, трудове спілкування з нею. Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, «радянське суспільство — це суспільство людей праці»³¹. У нашій країні, яка першою знищила експлуатацію людини людиною, цілком утвердився найвищий принцип соціалістичної справедливості «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею», праця перетворилася у справу честі й героїзму, у вище мірило людського достоїнства. Звичайно, переваги соціалізму не реалізуються автоматично, самі по собі. Дедалі настійливіше стає потреба стверджувати ставлення до праці не тільки як до засобу створення матеріальних і духовних благ, а й як до істотного чинника формування нової людини. При цьому процес свідомого й цілеспрямованого виховання комуністичного ставлення до праці має дедалі органічніше пов'язуватися з об'єктивним процесом формування такого ставлення, зумовленим впливом суспільної власності на засоби виробництва і вдосконаленням усієї сукупності соціалістичних суспільних відносин.

У виховній діяльності мають бути відображені, охоплені, закріплені й посилені об'єктивні тенденції розвитку нового ставлення до праці. Це потребує глибокого теоретичного осмислення і об'єктивних

³⁰ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Там же, т. 42, с. 116.

³¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 69.

процесів формування потреби в праці, і можливостей оволодіння ними, впливу на них. Таке осмислення — процес тривалий, складний і багатоаспектний, що передбачає поєднання зусиль учених і організаторів, керівників і передовиків виробництва, підвищення рівня свідомої соціальної і трудової активності найширших мас трудящих. Дослідження процесу піднесення потреби в праці, виховання комуністичного ставлення до неї, створення сприятливих об'єктивних і суб'єктивних передумов для масового формування такого ставлення — усе це нині стає метою і завданням спільної соціально-перетворюючої діяльності мільйонів трудящих.

Утвердження у кожної радянської людини соціалістичного ставлення до праці і поступове перетворення праці в першу життєву потребу кожного має велике значення «тому, головним чином, що саме в цій сфері щодня розгортається творча активність радянських людей, розкриваються і випробовуються їх особисті якості, формуються їх соціальні інтереси, норми поведінки. Характер їх спілкування в цехах, на фермах, в установах, їх відношення один до одного, що складаються тут, і ставлення до виконуваної роботи — ось що в кінцевому підсумку визначає весь уклад і якість нашого життя.

Якщо вдуматися, то звідси випливає і зворотня, не менш правильна формула: щоб краще працювати, треба краще жити. Справді, коли, наприклад, у виробничому колективі життя іде добре, коли в ньому панує атмосфера дружби, взаємної підтримки, тоді і робота тут спориться.

Те ж саме відбувається в масштабах усього суспільства»³². Ось чому увага партії до тих процесів, що здійснюються у сфері праці, буде постійно зростати.

* * *

Уяснение особенностей и закономерностей целенаправленного формирования отношения к труду широчайших масс трудящихся является одной из важнейших задач советских обществоведов на этапе совершенствования развитого социалистического общества.

Можно выделить несколько основных этапов изучения проблемы отношения к труду в советской общественной науке. Первый (30—50-е годы) был посвящен раскрытию общих особенностей становления и укрепления социалистических форм труда: второй (60-е годы) — изучению конкретных форм отношения к труду, сложившихся в социалистическом обществе, анализу воздействия характера и содержания трудовых процессов на отношение к труду, особенностей взаимосвязи между факторами этого отношения. Наконец, на третьем этапе (с 70-х годов) осуществляется все более разносторонний анализ специфики формирования отношения к труду в условиях перехода к развитому социализму и его совершенствования. Среди результатов, полученных исследователями на этом этапе, особую роль играет положение о том, что чем выше содержательность труда, тем четче тенденция к выравниванию разнородных по значимости мотивов труда. И наоборот, по мере уменьшения содержательности труда падает и удельный вес установки на его содержание и общественную полезность. А это может приводить к возникновению дисгармоний между объективными и субъективными факторами совершенствования социалистического труда. Поэтому укрепление и оптимизация связей между данными факторами в процессе превращения труда в первую жизненную потребность советских людей предполагает дальнейшее прогрессивное изменение содержания, характера и формы социалистического общественного труда, повышение уровня трудового воспитания подрастающего поколения.

³² Черненко К. У. На рівень вимог розвинутого соціалізму.—К., 1984, с. 19.

Н. І. СОБОЛЕВА

СВІТОГЛЯД ОСОБИ ЯК РЕГУЛЯТИВНИЙ ФАКТОР ЇЇ РОЗВИТКУ

Одним із найважливіших завдань удосконалення зрілого соціалізму є формування нової людини. Йому як стратегічній меті нашого розвитку підпорядкована ідеологічна, політико-виховна робота Комуністичної партії. «Будувати новий світ — це означає безустанно дбати про формування людини нового світу, про її ідейно-моральне зростання»¹, — підкреслював К. У. Черненко.

Внутрішнім стрижнем, ядром людської особистості є світогляд. Навколо нього організується й розвивається весь внутрішній світ людини, все її духовне багатство. Цим і спричинена пильна увага суспільствознавців до проблем світогляду особи.

Слугуючи внутрішнім дороговказом людині на її життєвому шляху, світогляд є водночас зв'язуючою між її зовнішнім — суспільним — і внутрішнім — особистісним — світом. Регулятивна функція світогляду в процесі життєтворчості індивіда виступає передусім результатом вивому його взаємозв'язку з суспільством, мірою самосвідомості суспільної людини. «Світогляд, — підкреслює В. І. Шинкарук, — є передусім формою суспільної самосвідомості, через яку суб'єкт світогляду (індивід, клас, суспільство) усвідомлює свою людську сутність, своє місце в світі, спосіб свого людського буття. Водночас світогляд, — це, по суті, спосіб духовно-практичного освоєння світу, в якому світові наявного буття, чужому, ще не освоєному людиною, протиставляється світ реалізації її людських матеріальних і духовних потреб, ідеалів і очікувань»².

Таким чином, регулятивна функція світогляду не зводиться до опосередкування якогось одного типу суспільних зв'язків чи відносин, а включає цілу їх систему: суб'єкт-об'єктні, суб'єкт-суб'єктні відносини; зв'язок між зовнішнім і внутрішнім світом людини, між матеріальним та ідеальним; часовий зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім; взаємозалежність між різними сторонами особистості і способами освоєння нею навколишнього світу, між його пізнанням і перетворенням та ін. Усе це дає підстави розглядати регулятивну функцію світогляду³ як багатогранну, багаторівневу, інтегративну, організуючу. Завдяки цій своїй особливості світогляд виступає і засобом нагромадження й зберігання усього життєвого досвіду людини в його цілісності

¹ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 р.—К., 1984, с. 16.

² Шинкарук В. І. Світогляд і духовна культура.— Філософська думка, 1982, № 2, с. 29; Див. також: Шинкарук В. І. Введение. Философия и мировоззрение.— В кн.: Человек и мир человека / В. И. Шинкарук, В. П. Иванов, И. Н. Молчанов и др. Киев, 1977, с. 7—26; др. его работы.

³ Останнім часом видрукувані наукові праці, в яких питання про регулятивну функцію світогляду досліджується як центральне. Див., напр.: Тихонов В. М. Мировоззрение личности и пути его формирования.— В кн.: Коммунистическое воспитание молодежи: система, проблемы эффективности. М., 1980, с. 247—248; Шинкарук В. И., Иванов В. П. Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма.— Вopr. философии, 1981, № 2, с. 48—49; Глезерман Г. Е. Рождение нового человека.— М., 1982; с. 124—129; Мяскин А. В. Способности и потребности личности.— М., 1983, с. 101—117 та ін.

і водночас в його внутрішній суперечливості, яка в ньому самому так чи інакше розв'язується.

Нарешті, сам світогляд не даний людині від народження, генетично, а формується (розвивається) — і іншими людьми, і нею самою, причому з різною мірою інтенсивності на тих чи тих стадіях людського життя. «...Людина є водночас і суб'єктом, і об'єктом своєї власної діяльності, — зазначає Т. Шибутані. — ...Будь-яка зміна в її схильності діяти викликає і зміну в суб'єкті, який відразу ж сприймає себе як об'єкт, що змінився»⁴. Цією обставиною пояснюється ще одна методологічна складність, що виявляється звичайно в процесі вивчення світогляду: дослідник аналізує регулятивну функцію такого чинника, який сам більшою чи меншою мірою є об'єктом регулятивного впливу інших (передусім — соціальних) чинників.

Існує чимало методик вивчення зазначеної регулятивної функції світогляду, що, очевидно, спричинене численністю тих типів зв'язків і відносин, в які вступає людина і які певним чином позначаються на її світогляді. Так, досліджуючи одну сторону регулятивної функції світогляду особи, аналізують співвідношення індивідуального й соціального у його формуванні. При цьому більш яскраво виявляється суперечність між колективним, соціальним досвідом (який, так би мовити, демонструє особі низку світоглядних ідей у вигляді своєрідного стереотипу, що його належить засвоїти, щоб жити в суспільстві згідно з прийнятими в ньому правилами співжиття) і неспроможністю індивіда інтегрувати їх цілком і відразу — за браком відповідного особистого життєвого досвіду, а також через те, що згаданий стереотип ще не має індивідуально-неповторного характеру. Однак, як зазначає С. Л. Рубінштейн, «тільки зовнішня регламентація призводить до внутрішньої порожнечі, до відсутності опору, вибіркості стосовно зовнішніх впливів»⁵, а сам світогляд особи часто виявляється при цьому насправді більш чи менш відмінним від пропонованого соціумом стереотипу. Цей останній може стати основою індивідуального світогляду тільки при такому засвоєнні особою соціально значущих ідей і цінностей, коли відбуваються їх індивідуальне усвідомлення, їх переживання, їх особистісна інтерпретація стосовно до умов життя даної людини, відносин, в межах яких вона взаємодіє із світом, із соціальним оточенням. У цьому аспекті дослідник має можливість проаналізувати дію механізму засвоєння світоглядних ідей та їх інтерпретації, пристосування до потреб та інтересів особистості; вивчити роль у цьому процесі таких феноменів, як, скажімо, віра, емоційна настроєність, експектації, життєві плани тощо.

Якщо ж взяти дещо інший аспект регулятивної функції світогляду особи, тоді можна простежити, як оцінно-пояснювальний його вплив переходить в інтегративно-змістоутворюючий (формується суб'єктивна «картина світу») і далі — в спонукально-діяльнісний. Цей аспект багато в чому нагадує гносеологічний — власне регулятивний чинник виступає тут як немов би розчинений у діяльності суб'єкта. При такому підході в центрі уваги опиняються когнітивні механізми діяльності; чітко проступає регулятивна роль свідомого, раціонального начала у світогляді, помітний і вплив підсвідомого, емоційного на думки і вчинки людини тощо. Нарешті, дослідник має можливість простежити і роботу самого механізму духовно-практичного освоєння світу людиною в єдності його діяльнісних — пізнавальних і перетворювальних — компонентів.

Цей аспект логічно доповнюється тим, в якому відношення (до світу, до людей, суспільства) постає вже як центральний компонент світогляду особи. «Для людини як особи фундаментальне значення має свідомість не лише як знання, а й як відношення. Без здатності сві-

⁴ Шибутані Т. Социальная психология.— М., 1968, с. 188.

⁵ Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии.— М., 1973, с. 382.

домо зайняти певну позицію немає особи», — підкреслював С. Л. Рубінштейн, зазначаючи, що для психології (особливо — експериментальної) цей аспект є чи не центральним⁶. Відношення стає тут тією внутрішньою віссю світогляду, навколо якої розміщуються усі його компоненти, — і водночас тією зв'язуючою ланкою, через яку дослідник простежує взаємозв'язок «внутрішнього» і «зовнішнього» світу, інтеріоризації і екстеріоризації. Разом з тим зауважимо, такий підхід до аналізу регулятивної функції світогляду, добре виявляючи пряму, безпосередню детермінацію думки і дії, іноді залишає в тіні опосередковане їх спричинення, яке до того ж часто не буває раціонально осмисленим людиною, а є наслідком впливу підсвідомого або, скажімо, результатом психічного взаємовпливу людей, що взаємодіють (навіювання, наслідування тощо).

Перспективною, на наш погляд, тут була б розробка проблеми зв'язку регулятивних функцій світогляду особи і спілкування як таких регулятивних впливів, котрі, хоча й переплітаються, але разом з тим мають різну природу, бо викликаються не тільки суб'єктивним, а й інтерсуб'єктивним. Останнє, з одного боку, має — стосовно окремої особи — ознаки, принципово невідмінні від об'єктивного (у філософсько-гносеологічному тлумаченні останнього), а з другого — ознаки, принципово незвідні до об'єктивного (з точки зору загальносоціологічної, де суб'єктом пізнання й дії може виступати не тільки окремий індивід, а й людська спільність — наприклад, соціальна група того чи того масштабу, маса, клас тощо).

Недоліком, спільним для всіх зазначених підходів, є їхня обмеженість для вивчення всього процесу становлення й розвитку світогляду особи в його дійсному (а не лабораторно-експериментальному) часовому інтервалі. Справді, кожен з них дає можливість проаналізувати структуру чи динаміку регулятивного впливу одного (в кращому випадку — двох чи трьох) з компонентів світогляду особи на її розвиток, однак не охоплює ні структуру, ні динаміку регулятивного впливу всього світогляду — причому впливу, що й сам змінюється в процесі становлення й розвитку. Дійсний часовий інтервал цього процесу — все життя людини, і, ясна річ, жодний лабораторний експеримент не спроможний відтворити його в його справжній цілісності й тривалості, мінливості й саморусі. Тут потрібно брати як предмет дослідження весь життєвий шлях особи, оперувати поняттями, що охоплюють його водночас і з духовно-пізнавального, і з діяльно-перетворювального боку (наприклад, такими, як поняття «життєтворчість» та ін.).

До подібного підходу тяжіє педагогіка, однак через свою спеціалізовано наукову специфіку вона часто буває не в змозі охопити увесь життєвий шлях людини, бо обмежується вивченням лише його початкових етапів. Так, саме через ототожнення методологічних підходів, прийнятих в педагогіці, з тими, що притаманні філософським наукам, виник відомий концептуальний стереотип, яким часто послуговуються і філософи, і соціологи, і психологи і за яким процес формування світогляду особи відносять до перших етапів її життєвого шляху, а становлення світогляду ототожнюють в цілому із становленням молоді людини. Що це не зовсім відповідає дійсності, підтверджується практикою виховної роботи, яку, як відомо, провадять не тільки в дитсадках і школах, у технікумах чи вузах. Одержання молоді людиною паспорта теж зовсім ще не означає, що її світогляд сформований. Та й взагалі важко знайти той часовий орієнтир на життєвому шляху особи, який відділяв би процес становлення її світогляду від її вже сформованого світогляду.

Не спрацьовує тут і твердження про те, що в молоді роки світогляд особи формується інтенсивніше, ніж у наступні. Точніше було б

⁶ Там же.

твердити, що на перших етапах життєвого шляху людини інтенсивнішою є, мабуть, сама діяльність суспільства (сім'ї, педагогів, наставників та ін.) по формуванню її світогляду, а не його формування, бо ж, як видно, це не одне й те саме.

Отже, є підстави для розрізнення динаміки життєвого циклу людини і динаміки циклу становлення її світогляду. Однак цим питанням про їх співвіднесення зовсім не знімається. Щоб його дослідити, треба простежити структуру процесу становлення світогляду особи. Це якраз і можна зробити, проаналізувавши еволюцію його регулятивної функції.

Ми вже згадували про найбільш очевидні ознаки розвитку зазначеної функції, коли йшлося про пізнавально-перетворювальний аспект регулятивного впливу світогляду: оцінно-пояснювальна його функція переростає в процесі пізнання й дії, здійснювану особою, в інтегративно-змістоутворюючу (створення «картини світу», в якій особа і собі відводить певне місце і роль), а далі — в спонукально-діяльну (прагнення практично втілити в життя зазначене світорозуміння). Тут же, так би мовити, вступає в дію, інший аспект, в якому через відношення (суспільні відносини) реалізується прямий і зворотний вплив суб'єктивного й об'єктивного через інтерсуб'єктивне, котрі, як зазначалося, діалектично взаємозв'язані. Світогляд набуває при цьому статусу вже соціально-регулятивного фактора, отримує певну соціальну цінність і як такий сприймається вже не тільки його індивідуальним творцем (суб'єктом), а й усіма людьми, з якими дана особа перебуває в матеріальному й духовному спілкуванні.

Тільки після цього етапу настає третій — етап самооцінювання особою правильності обраних нею світоглядних орієнтирів, свідомого їх співвіднесення із світоглядними установками й експектаціями інших людей, суспільства в цілому. Внаслідок цього й формується специфічна інтегративна потреба людини — потреба в світогляді, виникнення якої (звичайно, з певною умовністю) можна визначити як завершальну фазу циклу становлення світогляду. Наслідком є свідоме виділення людиною певного різновиду своєї діяльності, спеціалізованого на реалізації цієї потреби — виробленні власного світогляду.

Однак якщо зіставити цей цикл з реальним життєвим шляхом людини, то можна помітити, що протягом останнього відбувається кілька таких циклів, причому кількість їх суто індивідуальна. Потреба в світогляді виникає вже в дитині, і хоч би якими найвими здавалися дорослим її запитання про світ, людей та їхні взаємини, однак виникають ці запитання саме як вияв потреби в світогляді. Ті ж, по суті, запитання ставлять учні перед вчителями й батьками, на них же намагаються вони знайти відповіді у підручниках, творах мистецтва; ті ж самі, справді одвічні проблеми цікавлять і молодих людей, і людей пенсійного віку — змінюється з часом лише ансамбль референтних груп, за участю яких відбувається визначення соціальної цінності світоглядних орієнтацій особи. Відповідно змінюється й ансамбль тих, передусім міжособистісних, відносин, в межах яких взаємодіють особа та її оточення — трудових, пізнавальних, організаційних та ін., хоча, додамо, протягом людського життя в цьому ансамблі частішає відносно незмінною (наприклад, класові, ідеологічні, національні, екологічні відносини та ін.). І коли серед людей похилого віку зустрічаються, наприклад, ті, хто прагне дістати відповідь на питання про смисл життя, смерть, безсмертя, яке деякі з них адресують, скажімо, релігії, — то що ж це, як не прагнення реалізувати світоглядну потребу (хоча й, ясна річ, неадекватним способом)?

Отож, світогляд особи і його регулятивна функція мають принципово іншу динаміку розвитку, ніж саме життя людини. Темпи і спрямованість еволюції світогляду індивідів на різних етапах їх життєвого шляху різняться не тільки внаслідок індивідуальності кожного з них,

а й через неоднакову, так би мовити, швидкість просування даної особи по цьому шляху на різних його відтинках (і тоді ми стикаємось, скажімо, з підлітком, що вже встиг хтозна-звідки набути світогляду літньої людини, чи навпаки: зі стариком, світогляд якого все ще «дитячий»). І хоча тут можливо чимало варіантів становлення послідовності світоглядних установок, однак доцільно серед них визначити передусім ту послідовність, яка відображує розвиток світогляду особи у соціально-ціннісних його критеріях.

Для цього скористаємося розробленою В. О. Ядовим концепцією ієрархії диспозиційних рівнів регуляції соціальної поведінки особи⁷. Таких рівнів чотири. Перший — це «елементарні фіксовані установки» особи, що формуються на основі її вітальних потреб. Другий — більш складні диспозиції, регулятивний вплив яких здійснюється на основі осмислення особою певних соціальних відносин, в межах яких розгортається її діяльність. За В. О. Ядовим, цим диспозиціям відповідають «соціально фіксовані установки (аттїтуди)». Складнішим є наступний рівень диспозицій, що відображує спрямованість інтересів особи щодо певної галузі діяльності або щодо певної форми соціальної активності, яка обирається особою як сфера (чи навіть арена) її життєтворчості і фіксує її ставлення до цієї сфери. Нарешті, верхній рівень диспозицій утворюють ціннісні орієнтації, що регулюють діяльність особи в найбільш значущих ситуаціях в обраній нею сфері життєтворчості, визначають ставлення особи до мети її життя, до засобів їх досягнення, до тих соціальних умов, в яких відбувається ця життєдіяльність.

Щодо кожного з цих рівнів можна визначити і певні «точки відліку», і спрямованість процесу становлення світогляду, і, нарешті, еволюцію його регулятивних функцій. Так, на перших двох рівнях диспозицій формується фундамент світогляду; і від того, якими темпами (в яких пропорціях) розвиваються диспозиції обох цих рівнів, визначальною мірою залежить, які саме диспозиції вищих рівнів надбудовуватимуться на ньому від одного циклу становлення світогляду до іншого. На диспозиціях третього рівня може утворюватися передусім емпірично сформований світогляд, регулятивна функція якого найбільше пристосована до повсякденних ситуацій людського життя. Більшість з них звичайно є повторюваними — елемент новизни в них здебільшого незначний, і його врахування цілком можливе засобами емпіричного пізнання, «буденної свідомості». Розвиток світогляду, його регулятивної функції на цьому рівні може бути швидшим, ніж для диспозицій перших двох рівнів. Разом з тим темпи розвитку диспозицій цього рівня можуть не збігатися з темпами становлення диспозицій верхнього, четвертого рівня — в цілому тією ж мірою, якою стихійно формована «буденна свідомість» не збігається з теоретично систематизованою свідомістю. Ця остання й визначає верхній рівень диспозицій особи, якому відповідає ідейно-теоретична (ідеологічна) і соціально-політична спрямованість світоглядних установок особи, котрі націлюють весь процес її життєдіяльності, регулюють самоусвідомлення і самореалізацію особи.

Відповідно розрізняються й прогностичні потенції диспозицій третього й четвертого рівнів. Якщо регулятивний вплив перших дає особі можливість передбачати невеликі зміни в повторюваних ситуаціях буденного життя, то другі уможливають прогностичне проникнення у більш віддалене майбутнє, до найдаліших етапів її життєвого шляху. Цілепокладання на цьому, найвищому рівні являє собою немов би «життєвий план», найважливішими елементами якого виступають окремі життєві цілі, пов'язані з головними соціальними сферами діяльності

⁷ Див.: Ядов В. А. Саморегуляція и прогнозирование социального поведения личности.— Л., 1979.

людини, — в галузі праці, пізнання, сімейного й громадського життя»³. На зазначеному світоглядному рівні особа має можливість проектувати своє життя й оцінювати його, виходячи з найбільш сталих і соціально цінних критеріїв життєдіяльності, а також з урахування спрямованості і темпів розвитку усього суспільства, всієї системи суспільних відносин, елементом, ланкою яких вона виступає. Крім того, іншого соціального контексту набуває тут і оцінка власних здатностей як суб'єкта соціально-перетворюючої діяльності, активність якого поширюється не лише на мікросередовище, а й на ширші суспільні структури.

Переважання в світогляді особи диспозицій третього рівня — чи то на певному даному етапі її життя, чи то за темпами визрівання в попередніх циклах становлення світогляду — спричиняє адаптивну регуляцію особистісного розвитку, яка виявляється насамперед у прагненні пристосуватись до життєвого середовища. На відміну від неї розвиток диспозицій вищого рівня робить можливою інтеграцію особи в системі суспільних відносин, створює передумови для її повноцінного гармонійного співжиття з іншими людьми в суспільстві і разом з тим для її активного перетворювального впливу на ці відносини і на людей. Нарешті, інтеграція особи лишає досить простору і для її самовдосконалення, саморозвитку, причому такого, який відбувається не на шкоду, а на користь індивідуальному розвитку інших людей, бо збагачує і дану особу, і тих, що з нею взаємодіють.

Тільки враховуючи інтенсивність визрівання диспозицій усіх зазначених світоглядних рівнів протягом життя людини, тільки свідомо спрямовуючи їх розвиток і контролюючи їх пропорційність на кожному даному відтинку життєвого шляху особи, можна сформулювати світогляд всебічно розвиненої, гармонійної людини.

Аналіз динаміки визрівання світоглядних диспозицій різних рівнів дає змогу пояснити, як у процесі розвитку світогляду виникають і розв'язуються ті чи інші його внутрішні суперечності, адже вони можуть спричинюватись не лише взаємовпливом особи і її мікросередовища, суб'єктивного й об'єктивного (через інтерсуб'єктивне), а й неоднаковою динамікою розвитку різних структурних рівнів самого світогляду — як в межах окремо взятого його циклу, так і впродовж життя людини.

Цей підхід вносить певні поправки і в розуміння таких життєвих фактів, коли, скажімо, у двох осіб, що живуть в одному й тому ж мікросередовищі (наприклад, близнюки) формуються неоднакові світогляди — і за змістом, і за темпами визрівання диспозицій, і за їх пропорційністю (структурою світогляду). Нарешті, пояснити і факти, що свідчать про фундаментальну зміну світогляду, — скажімо, в особи, що на тому чи тому етапі свого життя радикально перебудувала свої світоглядні орієнтації. Адже і в подібних випадках така ж радикальна зміна мікросередовища особи — зовсім не неодмінна умова перевероту в її світогляді. Життя, практика виховання засвідчує, що така умова часто буває необхідною, але не достатньою для подібних радикальних змін. І якщо вчасно не враховувати ще й фактори внутрішнього визрівання самого світогляду, його окремих рівнів тощо, тоді можна потрапити в ситуацію, коли зміна мікросередовища сама по собі не приносить бажаного педагогічного ефекту.

Дійовим виховним чинником у процесі становлення світогляду особи є її самовиховання. На жаль, в літературі недосить уваги звертається саме на цей — в даному разі — вирішальний фактор. А тим часом аналіз регулятивної функції світогляду доводить, що будь-який «зовнішній» виховний вплив (середовища, педагогів та ін.) виступає звичайно тільки прелюдією, мотивом до самовиховання особи. Світогляд формується «зовнішнім» світом лише опосередковано — прерога-

³ Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности. — В кн.: Методологические проблемы социальной психологии. — М., 1975, с. 98.

тива ж його безпосереднього формування завжди належить самій особі, його носію і творцю.

Тому-то таким важливим і актуальним для реалізації історичного завдання виховання нової людини є формування в неї здатності і потреби в самовихованні і самовдосконаленні. Зазначена потреба, як ми вже згадували, є вищим і завершальним етапом кожного циклу визрівання світогляду, — отож, формувати її слід вже в дитини, коли вона проходить чи не найперший у своєму житті цикл світоглядного становлення, адже на наступних таких циклах подібне завдання буде багато в чому ускладнюватись.

Культура самовиховання — не перевага «вже зрілої» особистості, як про це іноді пишуть в педагогічній літературі, а життєво важлива передумова становлення світогляду людини від самих початкових етапів цього процесу (інша річ, що більш зріла в світоглядному відношенні особа більше й свідоміше піклується про ефективність свого самовиховання, що, очевидно, й помічають педагоги).

Доцільно дещо уточнити й розуміння ролі науково обгрунтованого підходу до виховання світогляду особи, а також і інтерпретацію регулятивної функції самого наукового світогляду. Гадаємо, останній часто надміру отожднюють з власне наукою як сферою професійної діяльності, хоча це, очевидно, не одне й те саме.

Проблема місця і ролі наукових поглядів у структурі й змісті світогляду досліджена багатьма спеціалістами. Додамо до цього, що не менш важливим є науково обгрунтоване усвідомлення особою закономірностей та індивідуальної динаміки розвитку свого світогляду (як в цілому, так і за окремими його диспозиційними рівнями). Адже тільки таке усвідомлення дає змогу особі здійснювати свідоме — й знов-таки науково обгрунтоване — втручання в процес визрівання її світогляду, вчасно коригувати його спрямованість і, нарешті, прискорювати (чи сповільнювати) процес визрівання світоглядних диспозицій на тому чи тому їх рівні. Тільки такий самоконтроль є достатньою передумовою для самовиховання людини, для становлення в неї гармонійного (пропорційного, збалансованого, цілісного) світогляду, і в цьому розумінні, гадаємо, якраз і слід говорити про його наукову обгрунтованість.

Отже, аналіз еволюції регулятивних функцій світогляду, його впливу на формування людини на різних етапах її життєвого шляху дає можливість з'ясувати, якою мірою дана конкретна особа реалізує в своєму самоздійсненні ті високі суспільні ідеали, на які зорієнтований увесь суспільно-виховний процес за умов зрілого соціалізму. Такій аналіз показує, де, як, куди слід спрямовувати хід визрівання світогляду особи, щоб він якнайповніше відповідав цим високим ідеалам, рухав уперед увесь історичний процес формування нової людини.

* * *

Исследование процесса становления мировоззрения и его регулятивного воздействия на формирование личности на различных этапах ее жизненного пути показывает, что сложный, а иногда и внутренне противоречивый характер этого процесса обусловлен взаимодействием многих факторов — как индивидуальных, интересубъективных, так и общесоциальных. Диспозиционный анализ динамики становления мировоззрения подтверждает исключительную роль в этом процессе фактора самовоспитания, самосовершенствования личности, позволяет уточнить критерии определения научного подхода к формированию мировоззрения нового человека.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

І. Т. ФРОЛОВ, член-кореспондент АН СРСР

З ІСТОРІЇ МОРАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИХ РОЗДУМІВ ПРО СМИСЛ ЖИТТЯ, СМЕРТЬ І БЕЗСМЕРТЯ:

М. Ф. ФЕДОРОВ, В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ, М. М. ПРИШВІН

Приблизно в ті ж роки, на які припала творча діяльність Л. М. Толстого, Ф. М. Достоєвського і В. С. Соловйова, виступив зі своєю філософією, або «проектом загальної справи», і М. Ф. Федоров. Його духовні пошуки тісно змикались з роздумами вищезгаданих мислителів та багатьох інших письменників і філософів, які зверталися до проблем смислу людського життя, смерті і безсмертя. В чому полягає особливість саме фєдорівського «проекту» розв'язання цих проблем і як воно співвідноситься, зокрема, з морально-філософськими підходами до них Л. М. Толстого, Ф. М. Достоєвського і В. С. Соловйова?

Звичайно, тут не місце давати загальну оцінку творчості М. Ф. Федорова — оригінального, хоча й вельми суперечливого російського мислителя. Його твори, як і твори Л. М. Толстого та Ф. М. Достоєвського, тепер опубліковані в нас (чого не можна сказати, на жаль, про праці В. С. Соловйова), і література про нього, треба зазначити, є чимала, хоча й нерівноцінна. У ній зустрічаються як надмірні й неправомірні вихвалювання праць М. Ф. Федорова, так і невиправдане повне заперечення їх значення — у тім числі й з точки зору сучасної науки. Тому надалі спробуємо розглянути лише те з його творчої спадщини, що безпосередньо стосується нашої теми.

У «Філософії загальної справи»¹ М. Ф. Федоров, ставлячи питання про «братство, або спорідненість, про причини небратського, неспорідненого, тобто немирного стану світу і про засоби відновлення спорідненості»², звертається від імені «невчених» до вчених — духовних і світських, віруючих і невіруючих — з тим, щоб шляхом «сукупної діяльності» сприяти регуляції «всіх світів усіма воскреслими поколіннями»³. Він вважав, що «тільки-но гордість подвигами батьків заміниться скорботою про їх смерть, тільки-но землю розглядатимем як кладовище, а природу як силу смертоносну, так і питання політичне заміниться фізичним, причому фізичне не буде відокремлюватись від астрономічного, тобто земля буде визнаватись небесним тілом, а зірки землями»⁴.

Вчення про «множинність світів» — давня традиція космологічної думки всього людства, і не М. Ф. Федорову, звичайно, належить честь його відкриття і обґрунтування. Втім, для нас тут головним є не «космізм» поглядів мислителя, а скоріше те, що випливає зі «скорботи про смерть батьків» і розгляду землі як ... кладовища, а природи — як «сили смертоносної». М. Ф. Федоров вважав, що «гуманіст, який вважає себе *«людиною»* і пишається цим ім'ям, ще, очевидно, не сягнув міри віку Христового, не став ще *сином людським*; і всі, хто відцурався в наш час культу батьків, позбавили себе через це права називатись синами

¹ Див.: *Філософія общего дела* / Ст., мысли и письма Н. Ф. Федорова.— Верный; Москва, 1906—1913.— Т. 1—2. Надалі посилання робитимуться на перше видання творів М. Ф. Федорова.

² *Філософія общего дела.*, т. 1, с. 1.

³ Там же, с. 9.

⁴ Там же.

людськими...»⁵. А проте існування останніх як «воскресителів», за М. Ф. Федоровим, «має значення не тільки надзвичайне, а й конче потрібне, якщо мета життя полягає в перетворенні сліпої сили природи в керовану розумом усіх воскреслих поколінь...»⁶

Тим самим смисл життя визначався М. Ф. Федоровим, прямо скажемо, надзвичайно «оригінально»: він протиставлений гуманізму, що утверджує людину як індивіда і особистість, а не просто як «частину цілого» — «сина людського». Що ж впливає з такого визначення? Насамперед те, що всі ресурси і засоби культури, включаючи науку, мають бути підпорядковані деякій «кінцевій меті», знанням того, «що повинно бути», а саме: «об'єднанню всіх у загальній справі перетворення сліпої сили природи в зняряддя людського розуму для повернення витісненого»⁷. Звідси походить критика М. Ф. Федоровим матеріалізму й позитивізму, як і сучасної йому науки загалом, яка не бачить, на його думку, цієї кінцевої мети.

Скажемо прямо, що така орієнтація наукового дослідження є досить дивною (щоб не сказати більшого), бо вона підпорядкована не просто утопічній, але, як я гадаю, безглуздій, далекій від дійсного гуманізму і регресивній меті. Утопічній — тому що ніякі посилення на науку (включаючи сучасну генетику, як це роблять за М. Ф. Федорова деякі сучасні автори) не наближають наведену ідею до реальності, оскільки ніколи не можна «відновити» унікальну особистість, яка, як ми знаємо, не може бути «записана» в генах. Далекій від дійсного гуманізму і регресивній — оскільки загальне «воскресіння», за цією бачкою, стосується і тих представників роду людського, які, на щастя, навіки щезли, хоча і встигли докласти зусиль до того, щоб розбити загальноприйнятні уявлення про людинюльство і прогрес. Між тим у самого М. Ф. Федорова наведені твердження виглядають досить «логічно», оскільки він виходить з деяких нетрадиційно інтерпретованих релігійних (християнських) догматів, яких, на його думку, має додержуватись наука, і приходять до них же, але вже «посилених» такою ж «нетрадиційно» інтерпретованою наукою, як він сам її розуміє. «Заперечення релігії, — вважає М. Ф. Федоров, — полягає не в істинному або доброму, а в злому докладенні сліпої сили, в підкоренні їй під виглядом панування над нею... Служіння богам батьків полягає в перетворенні — шляхом регуляції — сліпої, смертоносної сили в живоносну. На противагу експлуатації і утилізації природи, тобто розкраданню її блудними синами заради жінок, яке призводить до виснаження і смерті, регуляція веде до відновлення життя. Не самі тільки ідолопоклонство становить спотворення релігії — мислепоклонство, або ідеолатрія, а також її спотворення; філософія ж, як витвір стану вчених, що відокремився від інших станів, є найбільше спотворення релігії»⁸.

Як бачимо, тут навіть загалом плідна думка про «регуляцію природи», яка набула нині великого поширення (однак безвідносно до ідей М. Ф. Федорова), втілюється в релігійну форму й спрямовується, зокрема, проти науки, але особливо — проти філософії, яку автор «Філософії загальної справи» з різних причин ганив особливо завзято⁹. І це зрозуміло, оскільки в історії філософії, зокрема в так зловливо характеризованих М. Ф. Федоровим матеріалістичних системах, розвивалась протилежа на релігійно-ідеалістичним уявленням концепція життя

⁵ Там же, с. 11.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же, с. 48.

⁹ Головною вадою всіх філософських систем він вважав відсутність в них самої ідеї або ж невизнання «загальної справи» — воскресіння минулих поколінь. І хоча М. Ф. Федорову не можна відмовити в ряді метких критичних характеристик (наприклад, філософії Ф. Ніше з його вченням про «надлюдину»), однак він вельми односторонньо і, як мені здається, хибно оцінював багато елементів моральної філософії І. Канта, В. С. Соловйова і особливо Л. М. Толстого.

і смерті, критикувались християнські міфи про «безсмертя душі» і «воскресіння» з мертвих — божественне або ж, як у М. Ф. Федорова, «наукове».

За М. Ф. Федоровим, саме «божественна триєдність» містить в собі «вимогу оживлення», причому, як він відзначає, «загальне воскресіння — не художній тільки витвір з каменю, на полотні та ін., не несвідоме народження, а відтворення з нас, як вогонь від вогню, за допомогою всього, що є на небі й на землі, всіх минулих поколінь. Тут не два джерела, а одне, бо ми можемо сказати, що природа, усвідомлюючи в нас, в живому поколінні, втрати, відновлює нас через нас, через наше знання і справу, із самої себе ці втрати, тобто всі померлі покоління. Тільки у повному своєму складі, в сукупності всіх поколінь рід людський може увійти в обійняту йому єдність, у спілкування з триєдиною істотою, увійти в неї немовби у свій кадр»¹⁰. І оскільки для М. Ф. Федорова «організм є машина», він говорить про відтворення людства «з найпростіших елементів» («складить машину і свідомість повернеться до неї») «через всі індивідуальності, крізь які проходили ці елементи», «за законами спадковості», з використанням «психофізіологічних щоденників» і т. ін.¹¹

В сучасній літературі про М. Ф. Федорова щойно розглянуті міркування філософа нерідко інтерпретуються як «наукове передбачення», хоча й робляться застереження, що тут виявились його вульгарно-матеріалістичні погляди, поєднані (нібито тільки формально: тоді, мовляв, «не можна було інакше») з релігійними уявленнями про «триєдну істоту». Підкреслюється різниця між традиційними християнськими ідеями і уявленнями М. Ф. Федорова про «загальне воскресіння». Але не можна не побачити, що там, де така різниця справді є (адже і християнство проповідує не тільки «безсмертя душі», але й майбутнє «загальне воскресіння», «тілесне», сказати б, «во плоті»), вона незрівняно менша, ніж загальна віддаленість фєдорівських ідей і уявлень від матеріалізму й науки. І не випадково М. Ф. Федоров, войовничко настроєний проти науки в цих питаннях, критикує її, звертаючись, зокрема, до поглядів І. І. Мечникова та ін. природодослідників, значно різкіше, ніж Л. М. Толстой. Щоправда, подібно до того, як Л. М. Толстой мав на увазі сучасну йому «наукову науку» — позбавлену «мудрості» і знання про моральне життя людини, — так і М. Ф. Федоров веде мову про «західну науку», яка розвинулась «всередині торгово-промислового організму», а не про ним же постульовану науку майбутнього, спрямовану до здійснення «загальної справи», не про науку, що розвивається в «сільськогосподарському середовищі» і стає вже наукою не «розкладу і умертвіння, а наукою складання і відновлення»¹². Для першого типу науки — а він, на думку М. Ф. Федорова, є язичництвом, тільки секуляризованим, і розпочинається з епохи «так званого відродження», — характерне марновірне схилення перед природним (в чому виражається «неповноліття роду людського»), до якого належить і смерть. «А між тим, — зазначає мислитель, — смерть є просто результат або вираження неповноліття, несамостійного, несамобутнього життя, нездатності до взаємного відновлення або підтримання життя. Люди ще недолітки, напівістоти; але повнота особистого буття, особиста досконалість можлива тільки за досконалістю загальної. Повноліття є й безболісність, безсмертя; але без воскресіння померлих неможливе безсмертя живих»¹³.

Виходить, як-то кажуть, ніде дітися: хочеш бути безсмертним — ставай «воскресителем». І це, вважав М. Ф. Федоров, є «повне торжест-

¹⁰ *Філософія общего дела*, т. 1, с. 85.

¹¹ Там же, с. 288, 303, 320.

¹² Там же, с. 331.

¹³ Там же, с. 91

во морального закону над фізичною необхідністю»¹⁴. Шлях до такого стану, гадає він, лежить через ліквідацію голоду, розв'язання питання, названого ним «санітарним» і т. ін. «Перетворюючи несвідомий процес народження, а також і харчування, в дію, в загальне воскресіння, людство через відтворені покоління робить всі світи засобами існування, — відзначає М. Ф. Федоров. — Тільки таким шляхом може бути розв'язана формула Мальтуса, протилежність між розмноженням і засобами існування. З другого боку, тільки таким шляхом позбавиться людство і загальної смертності, що з'явилась як випадковість, од невігластва, а отже, від безсилля, і через спадковість зробилась вродженою епідемічною хворобою, перед якою всі інші епідемії можуть вважатися спорадичними хворобами. Смертність зробилась загалом органічною вадою, виродливістю, яку ми вже не помічаєм і не вважаємо ні за ваду, ні за виродливість»¹⁵.

М. Ф. Федоров дорікає філософам і за те, що деякі з них не бажають визнавати смерть навіть злом. Він вважає, що, зокрема для позитивістів, питання про те, чи є смерть чимось безумовним чи ні, становить нерозв'язну дилему. «Смерть, — на його думку, — є властивість, стан, зумовлений причинами, а не якість, без якої людина перестає бути тим, чим вона є і *чим має бути*»¹⁶. У цьому виявляється особливість висунутої М. Ф. Федоровим постановки питання про сутність смерті, постановки, спрямованої не тільки проти наукових уявлень, зокрема І. І. Мечникова, але й поглядів Л. М. Толстого. Сказане підтверджується тим, що М. Ф. Федоров нападає на вчення І. І. Мечникова про ортобіоз і особливо на морально-філософські ідеї Л. М. Толстого, звинувачуючи останнього в тому, що він «в чудо не вірить, а логіки не визнає», коли стверджує, що «смерть не дурна річ». При цьому М. Ф. Федоров цілковито заперечував ті моральні основи, на яких ґрунтується наведене твердження геніального російського письменника-мислителя.

Не можна поминути й того, що, як вважав М. Ф. Федоров, «для свого здійснення природне діло, тобто воскресіння, потребує двох об'єднань — об'єднання зовнішнього, яке може звершитись через самодержавство, і внутрішнього, через православ'я; і це буде об'єднанням усіх розумних істот у справі пізнання нерозумної сили, яка, народжуючи, умертвляє, і управління нею, нерозумною силою, ними, розумними істотами (синами)»¹⁷. Ці більш ніж консервативні в соціально-політичному плані висновки М. Ф. Федорова, як і його пропозиція «змінити питання про бідність і багатство питанням про смерть і життя»¹⁸, тісно переплітаються з обстоюваною ним ідеєю безсмертя і «загального воскресіння» з наступним заселенням людьми спочатку сонячної системи, а потім і цілого всесвіту¹⁹. М. Ф. Федоров пов'язував усе це з глибокою перебудовою людської природи²⁰, хоча вважав, що така перебудова не супроводитиметься докорінними змінами сутності людини (просто людина більшою мірою буде сама собою, ніж тепер). У підсумку виходить, як писав він, що «кінцева мета життя істот розумних в тому,

¹⁴ Там же, с. 131.

¹⁵ Там же, с. 277.

¹⁶ Там же, с. 287.

¹⁷ Там же, с. 401.

¹⁸ Там же, с. 422.

¹⁹ Там же, с. 411.

²⁰ «Органами її (людини. — І. Ф.) зробляться й ті аеро- і ефіро-навічні способи, з допомогою яких вона буде перемішуватися і здобувати в просторі всесвіту матеріали для побудови свого організму. Людина буде тоді носити в собі всю історію відкриттів; весь хід цього прогресу; в ній будуть міститися й фізика і хімія, одним словом — вся космогонія, тільки не у вигляді мислительного, а у вигляді космічного апарату, який дасть їй можливість бути дійсним космополітом, тобто бути послідовно всюди; і людина буде дійсно освіченою істотою» (там же, с. 318).

щоб зробитись початковою причиною самих себе і уподібнитись первинній причині, божественній першопричині»²¹.

Ідеї такого типу обговорюються й сьогодні, однак їх наукове обґрунтування потребує, звичайно, інших світоглядних орієнтирів, ніж ті, які пропонує нам «філософія загальної справи»: «Життя є добро, смерть є зло. Повернення живими життя всім померлим для життя безсмертного є добро без зла. Відтворення з землі всіх померлих, звільнення їх від влади землі і підпорядкування всіх земель і всіх світів воскреслим поколінням — ось надзавдання людства, його найвищий обов'язок і, разом, — найвище благо»²². Таке розуміння найвищого завдання, обов'язку і блага навряд чи спроможне надихати людство, бо в цілому побудоване на хибних засновках, хоча в ньому й містяться окремі раціональні, навіть пророчі ідеї і прозріння.

Найбільшою мірою останнє стосується уявлень М. Ф. Федорова про свідому регуляцію в космічних масштабах усіх сил природи — речових і духовних — «істотами розумними і моральними, які працюють в сукупності для загальної справи»²³. Разом з тим він давав таке трактування «загального блага» як «загального воскресіння», безсмертя і т. ін., за якого життя і смерть людини розглядаються не в їх діалектичному взаємозв'язку, а як взаємовиключні протилежності, а в морально-філософському плані — як різко протиставлені вияви добра і зла.

М. Ф. Федоров постійно підкреслював це, вважаючи, що «смертність не споконвічна», що вона «не становить безумовної необхідності і може бути керована розумом»²⁴. З цих позицій він критикував «зношені міркування матеріалізму»²⁵, як, до речі, й «усіх реформаторів до соціалістів включно», які бажають «смертного зробити щасливим». Більше того, свою ідею «психократії» він розцінював як «протилежність марксистській матеріократії»²⁶. В морально-філософському ж плані власна позиція визначалась М. Ф. Федоровим як «ні егоїзм, ні альтруїзм, а спорідненість!», що означало «жити ні для себе, ні для інших»²⁷, а для «загального воскресіння», за якого навіть безсмертя стає надбанням не окремих осіб, а всього людства. У цьому відношенні його погляди входили в глибоку суперечність із гуманістичною традицією філософії, науки і культури загалом, причому не тільки світової, але й російської. Не випадково М. Ф. Федоров характеризує гуманізм як «блукання розумове і моральне»²⁸.

В своїх попередніх статтях я досить докладно аналізував особливості тієї гуманістичної традиції, як вона була виражена в російській науці й культурі О. М. Радіщевим, І. І. Мечниковим і особливо — Л. М. Толстим. Вище я відзначав також те, що тут багато чого можуть дати зіставлення роздумів про смисл життя, смерть і безсмертя, висловлених, зокрема, вченими і письменниками-гуманістами. Одне таке зіставлення я вже зробив, звернувшись до спадщини І. І. Мечникова і Л. М. Толстого. Запропоную ще одне, яке стосується поглядів нашого великого природодослідника В. І. Вернадського і частини Л. М. Толстого, але особливо М. М. Пришвіна — видатного письменника-гуманіста, котрий блискуче розвивав цю традицію в історії російської культури.

В. І. Вернадський як природодослідник (на відміну від І. І. Мечникова, а згодом — І. І. Шмальгаузена) спеціально не розглядав проб-

²¹ *Філософія* общего дела., т. 2, с. 48.

²² Там же, с. 122.

²³ Там же, с. 180.

²⁴ Там же, с. 203.

²⁵ Там же, с. 209.

²⁶ Там же, с. 271.

²⁷ Там же, с. 201.

²⁸ Там же, с. 199.

лему смерті і безсмертя, але вона його цікавила, причому не просто як всяку смертну і мислячу людину, а й як ученого, який визначав свої життєві і наукові позиції. Ще в молоді роки у щоденниковому записі від 15 червня 1884 р. — тобто задовго до того, як І. І. Мечников опублікував свої перші праці, але тоді, коли Л. М. Толстой вже широко проповідував свої ідеї, — В. І. Вернадський констатує наявність відчуття, що буде смерть і «після неї я перестану існувати і не буде нічого. Не знаю, чи страшне таке відчуття, воно більше чудне, і смерть здається страшною тільки тоді, коли при звичаюєш бездіяльність і припинення до нині існуючої живої особистості, для неї смерть здається чимось страшним, але оскільки після смерті її не буде, то й страх смерті для неї існувати не повинен... Не визнаючи [ні] душі, ні загробного життя, я не бачу, щоб тут відбувалася якась втрата»²⁹.

Відкидаючи «відомі втіхи, надані вірою», В. І. Вернадський чітко визначав смисл і цілі життя. Він виходив з того, що «все міститься в цьому житті, а не в іншому або сотні інших, які нібито ідуть за ним. І в цьому [житті] треба старатися досягти неможливого щастя»³⁰. Для нього це означало, по-перше, розвиток науки, а по-друге — «розвиток людства», причому і в тому і в тому разі В. І. Вернадський розглядав досягнення названих цілей і як особисту насолоду. Він усвідомлював необхідність дії і дійової любові до науки та людства, «любові самовідданої, заради якої легко принести в жертву все, навіть самого себе, все, все. І для людей, які не сподіваються знайти краще життя за гробом... для таких людей необхідне це почуття, необхідна підтримка, що її дає це почуття, без нього неможливе життя для них...»³¹.

Серйозні роздуми про смисл життя, смерть і безсмертя визначили й любов В. І. Вернадського до філософії. Він вивчає, зокрема, Марка Аврелія, знаходячи за молодих літ в «стоїцизмі» багато чого для «суто моральнісного і розумового вироблення людини»³². Але головним, визначальним для В. І. Вернадського став свідомий (тобто виражений і по-філософському) матеріалістичний підхід, зокрема й до питань смерті й безсмертя людини, підхід, діаметрально протилежний всіляким формам релігійно-ідеалістичного світогляду. Щоправда, все це нерідко виражалось у вельми оригінальних формах, коли, наприклад, у критичі пантеїзму на передній план висувались ідеї творчого начала людської свідомості або духу. Тому він писав: «Я не можу зрозуміти пантеїзму, як не можу зрозуміти щастя й цілі у злитті з природою або того задоволення, яке приносить усвідомлення, що твоя загибель (а в даному разі все життя по суті зводиться до вміння добре загинути) корисна для загального. Для мене одне єдине й поняття релігії, де є вічно суцільне безсмертна особа — і всяке божество мені уявляється вторинним явищем в релігійному почутті людини»³³. У цьому питанні у В. І. Вернадського, безперечно, були істотні розбіжності з Л. М. Толстим, хоча, можливо, й не такі різкі, як у І. І. Мечникова, оскільки перший менше торкався таких «болісних» для Л. М. Толстого морально-філософських проблем.

В. І. Вернадський згадував, що в молодості глибоке враження на нього справила «Сповідь» Л. М. Толстого, а його «Євангеліє» хоча й змусило «дуже багато думати», проте «лишило холодним»³⁴. Читаючи Л. М. Толстого пізніше, зокрема «Севастопольські оповідання», «Війну і мир», «Крейцерову сонату», він відзначає, що для нього «постає вся його особистість... дивовижна у своїй незмінності: ... це все

²⁹ Страницы автобиографии В. И. Вернадского.—М., 1981, с. 46.

³⁰ Там же, с. 47.

³¹ Там же, с. 51.

³² Там же, с. 63.

³³ Там же, с. 133.

³⁴ Там же, с. 35.

та ж людина, чуйна, сильна. Основна риса — біль внаслідок відсутності глибокої віри в цілісність життя»³⁵. Ця суперечність поглядів виявилась в особистій зустрічі В. І. Вернадського з Л. М. Толстим, про яку він записав у щоденнику (29 квітня 1883 р.): «...Був у нас Л. М. Толстой — з ним тривала розмова про ідеї, науку etc. Він казав, що його вважають містиком, але скоріше я містик. І я б ним бути був би радий, мені заважає скептицизм. Я думаю, що у вченні Толстого набагато більше глибокого, ніж мені те спочатку здавалось. І це глибоке становить: 1) основа життя — шукання істини і 2) справжнє завдання полягає у висловленні цієї істини без жодних поступок. Гадаю, що останнє — найважливіше, і заперечення всякого лицемірства й фарисейства і становить основну силу вчення, оскільки тоді найсильніше виявляється особистість і особистість дістає суопільну силу. Толстой — анархіст. Науку — шукання істини — цінує, але не університет etc.»³⁶

Як бачимо, на відміну від змісту бесід Л. М. Толстого з І. І. Мечниковим, де головними були питання життя, смерті і безсмертя людини, з В. І. Вернадським річ велася головним чином про науку. Це тільки підкреслює ту обставину, що на головні для Л. М. Толстого питання у співрозмовників були такі різні погляди, що вони вважали за краще просто не торкатись їх. В. І. Вернадський не приховав цього навіть у листі до Л. М. Толстого від 9 серпня 1901 р. у зв'язку з хворобою письменника: «Хоча ми (лист написаний і від імені дружини вченого. — І. Ф.) багато в чому дотримуємось інших поглядів і думок, ніж ті, які обіймають Вас, але не безслідно минули її минають у нашому духовному житті Ваші прагнення висловити правду, як Ви її розумієте...»³⁷. І вже багато років по тому (9 вересня 1941 р.), згадуючи про розмову з Л. М. Толстим, В. І. Вернадський напише, що колись «вірив в особисте безсмертя... Але вже давно, особливо після мого охоплення життя як планетарного космічного явища і створення поняття живої речовини, тобто після 1916 р., для мене питання про особисте безсмертя як питання наукове відпало». І продовжить: «Для мене з'ясувалось: ... що людина-особистість — теж планетарне явище (ноосфера)..., що тільки один шлях пізнання істини колективними поколіннями побудований наукою — не філософського й не релігійного її шукання»³⁸. Отже, тим самим було підбито певний підсумок «внутрішньої суперечки» вченого з Л. М. Толстим, але цей підсумок переріс у створення власної позитивної відповіді на питання, що були предметом цієї «внутрішньої суперечки».

І все ж, на мою думку, не варто перебільшувати суперечності, наявні в розумінні проблеми смерті і безсмертя людини, як вони виражались видатними російськими вченими і письменниками-гуманістами, відповідно, з точки зору природознавства і морально-філософських позицій. Я бачу тут не що інше як чітко виявлену і десь у своїх глибинах єдину гуманістичну лінію, характерні риси якої пов'язані з особливостями соціальних умов та духовної ситуації розвитку російської культури. Саме тому, хоча позиція В. І. Вернадського (як згодом і І. І. Шмальгаузена) певною мірою відрізнялась від ідей «оптимістичної філософії» І. І. Мечникова, у них було й багато спільного, як, до речі, є й ідеї, що поєднують їх з Л. М. Толстим, котрий так рішуче відмежовувався від «наукової науки».

Красномовне підтвердження сказаного — світоглядні переконання М. М. Пришвіна, яким властиві (хоч як це дивно на перший погляд) водночас і велика спорідненість з пантеїзмом натурфілософів та природодослідників, і чітке опанування саме морально-гуманістичних ас-

³⁵ Там же, с. 133.

³⁶ Там же, с. 129.

³⁷ Там же, с. 183.

³⁸ Там же, с. 145—146.

пектів проблеми життя, смерті і безсмертя, як це було у Л. М. Толстого. У щоденниках (а М. М. Пришвін вважав їх своїм головним твором, який пишеться «з необхідності зростання свідомості і тільки для цього...»³⁹) він висловлює переконання: «здоров'я людини не в серці, не в нирках, не в коринні, не в листях чи в спині» (згадаємо відповідні міркування Л. М. Толстого), а в тому, що доброго вона може сказати або зробити іншому⁴⁰. І навіть втрата чогось зовнішнього в людському здоров'ї веде, на думку М. М. Пришвіна, до кращого — людина похилого віку і з приводу старості не поважається, і молодим не заздрить, оскільки «у мене є друг, я люблю — отже, я існую»⁴¹.

Чудово сказано у М. М. Пришвіна й про тих, «хто відчуває поезію швидкоплинних миттєвостей повсякденного життя і страждає, що сам не в змозі охопити їх», про «цінності життя людського», про те, що в творчості людське «я» має дивитись в дзеркало вічності, завжди вступати переможцем плинного часу⁴². Письменник гостро відчуває своє єднання з природою, але, на відміну від П. Б. Шеллі, не тільки в смерті, а й у житті. Тому для нього «мистецтво і наука — немовби двері зі світу природи у світ людський: через двері науки природа входить у світ людини, і через двері мистецтва людина йде в природу, і тут сама себе впізнає і називає природу своєю матір'ю»⁴³. «Олюднення» природи доходить у М. М. Пришвіна до того, що «почуття природи» проголошується ним почуттям життя особистого, відбитого в природі: «природа — це я». Звідси зрозуміла й особливість морально-філософського сприйняття письменником смерті і безсмертя людини: «Хай вона помирає, але навіть в уламках її лишається переможне зусилля людини на шляху до безсмертя»⁴⁴.

М. М. Пришвін гостро переживає цю проблему, пов'язуючи діяльність людини — творчість, любов, добро, прагнення до правди і т. ін. — з тим, як вона служить людям. «Людина живе і народжує нове, і від неї назавжди лишається те, небувале, що вона народжує словом, ділом, помислом, поклоном навіть чи потиском руки, або ж тільки усміхом, дарованим»⁴⁵. Саме у цьому особливо помітний зв'язок морально-філософських ідей М. М. Пришвіна з тими переконаннями, які обстоював і розвивав Л. М. Толстой. Так, М. М. Пришвін робить у щоденнику запис: «Не можна за мету поставити собі особисте щастя. Воно дається дурно тому, хто ставить собі найважчу мету і її досягає. Певніше щастя здобуває той, хто за мету свого життя ставить щастя свого ближнього»⁴⁶. Він і прямо спирався на відомий запис Л. М. Толстого в щоденнику (від 15 вересня 1889 р.), що «діло життя, його призначення — радість», якою, за М. М. Пришвіним, «живиться продовження життя». «...І, значить, якщо я помру колись, то хтось за мене на землі радітиме життю біля цього байрака з лебединими шиями»⁴⁷. Підкреслюючи значення цільної особистості, «однієї-єдиної, неповторної і необхідної людям у порухах до небес угору і вишир землі»⁴⁸, М. М. Пришвін завершує свої щоденники мудрим висловлюванням: «Я хотів би перед смертю від себе відректися для утвердження радості життя: я не можу, а ви, друзі, царюйте!»⁴⁹

М. М. Пришвін прекрасно розумів і те, що «етика соціалізму в то-

³⁹ Пришвін М. М. Дорога к другу: Дневники.— Л., 1982, с. 11.

⁴⁰ Там же, с. 6.

⁴¹ Там же, с. 13.

⁴² Там же, с. 34—35.

⁴³ Там же, с. 34—35.

⁴⁴ Там же, с. 52.

⁴⁵ Там же, с. 121.

⁴⁶ Там же, с. 132.

⁴⁷ Там же, с. 21, 23.

⁴⁸ Там же, с. 140.

⁴⁹ Там же, с. 156.

му, щоб маленькій людині вдихнути душу великої»⁵⁰. Адже тільки за умов «цілісності своєї особистості» людина може мудро, відповідно до комуністичної моралі, етики наукового, реального гуманізму розв'язувати і складні морально-філософські проблеми життя, смерті і безсмертя. І тоді стають зрозумілими не лише загальні, а й емоційно-особистісні переживання цих проблем, так поетично виражені А. Ахматовою: «Умирая, томлюсь о бессмертїи...»

Ось поки що і все, що я зміг додати до своїх попередніх статей про смисл життя, про смерть і безсмертя людини, акцентуючи увагу на морально-філософських аспектах проблеми, які так опукло (хоча, можливо, й досить суперечливо-однобічно) простежуються в історії російської культури. І хоча я доповнив аналіз духовних традицій цієї історії всього-навсього деякими новими фрагментами, навіть це, сподіваюсь, зможе якоюсь мірою стимулювати наші філософські роздуми про моральне переживання «вічних» питань людського буття. Разом з тим слід зазначити, що в історії російської культури морально-філософські роздуми про смисл життя, про смерть і безсмертя людини самі по собі не є лише фрагментарними, епізодичними явищами. Вони становлять потужну і характерну для цієї культури духовну традицію. В майбутньому (якщо воно буде) я сподіваюсь висвітлити названу традицію більш послідовно, починаючи від перших її спалахів у п'яті безраднісних для російської історії віків, через моральні боріння і спроби їх поєднання з революційною дією, і закінчуючи плодоносним для даної традиції Відродженням на ґрунті марксизму, зміцнення і творчий розвиток якого у нас пов'язані з генієм В. І. Леніна, його соратників і послідовників.

Зливаючи історію з сучасністю, минуле з теперішнім, ми тим самим сприятимемо міцнішому утвердженню наукового, діалектико-матеріалістичного підходу до розглядуваних проблем. На цій основі ми зможемо досліджувати й нові теоретичні проблеми та практичні питання, що постають в ході соціального прогресу, науково-технічного і культурного розвитку людства в глобальних масштабах з позицій марксизму-ленінізму як нового (реального) гуманізму.

* * *

При всем различии взглядов Н. Ф. Федорова, В. И. Вернадского и М. М. Пришвина (морально-философских, естественнонаучных и эстетических) на проблему смысла человеческой жизни, смерти и бессмертия, их гуманистические размышления, как и воззрения Ф. М. Достоевского, Л. Н. Толстого и В. С. Соловьева по этому вопросу, составляют мощную и характерную для российской культуры духовную традицию. Исследование этой традиции, начиная от ее зарождения во тьме безрадостных для российской истории столетий, через неустанные моральные искания и борения и попытки их соединения с революционным действием, и заканчивая плодотворным для данной традиции Возрождением на почве марксизма-ленинизма, способно стимулировать наши современные нравственно-философские размышления о смысле человеческой жизни, смерти и бессмертия. Связывая историю с современностью, мы тем самым будем способствовать упрочению научного, диалектико-материалистического подхода в осмыслении этих «вечных» проблем человеческого бытия.

⁵⁰ Там же.

Е. І. АНДРОС

СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ І РОЗВИТОК КАТЕГОРІЙ

Процес людської життєдіяльності характеризується взаємоопосередкуванням теоретичних, практичних і практично-духовних її складових — матеріально-речових, духовно-теоретичних, технологічних, ціннісно-смыслових та ін. компонентів. У такому багаторівневому контексті за допомогою певних рядів категорій (від слів-позначень до всезагальних і необхідних визначень думки — філософських, логічних категорій) відбуваються впорядкування, рубрикація, серіація й інші процеси категоризації дійсності. При цьому ієрархія форм категоризації виявляється в цілому корелятивною практичному і теоретичному рівням освоєння дійсності, об'єктивній тенденції руху від першого їх рівня до другого й далі, тобто від предметно-родових рубрикацій і класифікацій, вплетених у саму структуру чуттєво-предметної діяльності, через перцептивну категоризацію і номінацію речей до категоріального освоєння світу у категоріальному понятті.

Сучасними дослідженнями з історії, логіки і методології науки і з проблем соціально-гуманітарного пізнання з'ясовано, що існує ряд культурних форм поєднання теоретичного і практичного відношення людини до світу. Однією з найістотніших серед них є культурна спадкоємність, яка забезпечує єдність категоріальних визначень пізнання та практики. Людська діяльність і історично, і в структурно-системному плані є дискретним утворенням як щодо самих актів діяльності, так і щодо суб'єкта цієї діяльності (індивідів, колективів, поколінь). Виникає проблема подолання цієї дискретності, поєднання окремих актів соціальної діяльності в єдиному історичному потоці, в середині якого здійснюється взаємоопосередкування практики, пізнання й соціальної комунікації, що забезпечує єдність категоріальних структур пізнання та практики. Таке поєднання можливе лише на основі і в контексті культурної спадкоємності; остання є історичним відтворенням форм діяльності, спілкування і мови (у широкому семіотичному плані — як мови мистецтва, математики, архітектури та ін.).

Культурна спадкоємність виражає той зріз розмаїтих форм діяльності і комунікації, що характеризуються повторюваністю, нагромадженням виробничого і пізнавального досвіду, конденсацією нового, необоротністю. Їй притаманні риси внутрішньої суперечності, системності і структурності, різноманітність форм виявлення, тобто ті якості, завдяки яким вона постає як процес, істотною характеристикою якого є предикат розвитку. Тому культурна спадкоємність не лише опосередковує діахронний і синхронний рівні і способи підтримання єдності і цілісності людської діяльності (відтворює форми діяльності і спілкування, пов'язує минуле і теперішнє), але й створює умови для виникнення нового, тобто здійснює «прорив» у майбутнє, поєднує всі три часові виміри буття. Лише на ґрунті нагромадженого виробничого, пізнавального, технічного, ціннісного, художнього та іншого досвіду, що трансформується в культурній спадкоємності, стає можливою творча діяльність, відбувається опосередкування репродуктивних та продуктивних моментів освоєння світу людиною. Зокрема, це стосується науки, що як пізнання є продуктивною, а як культура — нормативною, репродуктивною

діяльністю¹. У культурній спадкоємності ці визначеності науки опосередковуються і знімаються, адже наслідування і творення нового в їх єдності виступають умовою її нормального функціонування. Поняття культурної спадкоємності вельми продуктивне і в розв'язанні питань зв'язку перервності (дискретності) і неперервності (континуальності) пізнання, сумірності різноманітних парадигм, програм дослідження та наукових традицій.

Переплетення в культурній спадкоємності різноманітних нашарувань матеріального і духовного характеру створює ту реальну структуру опосередкування пізнання та практики, яка і фіксується як діалектична (що включає момент відмінності) єдність її категоріальних форм. Оскільки ж сама єдність пізнання та практики постійно відтворюється завдяки механізмам культурного успадкування (повторюваність, виникнення та нагромадження нового, єдність традиції і трансформації тощо), то це і виступає реальною засадою відтворення і осигнення категоріальних форм даного єднання, що конкретно реалізується — стосовно сфери пізнання — завдяки такій важливій складовій культурної спадкоємності, як соціальна пам'ять.

Соціальна пам'ять вплетена в контекст предметно-діяльнісного успадкування, яке становить передумову духовної спадкоємності. У розкритті співвідношення матеріального і духовного успадкування велике евристичне і методологічне значення має Марксова думка про те, що «історія промисловості і виникле предметне буття посталою є розгорнутою книгою людських сутнісних сил, чуттєво посталою перед нами людською психологією»². Це положення дає змогу не тільки окреслити предметні параметри буття соціальної пам'яті, але й визначити її сутність як предметно-практичну діяльність.

Регулярність, повторюваність перетворюючої, чуттєво-предметної діяльності відкладається в людському досвіді³. Цей досвід об'єктивується в системі навичок, умінь, в системі рухів, дій, у формах стосунків, способах спілкування, в конкретних зразках поведінки та ін. Причому ця об'єктивація здійснюється як у речово-предметних формах, так і у формах соціальних відносин і спілкування, у формах та способах діяльності, мислення, буденної мови, знакових систем, яким притаманна культурна значущість⁴. Тому кожний індивід, який включається в культурно-історичний процес, діє вже сформованими способами соціальної діяльності, спілкування тощо. «Історія, — зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, — є ніщо інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями; внаслідок цього дане покоління, з одного боку, продовжує успадковану діяльність при цілком змінених умовах, а з другого — видозмінює старі умови за допомогою цілком зміненої діяльності»⁵. У такий спосіб здійснюється залучення людини до попереднього соціального досвіду, його засвоєння і вироблення власних діяльнісних здібностей.

Отже, трансляція соціального досвіду від покоління до покоління і від одного індивіда до іншого можлива лише на основі специфічних механізмів збереження і передання соціально значущої інформації — соціальної пам'яті. Спільна діяльність людей неможлива поза спілкуванням, без обміну і передання інформації про форми цієї діяльності, її цілі, спрямованість та ін. Л. П. Буева виділяє три найтипівіші фор-

¹ Див.: Мамардашвили М. К. Культурно-исторический аспект эволюции науки.— В кн.: Методологические проблемы историко-научных исследований. М., 1982, с. 50.

² Маркс К. Экономико-философские рукописи 1844 року.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 42, с. 114.

³ Див.: Маркс К. Зауваження на книгу А. Вагнера «Підручник політичної економії».— Там же, т. 19, с. 377.

⁴ Див.: Буева Л. П. Социокультурный опыт и его освоение человеком.— В кн.: Культурный прогресс: философские проблемы. М., 1984, с. 71.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 44—45.

ми збереження і передавання нагромадженого соціального досвіду: речово-предметну, традиційну та раціональну⁶. Предметно-речова та традиційна форми, пов'язані з безпосередньою формою передачі суспільно значущих навичок, умінь, вірувань та ін., були поширені в архаїчних суспільствах. Нині вони не зникли, а в істотно модифікованому вигляді входять до складу культурної спадкоємності (традиції і звичаї є важливою духовною детермінантою праці, суспільних відносин, побуту і духовного життя сучасної людини). Найбільшого ж поширення набув такий спосіб трансляції соціального досвіду, як раціональний, коли соціально значуща інформація фіксується в знакових системах суспільної свідомості.

Розглядаючи особливості соціальної пам'яті, за допомогою якої набутий досвід передається від покоління до покоління і від індивіда до індивіда, дослідники виділяють чотири всезагальні і універсальні способи трансляції досвіду: зразок, норма-уявлення, цінність та принцип. Два перші співвідносяться з історично вихідними способами надбання та передавання культурного досвіду, цінність посідає проміжне положення, а принцип (рівень раціональних, концептуальних знань) перебуває на іншому полюсі зазначеної класифікації. Існує історична тенденція зміщення центра ваги від двох перших до двох других, хоча в останніх у трансформованому вигляді зберігаються й елементи попередніх: «Якщо раніше досвід матеріального виробництва передавався насамперед у формі навичок, на основі усталених зразків і рецептів, то в ході розвитку індустрії, особливо завдяки науково-технічній революції, він фіксується у знаннях законів природи і принципів роботи механізмів»⁷.

Можна запропонувати й інші способи класифікації соціального досвіду, що функціонує в суспільстві завдяки соціальній пам'яті. При цьому слід підкреслити, що в таких формах класифікації і трансляції суспільного досвіду, способів його конденсації, збереження і передавання важливо виходити не з відокремленого розгляду його форм і видів (наприклад, виділення виробничо-технічного, пізнавально-теоретичного досвіду або ж досвіду суспільного спілкування), а з того, що в соціальній пам'яті ці форми і види існують в їх взаємопроникненні і переплетенні, тобто як єдиний людський досвід освоєння дійсності. Саме освоєння людиною світу, на наш погляд, може правити за критерій такої класифікації. На користь такого підходу свідчить передусім те, що в освоєнні всі види діяльності нерозривно пов'язані з багаторівневою системою комунікації, людського спілкування. Практика тут виступає основою пізнання, яке функціонує у контексті всіх різноманітних форм духовної діяльності, а остання опосередковує практичну діяльність.

Вищеозначені характеристики соціальної пам'яті, її опосередкована (і опосередковуюча) природа, процесуальний характер мають принципове значення: виявлення, взаємопереплетення теоретичного, практичного та комунікативного аспектів в соціальній пам'яті дає змогу розглянути її як спосіб діалектичної взаємодії категоріальних структур пізнання та практики. Механізми соціальної пам'яті опосередковують практичну детермінацію пізнавального процесу, включаючи різні способи категоризації світу. Внаслідок розвитку способів предметно-практичного перетворення дійсності розвивається і система людського пізнання та знання. Сферою, в якій опосередковуються ці два процесуальні ряди, й виступає соціальна пам'ять — нагромаджений досвід, закріплений переважно у знаковій формі.

Отже, соціальна пам'ять виступає як позагенетична пам'ять людини (або ж колективна пам'ять людства) і може бути визначена як скарбниця виробничого, пізнавального і комунікативного досвіду лю-

⁶ Див.: Буєва Л. П. Соціокультурный опыт..., с. 74—90.

⁷ Конев В. А. Социальное бытие искусства.— Саратов, 1975, с. 95.

дини, що є основою колективної та індивідуальної творчої діяльності (теоретичної — включно) і базисом формування духовного світу людини. При цьому відповідно до об'єктивного статусу соціальної пам'яті треба розрізнити два її аспекти: 1) як культурного досвіду взагалі (тут поняття соціальної пам'яті по суті тотожне культурі в розумінні спадкоємності, неперервності культурного досвіду) і 2) як успадкування передусім у духовній, і зокрема пізнавальній, сфері, тобто як реалізація соціокультурної спадкоємності на категоріальному рівні. (Далі поняття соціальної пам'яті вживатиметься, залежно від контексту, в одному з цих двох смислів.)

Отже, соціальна пам'ять може бути охарактеризована як спосіб діалектичного взаємозв'язку матеріальної і духовної культури. І історично, і системно-структурно вона виконує двоєдину функцію — носія інформації і самої інформації, що передається (духовно-сміслова сторона) й включає цілу ієрархію засобів нагромадження та передання значущої інформації: сама людина, засоби виробництва, суспільні відносини, мова та ін.⁸, що дозволяє конкретно аналізувати детермінацію духовної спадкоємності суспільно-практичною діяльністю. Істотно те, що «носії соціальної пам'яті виконують свою інформаційну роль у діалектичному взаємозв'язку практики і пізнання, зумовлюючи пізнання та його розвиток зовсім не кожний зокрема, а комплексно, в нерозривному зв'язку з пізнавально-смісловим змістом соціальної пам'яті»⁹. Тому, будучи внутрішньо диференційованою, соціальна пам'ять має системний характер. Завдяки соціальній пам'яті здійснюється впорядкування конкретно-історичного досвіду людини, на основі чого стають можливі історичне відтворення форм діяльності і спілкування, розвиток матеріальної і духовної культури.

Будучи визначеною у плані свого смислового, духовного змісту предметно-практичною діяльністю людини, соціальна пам'ять, в свою чергу, зумовлює особливості категоризації дійсності, принципову спільність її основних механізмів і форм та її історично змінювану специфіку. Зокрема, «розуміння категорій як засобів передавання соціального досвіду дозволяє пояснити їх появу в розумі у тих випадках, коли вони не можуть бути пояснені простим узагальненням чуттєвого досвіду»¹⁰.

У вивченні смислового змісту соціальної пам'яті можна виділити ряд зрізів: нагромаджені знання емпіричного і теоретичного характеру, логіко-гносеологічний апарат мислення (категорії різних рівнів — включно), система цінностей, закріплених у суспільній свідомості та ін.¹¹ В цілому соціальна пам'ять є засобом нагромадження, збереження і передавання позаспадкової (небіологічної) інформації, засобом розвитку людської культури, насамперед її найбільш прогресивних, гуманістично насичених сторін і тенденцій, того, що К. Маркс характеризував як «загальний інтелект»¹². Характерною особливістю соціальної пам'яті у цьому плані є її селективність, інтенція на закріплення і відтворення найбільш соціально значущих, інтелектуально і художньо розвинених структур діяльності людини, її буття і свідомості. «Вона — не просто сховище традицій, навичок, знань, помилок тощо. Соціальна пам'ять активно здійснює відбір інформації за ступенем її необхідності для прогресивного розвитку людства, зберігаючи передусім безцінний досвід попередніх поколінь, їх досягнення в науці, техніці, мистецт-

⁸ Див.: Ребане Я. К. Социально-историческая детерминация развития научного знания.— В кн.: Материалистическая диалектика как общая теория развития: Диалектика развития науч. знания. М., 1984, с. 57.

⁹ Ребане Я. К. Информация и социальная память: к проблеме социальной детерминации познания.— Вопр. философии, 1982, № 8, с. 47.

¹⁰ Старк Г. В. Социологический анализ познавательного процесса в «Теориях прибавочной стоимости» К. Маркса.— Ростов н/Д, 1976, с. 77.

¹¹ Див.: Ребане Я. К. Информация и социальная память..., с. 49—51.

¹² Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Твор., т. 46, ч. 2, с. 196.

ві — в духовному і матеріальному житті в цілому»¹³. Відмітною рисою цього засобу трансляції соціокультурного досвіду є його інтеріндивідуальний характер, тобто нерозривний зв'язок індивідуального і загальнозначущого, здійснення останнього через життєдіяльність індивіда і надбудова загальнозначущого над життєдіяльністю окремих носіїв соціальної пам'яті. Згадана обставина зумовлює особливий буттєвий статус соціальної пам'яті як передумови повнокровності людського існування, розвитку свідомості: «Хоч як це парадоксально, проте якраз вплетеність пам'яті в життєдіяльність суб'єкта робить її безсуб'єктивною. Звільняючись від суб'єкта, пам'ять наповнюється буттєвими характеристиками, набуває позачасових властивостей і тим самим забезпечує суб'єктові дивовижну свободу дії в реальній предметній ситуації і не менш дивовижну свободу пізнання світу»; пам'ять, отже, характеризується «не тільки і не стільки репродуктивними, скільки конструктивними (продуктивними) властивостями»¹⁴.

Розглянута в смисловій площині соціальна пам'ять постає як щільне переплетення об'єктивного і суб'єктивного, загальнозначущого і особистісного. Цей аспект дедалі більше акцентується як у зарубіжній, так і у вітчизняній методологічній літературі, особливо при вивченні проблеми єдності і відмінності пізнавальної та культурно-історичної традиції. Зв'язкові традиції, нововведення і відбору (обґрунтування), тобто особистісних (суб'єктивних) і загальнозначущих (інтерсуб'єктивних) моментів в науковій творчості, приділяє увагу відомий історик і методолог науки С. Тулмін. Зокрема, він підкреслює різницю між одиницями відхилення, концептуальними варіантами, що нині циркулюють у даній дисципліні, і одиницями ефективної модифікації — тими небагатьма варіантами, які дають найбільш вагомий і зримий приріст знання, а тому включаються в концептуальну традицію певної наукової дисципліни на основі селективного відбору, характерного для цієї пізнавальної традиції. При цьому якщо умови, що сприяють появі інтелектуальних нововведень, мають зовнішній щодо них характер, то «критерії» відбору, на основі яких оцінюються концептуальні нововведення, будуть значною мірою суто професійними і тому в основному внутрішніми, пов'язаними з безпосередніми технічними проблемами науки»¹⁵.

На специфіку зв'язку пізнавальної традиції і реального процесу історичного пізнання («вмонтованість» цієї традиції в акт самосвідомості історика) вказує Р. Дж. Коллінгвуд. Так, він зазначає, що коли ми кажемо «знати», то йдеться не лише про знання того, що інший думає про той самий об'єкт, але й про знання акту, за допомогою якого він його пізнає, адже твердження «знати, що думає інший» претендує не лише на пізнання власного акту думки, а й на пізнання акту думки іншого, на їх порівняння¹⁶. Духовно-смислові компоненти соціальної пам'яті, конкретизуючись у плані дослідження історичної пам'яті, виступають тут як єдність того, хто сприймає, і того, хто сприймається, як «перегук» двох свідомостей, двох суб'єктів. «Я займаюся тут, — пише Р. Дж. Коллінгвуд, — питанням про те, як можлива історія, як можливе знання минулих думок (актів думки), і намагаюся довести, що це можливе лише за умови, коли пізнання акту думки іншого включає її повторення в собі»¹⁷. Звичайно, трактування Коллінгвудом історичного пізнання не позбавлене ідеалізму (абсолютизації відносної саможиттєвості історії духу), однак його методологічні установки, пов'яза-

¹³ Колєватов В. А. Социальная память и познание.— М., 1984, с. 160.

¹⁴ Зинченко В. П., Величковский Б. М., Вучетич Г. Г. Функциональная структура зрительной памяти.— М., 1980, с. 248, 250.

¹⁵ Тулмин С. Концептуальные революции в науке.— В кн.: Структура и развитие науки. М., 1978, с. 185.

¹⁶ Див.: Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории: Автобиография.— М., 1980, с. 274.

¹⁷ Там же, с. 275.

ні із співвідношенням традиції і рефлексивних актів ученого-історика як умовою адекватного пізнання, становлять безперечний інтерес.

Надзвичайно тісний взаємозв'язок теоретичної позиції вченого і традиції, коли наукові відкриття і обґрунтування нових теорій виступають як зворотний бік самої традиції, відзначає В. П. Філатов, аналізуючи наукові традиції та їх зв'язок з даними досвіду і теоріями. Традиція не пристоїть суб'єктивному мисленню як об'єкт. Наукове мислення є мислення в традиції, а не про традицію, через що «в науці факти та їх теоретичні узагальнення і пояснення нагромаджуються не самі по собі, а в рамках таких культурно-історичних індивідуацій пізнавального процесу, як традиція. Передумови, що конституують традицію і транслюються в ній, не репрезентовані у свідомості вчених як видиме актуальне знання. Вони засвоюються вченими... тому, що вони живуть і активно діють у них»¹⁸.

Дослідивши питання про зв'язок об'єктивності пізнання та самосвідомості у загальному вигляді, а саме — щодо наукового пізнання в цілому, В. О. Лекторський показав неможливість здобуття істинного знання поза актами самосвідомості: «Коли має місце такий специфічний і вищий тип відображення, як пізнання, суб'єкт не просто знає де-що, але й усвідомлює, що він це знає, тобто завжди певним чином ставиться до свого знання про самого себе»¹⁹. Через це самосвідомість виступає як передпосилкове, неявне знання щодо мети пізнавального процесу — одержання явного знання. Вона становить засіб і спосіб здобуття цього останнього виду знання²⁰.

Отже, механізми соціальної пам'яті — це опосередковуючі ланки практичної детермінації пізнавального процесу, включаючи й різні способи категоризації світу. У цьому плані концептуально важливим є питання про соціально-практичну детермінацію неперервності пізнавального (і взагалі культурного) досвіду, що забезпечується завдяки соціальної пам'яті. Йдеться про різні типи культур, наукові картини світу, парадигми пізнання тощо, які, змінюючи одно одне, не заперечують неперервності культурного і пізнавального розвитку. Звідси постає проблема з'ясування співвідношення чинників соціальної пам'яті, які забезпечують цю неперервність (всезагальних моментів праці, спільних схем діяльності, пізнавальної — включно, загальних механізмів перцепції, загальнолюдських ціннісних уявлень, знань, що успадковуються, та ін.), і тих її чинників, які роблять кожний тип культури унікальним і неповторним (допредикативного досвіду, буденної мови і пов'язаних з ними ціннісних установок; характерних, технологічно визначених щодо різних типів культури, способів рефлексії і парадигм сприйняття світу та ін.).

Тому соціальна пам'ять і становить сферу конкретної взаємодії категоріальних структур пізнання та практики. Насамперед це виявляється у зв'язку соціальної пам'яті та предметності свідомості, який забезпечує можливість змінюваності, варіативності категоріального смислу та його збереження, інваріантності (взаємодія рефлексивних та допредикативних характеристик свідомості, роль історичного досвіду свідомості, пізнавальних та ціннісних аспектів цього досвіду, фонового знання та ін.). Механізми соціальної пам'яті дають змогу здійснити вихід на «археологічні пласти» (М. К. Мамардашвілі) предметності свідомості, що дістає своє вираження в ієрархізації категорій, які виступають категоріями культури, філософії і світогляду. Культурна спадкоємність набуває специфічних рис спадкоємності категоріальної, трансформуючись у проблему збереження і змінюваності категоріального смислу в процесі акумуляції і передання суспільно значущої інформації.

¹⁸ Філатов В. П. Факт и традиция: понимание в структуре естественнонаучного мышления.— В кн.: Объяснение и понимание в научном познании. М., 1983, с. 68, 72.

¹⁹ Лекторский В. А. Субъект, объект, познание.— М., 1980, с. 252.

²⁰ Див. там же, с. 255.

Категорії виявляють свої методологічні конструктивні можливості лише за умови їх розгляду в єдності з відображеною ними дійсністю. Аналізуючи категорії політичної економії, К. Маркс зазначав, що вони суть лише абстракції дійсних відношень і є істинними лише остільки, оскільки існують ці відношення²¹. У визначенні об'єктивного статусу категорій це положення відіграє роль універсального загальнометодологічного принципу. Існують поняття дуже великого ступеня загальності, які, проте, не є категоріями, оскільки не відтворюють достатньо значного масиву предметності. Цілком слушною є думка про те, що «категорії — це не просто надширокі розряди класифікації, найвищі подібності чи граничні щодо загальності роди, які не мають роду, а гранично універсальні щодо своєї конкретно-історичної, предметної наповненості, щодо розвиненості змісту і перспектив його збагачення форми. Діалектико-матеріалістичний підхід передбачає не спільність як таку, а спільність змістову, що включає аналіз міри змістової виправданості тієї чи іншої всезагальної форми»²². Отже, категорії (на відміну, скажімо, від понять) характеризуються насамперед інтенцією на предметно-практичне втілення, сутнісно пов'язані зі структуралізацією предметності, становлять єдність думки і предмета думки, ідеального і матеріального, абстрактного і конкретного, єдність, взяту, що істотно, в її культурно-історичній визначеності. Ця визначеність дозволяє розглядати категорії з погляду вираження в них конкретно-історичних предметних смислів, механізмів опосередкування і взаємозв'язку категорій і дійсності.

Треба зазначити, що проблему категорій не можна адекватно сформулювати, якщо безпосередньо зіставляти їх з дійсністю, — цей зв'язок опосередкований низкою культурних феноменів, соціально-практичних і когнітивних детермінацій. Причому механізми опосередкування не однакові щодо різних типів категорій, зокрема категорій філософії і культури.

Значний інтерес з цього погляду становить розгляд співвідношення рівня категоріальності і «шарів» культури. Тут великого значення набуває аналіз механізмів культури, особливо їх рефлексивних і допредикативних моментів. З'ясування цих моментів дає змогу відрізнити категорії філософії від категорій культури. Зв'язок між ними не є жорстко і однозначно заданим, виступає у формі певної тенденції, має рухомий характер. Якщо категорії взагалі виступають формами упорядкування і структуралізації світу, то філософські категорії, по-перше, характеризуються обов'язково рефлексією щодо співвідношення відображення і предметності, по-друге, предметність тут постає у раціоналізованих, «відпрацьованих» у свідомості формах, що «відлилися» у всезагальні характеристики буття, тотожного мисленню. На відміну від цього категорії культури орієнтовані на відображення буття у всій повноті його барв і визначеностей — від раціоналізованих форм до нерелексивних механізмів буденного життя, поведінки, спілкування і самопочування в ній. Тому розгляд предметного смислу категорій (якщо брати останні і як категорії культури, а не лише як логічні універсалії) передбачає поряд з аналізом їх як форм знання також і осмислення в контексті свідомості, за допомогою вирізнення специфічних характеристик її предметності і інтеріндивідуальних параметрів.

Тут постає складна проблема взаємовідношення категорій культури і світогляду. Щоб побачити велику спорідненість категоріальних структур культури і світогляду, особливо щодо функціонування культури духовної, спеціальний аналіз не потрібен. Але якщо брати питання у пла-

²¹ Див.: Маркс К. Лист П. В. Ашенкову від 28 грудня 1846 року.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 392.

²² Крымский С. Б. Логико-гносеологический анализ универсальных категорий.— В кн.: Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления. — Киев, 1980, с. 14.

ні соціальної пам'яті, то необхідний цілісний аналіз категорій. Великого значення при цьому набуває подолання розриву між системно-структурним та соціально-гуманітарним розглядом, тобто доведення осмислення даної проблеми у площині об'єктивованих структур життєдіяльності до рівня людської суб'єктивності, справжнього спілкування і взаєморозуміння. Адже якщо філософські категорії у своєму вельми значущому аспекті виконують світоглядну функцію, то, безперечно, категорії культури, до того ж — прямо і безпосередньо, є формою суспільної самосвідомості людини, способом практично-духовного, світоглядного освоєння світу. Саме через це вивчення категорій в аспекті культурної спадкоємності може бути адекватним лише на основі співвіднесення системно-структурного аналізу з функціонуванням категорій у свідомості і спілкуванні, тобто на основі поєднання методологічного та світоглядного аналізу.

Категорії культури, звичайно, мають певну специфіку як щодо понятійного змісту, так і щодо свого складу. Філософський аналіз будь-якої культури передбачає використання категоріального апарата. Але в даному разі ми виходимо з можливості розгляду культури як сукупності її категорій. Це, звичайно, абстракція, яка, проте, належить до розряду розумних абстракцій. Через це видається доцільним і плідним її використання — з урахуванням того, що вивчення культури і її категорій завжди пов'язане з виявленням їх соціально-онтологічних передумов, їх «вписаності» у систему людських значень і смислів. Тому категорії культури історично мали більш відкритий і відповідний світосприймання епохи характер, ніж філософські категорії, і лише завдяки цій відповідності пов'язані з культурою в цілому. Більш інваріантним щодо культури у цілому виявляється характер філософських категорій. Ця відмінність специфікує функції тих і тих. Якщо філософські категорії історично виконували регулятивну функцію в науковому пізнанні, то категорії культури виконували цю функцію стосовно суспільної самосвідомості, світосприймання людини і певного типу культури. Понятійний зміст філософських категорій є відображенням всезагальних моментів праці (в єдності її технологічних та соціально-комунікативних аспектів) і тому виступає наскрізним і інваріантним щодо культурно-історичного процесу. На відміну від цього зміст категорій культури відображає насамперед самосвідомість епохи. У соціально-світоглядному аспекті він визначається єдністю перцептивного досвіду і предикативних та рефлексивних установок, що впливають із нього.

Відповідно до цього видається необхідним і розрізнення категорій філософії і культури за складом. Адже поряд із певними уявленнями про простір і час, рух і розвиток, причинність, конечно і безконечно, буття і суще у тій або тій культурі (що цього можна говорити про певну інтерпретацію філософських категорій у наступних системах і світосприймання різних епох) у кожній із них є категорії, які не мають універсального характеру, але принципово визначають статус даної культури (скажімо, «ліве — праве», «низьке — високе», «сакральне — профанне», «чоловіче — жіноче» та ін., характерні для архаїчних культур, або ж категорія світла, що мала важливе значення у середньовіччі). З цього погляду уявляється можливим і необхідним розрізнення методологічної рефлексії щодо категорій культури (коли вони виступають як окремий предмет семіотичного аналізу) і філософських категорій (як предмета не логічного, а культурологічного розгляду).

Усі зазначені, а також інші можливі дистинкції мають передусім методологічне значення. Важливо підкреслити складний і нерівнозначний зв'язок теоретичних і практичних передумов категоризації світу за допомогою різного типу категорій. Цілком природно, що між категоріями філософії і категоріями культури існує міцний внутрішній зв'язок. Він виявляється вже в тому, що становлення і розвиток категоріаль-

ного ладу філософії відбувались у контексті структуралізації світу на основі категорій культури. Про цей зв'язок свідчить, зокрема, й те, що пізнання, яке здійснюється за допомогою категорій, є важливою передумовою існування і збереження культури, підтримання культурної традиції. Звідси зрозуміло, чому взяті в широкому плані логічні, тобто універсальні, філософські категорії, виступають як категорії культури. Філософські категорії незримо і зримо пов'язані з усією сукупністю культури, усією історією людства.

Дослідження ранніх форм культури (Вяч. Вс. Іванов, В. М. Топоров, С. М. Мелетинський та ін.) та різних її типів (С. С. Аверінцев, О. Ф. Лосев, А. Я. Гуревич, Л. М. Баткін, В. І. Рутенбург, О. Х. Горфункель та ін.), розумового розвитку дитини (Л. С. Віготський, Ж. Піаже, Дж. Брунер та ін.) виявляють велику розмаїтість способів членування і структуралізації світу, значну варіативність категорій. Проте в усіх цих випадках йдеться про різні категорії і способи категоризації світу, хоча остання здійснюється неоднозначно і пов'язана із функціонуванням категорій різного рівня і ладу. Причому характерною рисою цих різноманітних способів категоризації, якщо розглядати їх у контексті соціальної пам'яті, культурної спадкоємності і збереження, є тенденція до вироблення такої структури свідомості, в якій забезпечувалася б (хай і на різних рівнях) категоріальна інваріантність мислення.

Культурно-історичне значення ідеї інваріантності повною мірою розкривається лише за умови звернення до філогенетичних і онтогенетичних аспектів буття людини. При цьому необхідно виходити з того, що будь-яка зміна відносна, «оскільки фіксується лише щодо чогось незмінюваного, в протилежному разі вона не має ніякого сенсу і не може бути ідентифікована. Вже з однієї цієї причини момент спокою (незмінюваність, збереження) абсолютно необхідний у будь-якому русі»²³. Отже, рух, змінюваність передбачають усталену систему відліку, або ж, інакше кажучи, інваріант перетворення. У культурі це, зокрема, виявляється як традиція. Одну з умов життєздатності останньої становить збереження культурних цінностей як базису культуротворчої діяльності, тобто певних культурних інваріантів — усталених, історично-прогресивних, універсальних моментів «старого». Адже традиція є «певним типом відношення між послідовними стадіями об'єкта, що розвивається, культури — включно, коли «старе» переходить у нове і продуктивно працює в ньому». Через це «діалектика воістину великих творів культури така, що вони набагато переживають те, чому служили спершу, адже найкращим із них притаманна могутня сила узагальнення, яке зберігає неминуше значення»²⁴.

В основі розвитку культури і рівня цього розвитку лежить розвиток продуктивних сил і виробничих відносин. У цьому плані важливого методологічного значення набуває розкриття моменту невідповідності між економічним і культурним прогресом. На таку невідповідність неодноразово звертали увагу основоположники марксизму-ленінізму (наприклад, аналізуючи німецьку духовну культуру кінця XVIII — початку XIX ст.). За умов цієї «несинхронності» суспільно-практичного та культурно-історичного процесів досягнення духовної культури того чи того періоду залежать не так від успіхів економічного розвитку, як від «галванізації» певних непересічних цінностей та ідей (істинного як такого, добра і краси), актуалізації культурно значущих парадигм як моментів абсолютного в культурі, їх активної і творчої розробки. У культурі «має значення навіть не стільки те, яким проміжком астрономічного часу датується та доба, з якої добуваються засоби духовно-

²³ Марков В. А. Проблема сохранения и современная наука.— Рига, 1980, с. 57.

²⁴ Спиркин А. Г. Человек, культура, традиция.— В кн.: Традиция в истории культуры. М., 1978, с. 8—9.

го і практичного освоєння сучасного, скільки те, які саме культурні цінності актуалізуються ходом історичного поступу. І та обставина, що ці цінності можуть генетично класифікуватися в різних історичних перспективах, свідчить про особливий метачас культури, а отже, про «наскрізний», вічно оновлюваний (і в цьому розумінні абсолютний) статус тих чи інших зразків людської культури»²⁵. Найбільших успіхів культура досягає тоді, коли відбувається звернення до тих елементів та кардинальних ідей соціальної пам'яті, які характеризуються найбільшим ступенем інваріантності, тобто — до ідей, принципів і установок, що мають найбільший ступінь людського, гуманістичного смислу, адже «культура є показником людськості буття людини»²⁶.

З огляду на це по-новому постає і питання про інваріантні, константні характеристики категоріальної змінюваності (як і взагалі проблема взаємовідношення варіативного і інваріантного в них у цілому): що це — форма чи зміст категорій? На наш погляд, ні перше, ні друге, а їх предметний смисл. У контексті розгляду соціальної пам'яті як соціально-практичного і культурно-історичного фактору розвитку категорій його можна визначити як світоглядно інтерпретований спосіб людського буття у світі. Через це пошук інваріантного в історичному становленні і розвитку категорій — це пошук граничних засад, абсолютних смислів культури і людського буття у світі. З цього погляду інваріантність — не абстрактно-всезагальне в категоріях, а їх конкретна всезагальність, що виражає граничні основи смислу людського існування, в якому поєднуються історичність людського буття, спадкоємність, традиція і творення нових форм як умова цілісної самореалізації індивіда. Таке розуміння інваріантності сприяє розвитку предметного смислу категорій як суперечливого процесу звільнення від наївного антропологізму до виділення і усвідомлення такого категоріального смислу, в якому відображаються всезагальні предметні характеристики способу людського буття у світі, взятого в його історичності і безперервності людської суб'єктивності.

По-новому у такому контексті постає і проблема варіативності категоріального смислу — тлумачення його не як «еманацій» і втілень у різних формах напередзаданого (інваріантного) змісту категорій, а як різноманітності категоріальних форм — способу реального існування категоріальної інваріантності. Безперечний інтерес тут становить питання про специфіку варіативності категорій філософії, культури і світогляду. Перші характеризуються переважанням наскрізних смислових і концептуальних зв'язків та змін. Так, вичленені філософською думкою категорії простору і часу, руху і розвитку, причинності, буття і сутності та ін. завжди лишалися саме цими категоріями (завдяки чому ми й спроможні зрозуміти їх інтерпретацію в ту чи ту епоху), хоча по-різному втілювались, наповнювались неоднаковим змістом у різні епохи і в різних системах²⁷. Усталеність категоріального смислу філософських універсалий пов'язана, кінець кінцем, з відображенням ними практики в її найзагальніших моментах.

Категорії ж культури найбільш пов'язані з практикою, взятою в аспекті її специфічності, безпосередності, певної форми. До них можна залічити як філософські категорії, розглянуті в їх культурологічному аспекті (з погляду їх функціонування в структурі світосприймання певної епохи — скажімо, буденні уявлення про розвиток, простір і час та

²⁵ Кримський С. Б. Культурно-історичні передумови функціонування категорії абсолютного. — Філософська думка, 1980, № 4, с. 50.

²⁶ Джиоев О. И. Культура и человеческое бытие. — В кн.: Философские проблемы культуры. Тбилиси, 1980, с. 10.

²⁷ Від категорій філософії треба відрізнити такі поняття, як трансценденція, аперцепція, апріорність та ін., що складають термінологічно-методологічний інструментарій власне філософського знання, але не можуть бути віднесені до розряду категорій: адже їм не притаманний буттєвий статус, інтенція на структуралізацію дійсності, в них не відображується єдність думки і певного масиву предметності.

ін.), так і категорії, що не мають універсального статусу, однак принципово визначають обличчя тієї чи тієї культури (на зразок вищезгаданих опозицій «низ — верх», «праве — ліве» та ін.). Тут переважають перцептивні, допредикативні зміни від епохи до епохи і від культури до культури. З цим пов'язані значні, часом суперечливі трансформації категоріального смислу.

Категорії світогляду (людини, світу, способу буття людини в світі), а також граничні визначення горизонтів буття та світоглядної свідомості (обов'язок, сумління, доля, щастя тощо) найбільше підпадають під вплив змін загального, регулятивного порядку, які характеризують їх рух від міфологічного і релігійного світогляду — до наукового.

Серед виділених трьох типів категорій інваріантність найменше виражена в категоріях культури (проте її можна простежити, якщо за вихідні брати категорії філософії, розглянуті у функції підтримання культурного успадкування) і найбільше — у категоріях філософії і світогляду. В цьому плані треба відзначити роздвоєність світоглядних категорій, що є вираженням внутрішнього розшарування самого світогляду (якщо розглядати його в історичному минулому): на інституалізовані форми і форми світосприймання, характерні для буденної свідомості, особистісних способів бачення та переживання світу в ту чи ту епоху (другий тип світоглядних категорій, пов'язаний із світосприйманням, безперечно, ближчий до категорій культури, ніж перший).

Категорії культури виражають безпосередню єдність практики і пізнання, категорії світогляду — горизонти, граничні засади практичного та духовного освоєння світу. Філософські категорії, як опосередковані структуралізацією світу за допомогою двох перших типів його категоризації, втілюють єдність всезагальних та безпосередніх моментів практики, а тому виконують важливу світоглядно-методологічну функцію у пізнанні та перетворенні дійсності. Саме ж розгортання соціально-практичних передумов категоризації відбувається завдяки механізмам культурної спадкоємності, яка конкретизується щодо сфери пізнання як соціальна пам'ять. Розгляд функціонування категорій у контексті соціальної пам'яті (виявлення взаємодії їх варіативних та інваріантних характеристик) дозволяє зробити висновок про те, що механізми останньої як способу суспільно-практичної детермінації категоризації світу забезпечують розвиток категоріальних структур свідомості і є важливою передумовою підтримання соціокультурної спадкоємності як вагомого чинника суспільно-історичного прогресу.

* * *

Наиболее общим исторически сложившимся способом, обеспечивающим единство категориальных определений познания и практики, является культурная преемственность, конкретные механизмы которой реализуются — применительно к сфере познания — посредством такой важнейшей слагаемой культурной преемственности, как социальная память. Развиваются способы предметно-практического преобразования действительности, система человеческого познания и знания, и той сферой, где опосредуются эти два ряда развития, выступает социальная память — конденсатор производственного и познавательного-духовного опыта человека, опыта, который является основанием коллективной и индивидуальной теоретической деятельности и базисом формирования духовного мира личности. При этом культурная преемственность приобретает специфические черты преемственности категориальной, трансформировавшись в проблему сохранения и изменения категориального смысла в процессе аккумуляции и передачи социально значимой информации. Раскрытие механизмов социальной памяти как опосредующих звеньев практической детерминации познавательного процесса становится возможным прежде всего путем рассмотрения взаимосвязи преемственности и изменчивости категорий, применительно к категориям философии, культуры и мировоззрения, диалектики их вариативных и инвариантных характеристик, сохраняемого и изменяемого в них как важнейших показателей, и предикатов развития категорий.

І. В. БОЙЧЕНКО, Ю. Д. ПРИЛЮК

СИСТЕМНИЙ КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

Однією із специфічних особливостей соціально-гуманітарного пізнання є те, що ступінь адекватності відображення в ньому процесів, явищ і сфер людської життєдіяльності є вираженням зрілості суспільства як об'єкта пізнання. Перехід нашого суспільства до розвинутого соціалізму зумовив новий, вищий рівень зрілості всієї системи марксистсько-ленінського суспільствознавства, уможливив і спричинив необхідність створення праць фундаментального, узагальнюючого характеру в усіх галузях суспільної науки.

Як зазначалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, на-стійною вимогою розвинутого соціалізму є даліше посилення взаємозв'язку науки і практики, подолання таких, ще притаманних деяким науковим установам недоліків, як «замикання у власних «дисертаційних» і групових інтересах, дрібнотем'я, слабкість у них партійного впливу»¹. Допомога партії з боку наукових установ, наголосив Пленум, повинна бути ґрунтовнішою. Необхідно, «відправляючись від уже здобутих істин, рухатись уперед, розширюючи наш теоретичний горизонт, поглиблюючи уявлення про найважливіші закономірності економічного, соціально-політичного і духовного прогресу країни»².

Реалізуючи настанови партії, радянські суспільствознавці зосереджують свої зусилля на вивченні вузлових проблем розвитку нашого су-

спільства, здійснюють всебічний аналіз основних підсумків побудови в СРСР розвинутого соціалізму, виконують ряд великих науково-дослідницьких програм у галузі філософії, економічної теорії, наукового комунізму, право-, літературо-, мистецтво- та мовознавства.

Вагомий внесок у дослідження фундаментальних проблем марксистсько-ленінської науки роблять радянські філософи. Так, у нашій філософській літературі реалізуються «різні підходи до розробки і викладу теорії діалектики. Відмінність між зазначеними підходами отримала своє вираження у видрукованих томах відповідних колективних видань: «Матеріалістична діалектика. Короткий нарис теорії» (за ред. П. М. Федосеева); «Матеріалістична діалектика» (за ред. Ф. В. Константинова і В. Г. Марахова, т. т. 1, 2, 3, 4); «Матеріалістична діалектика як загальна теорія розвитку» (за ред. Л. Ф. Іллічова, т. т. 1, 2, 3); «Марксистсько-ленінська діалектика (за ред. М. Б. Мітіна, т. 1)»³. Ряд ґрунтовних праць, присвячених світоглядному аспектові матеріалістичної діалектики і відзначених Державною премією УРСР, виконано в Інституті філософії АН УРСР. Тут же реалізується велика дослідницька програма «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і дії».

Серед розробок у галузі історичного матеріалізму чільне місце посідає фундаментальне тритомне дослідження «Марксистсько-ленінська

¹ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 31.

² Там же.

³ Материалистическая диалектика: актуальные проблемы теории и метода: Ред. ст.— Вопр. философии, 1985, № 1, с. 12.

теорія історичного процесу», два том яког уже вийшли друком⁴. Ця праця виконується на базі відділу актуальних питань історичного матеріалізму Інституту філософії АН СРСР. Тому цілком закономірною є та пильна увага, яку виявляють до опублікованих перших двох книг зазначеної праці не тільки фахівці, а й досить широкі читацькі кола. Відзначимо й те, що перша книга була предметом розгляду в глибоких і змістовних рецензіях: В. І. Шинкарука та М. І. Михальченка, яку було видрукувано в журналі «Вопросы философии»⁵, а також В. Шевченка, опублікованій в журналі «Коммунист»⁶. В обох рецензіях книга заслужено отримала високу оцінку. В травні 1984 року в Інституті філософії АН СРСР відбулося докладне обговорення обох томів «Марксистсько-ленінської теорії історичного процесу»⁷. При цьому виявлено не тільки спільність поглядів в основних актуальних питаннях розвитку історичного матеріалізму на сучасному етапі, а й певні розбіжності в розумінні деяких проблем. Нарешті, ґрунтовний аналіз першої та другої книг зазначеної фундаментальної праці містить рецензія В. Богданова, опублікована в журналі «Коммунист» вже 1985 року⁸, автор якої доходить аргументованого висновку про те, що «за масштабами виконаної пра-

ці, за обсягом досліджуваних проблем «Марксистсько-ленінська теорія історичного процесу» — явище, нове в нашій літературі з історичного матеріалізму». Вона становить «істотний вклад в розробку проблем теорії діалектики суспільного розвитку»⁹. Рецензент слушно зазначає, що «широкі кола читачів, а також спеціалісти знайдуть у цій праці найбільш повний і цілісний виклад ідей історичного матеріалізму на сучасному науковому рівні»¹⁰.

Підкреслюючи плідність і наукову обґрунтованість загального задуму такої праці з питань теорії діалектики суспільного розвитку і успішність його фактичного втілення, В. Богданов, як і автори попередніх рецензій та учасники обговорення «Марксистсько-ленінської теорії історичного процесу» в Інституті філософії АН СРСР, з деяких вузлових питань історичного матеріалізму висловив і власну точку зору, що не в усьому збігалася з позицією авторського колективу рецензованих книжок.

Отже, виникла дискусія, яку започатковано в згаданих рецензіях на перший том видання і продовжено під час обговорення та в рецензії В. Богданова. Дискусія, продовження якої «на основі норм і принципів партійного наукового спору відкриває перспективи розв'язання ряду актуальних теоретичних питань, поставлених під час обговорення»¹¹.

Залучаючись до цієї дискусії, спробуємо дати проблемний аналіз двох, вже видрукуваних книг колективного дослідження «Марксистсько-ленінська теорія історичного процесу», з'ясувати, хоча б частково, реальний внесок його авторів у розробку історичного матеріалізму як загальної системи соціально-філософського, загальносоціологічного знання і загальної теорії історичного процесу, а також виявити ті, не використані авторами резерви, ре-

⁴ *Марксистско-ленинская теория исторического процесса*: (Ист. процесс: действительность, матер. основа, первич. и вторич.).— М., 1981,—463 с.; *Марксистско-ленинская теория исторического процесса*. (Ист. процесс: целостность, единство и многообразие, форма, ступени).— М., 1983.—535 с.

⁵ Див.: Шинкарук В. И., Михальченко Н. И. Рец. на кн.: *Марксистско-ленинская теория ист. процесса: Ист. процесс: действительность, матер. основа, первич. и вторич.*— *Вопр. философии*, 1983, № 2, с. 156—159.

⁶ Шевченко В. Плодотворная разработка социально-философской теории марксизма.— *Коммунист*, 1983, № 10, с. 105—109.

⁷ Айзикович С. А., Платковский В. В. *Обсуждение* в Институте философии АН СССР коллективного труда «Марксистско-ленинская теория исторического процесса».— *Вопр. философии*, 1984, № 12, с. 136—141.

⁸ Богданов В. *Фундаментальное исследование теории исторического процесса*.— *Коммунист*, 1985, № 2, с. 114—117.

⁹ Там же, с. 117.

¹⁰ Там же.

¹¹ Айзикович С. А., Платковский В. В. *Обсуждение* в Институте философии АН СССР коллективного труда «Марксистско-ленинская теория исторического процесса».— *Вопр. философии*, 1984, № 12, с. 141.

лізація яких у третьому томі, що готується до друку, сприяла б послідовнішому здійсненню системного аналізу всієї сукупності проблематики філософсько-соціологічної теорії марксизму-ленінізму на сучасному етапі її розвитку.

Колектив авторів розглядуваного видання поставив перед собою досить складне завдання першорядного теоретичного і практичного значення: здійснити з позицій єдності теорії і практики з урахуванням досягнень сучасного рівня розвитку соціально-гуманітарних наук і суспільного прогресу загалом дослідження всієї проблематики історичного матеріалізму як системи соціально-філософського та загально-соціологічного знання і загальної теорії історичного процесу (с. 13). Основою методологічною установкою, якою керувалися вчені в процесі з'ясування тих чи інших проблем, було одне з наріжних положень матеріалістичної діалектики про те, що вивчення явища в його найрозвинутішому вигляді уможливує досягнення сутності всіх попередніх, менш розвинутих форм, а натяки на вище, що міститься у нижчому, стають зрозумілими лише тоді, коли це вище вже відоме. Виходячи з цієї установки, дослідники розглядають розвинутий соціалізм як вищий ступінь соціального прогресу, якого сягнуло людство і на якому з'являється (і реалізується) можливість охопити і зобразити у найповнішому теоретичному вигляді закономірності історичного процесу загалом. Водночас, враховуючи особливу гостроту, актуальність і загальнолюдську значущість основних, глобальних проблем сучасності — проблем світового революційного процесу, науково-технічної революції, екологічної ситуації, альтернативи війни та миру, автори виконують і їх спеціальне соціально-філософське дослідження.

Безперечною заслугою авторського колективу є і те, що концептуальний соціально-філософський аналіз суспільних процесів в контексті концепції розвинутого соціалізму здійснюється ним із застосуванням діалектичного методу піднесення

від абстрактного до конкретного. Адже, як слушно наголошував К. У. Черненко, матеріалістична діалектика, вчення про розвиток становить «у методологічному відношенні серцевину концепції розвинутого соціалізму, її «живу душу»... Саме точка зору розвитку дає ключ до розуміння цієї концепції не як зібрання положень, які залишається тільки затвердити, а як системи поглядів, що постійно творчо збагачується, як інструмента пізнання і перетворення соціалістичної дійсності»¹².

Дана принципова методологічна установка, досить послідовно реалізована в обох зазначених книжках, видається правильною. Плідно застосовується і обраний науковцями метод теоретичного відтворення суспільно-історичного процесу — піднесення від абстрактного, від соціального цілого, взятого спочатку у його найзагальнішому визначенні, — до дедалі конкретнішого розгляду основоположних категорій історичного матеріалізму. За такого підходу, як досить аргументовано доводять вчені, з'ясуванню специфіки співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості на категоріальному рівні передують аналіз основних шаблів, вузлів соціального пізнання. Такими, на думку дослідників, у даному разі є категорії діяльності, праці, суспільних відносин (матеріальних та ідеологічних), соціального детермінізму (включаючи суспільні закони, потреби й інтереси, цінності й оцінки, цілі та засоби), суспільно-історичної практики, способу виробництва, джерел і рушійних сил історичного процесу тощо (с. 19—20).

Автори розглядають соціальний прогрес як процес складний, що здійснюється не прямолінійно, а зигзагами, з переривами поступовості й поверненнями назад, наближаючись за формою до спіралі, до повторення пройденого, що відбувається на новому, вищому рівні. Вони цілком слушно наголошують, що спіралеподібний, діалектичний ха-

¹² Черненко К. У. На рівень вимог розвинутого соціалізму: Деякі актуал. пробл. теорії, стратегії і тактики КПРС. — К., 1984, с. 4.

ракти повинне мати і адекватне, наукове відображення цього реального процесу у соціально-філософській теорії.

Саме такий, спіралеподібний пізнавальний рух і здійснюється у розглянутих колективних монографіях. У першій із них процес дослідження йде від цілісної соціальної дійсності у її найзагальнішому вираженні — через ряд соціально-філософських категорій, що конкретизують розуміння цієї цілісності, — до матеріалістичного розв'язання (на категоріальному рівні) основного питання філософії щодо суспільного життя, до розкриття співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості як щонайглибшого механізму детермінації саморозвитку суспільства, взаємодії первинного і вторинного у соціально-історичному процесі.

Початок другої книги немов би повертає нас назад — адже тут, як і на початку першого тому, йдеться про соціальну реальність як цілісність. Тим же способом — за допомогою піднесення від абстрактного до конкретного — здійснюється і подальший аналіз та виклад його результатів. Однак повернення до початку в даному разі не просте, механічне, а діалектичне, оскільки відбувається на новому рівні, виявляючи ще глибші основи суспільного розвитку. Справді, вихідним пунктом другої книги, як і першої, виступає соціальне ціле. Але на відміну від першої, в другій книзі це ціле береться вже не в найзагальнішому визначенні, а конкретніше, у вигляді суспільно-економічної формації як історичної цілісності, соціального організму, чи ще інакше — органічної соціальної системи, своєрідність якої модифікує і процес відображення цього соціального організму, зумовлюючи особливості дослідження піднесення від абстрактного до конкретного в другому тому (порівняно з першим).

Загалом, вчені досить вдало і послідовно втілюють свій задум: з'ясувати логіку соціального пізнання шляхом розвитку загальної теорії історичного матеріалізму і поглибленої розробки системи його катего-

рій, за єдиним винятком, якій, проте, зроблений ними свідомо і навіть обгрунтовується. Як зазначається у вступі, в загальну логіку розробки теорії історичного матеріалізму незовсім вписується розділ, яким розпочинається перша книга. В цьому розділі зіставляється історія природи й історія людей, аналізуються проблеми становлення людської історії і природних передумов історичного процесу. Дотримуючись принципу піднесення соціального пізнання від абстрактного до конкретного, зазначають автори, даний розділ правильніше було б помістити наприкінці першої частини. Аналогічним прикладом цього, на думку вчених, можна вважати місце розділу «Так зване первісне нагромадження» в першому томі «Капіталу» К. Маркса. Редакційна колегія видання визнала, проте, за необхідне розмістити зазначений розділ як своєрідний пролог до власне теорії історичного процесу, керуючись тим, що, мовляв, працю адресовано широкому колу читачів. Це міркування, гадаємо, є все ж не досить вагомою підставою для подібного порушення загальної композиції дослідження. Адже останнє вже за своїм тиражем (відповідно 7350 та 5700 примірників) не розраховане на справді широку аудиторію. Та й за характером перед нами — фундаментальна, узагальнююча праця, орієнтована передусім не на масовість «споживання», а саме на системне, послідовне і глибоке охоплення суспільної дійсності як цілісності крізь призму категоріально-понятійної сіті історичного матеріалізму, що й собі постійно збагачується відповідно до нових процесів і явищ життєдіяльності людей.

Розглядаючи аналізоване видання з погляду змісту, слід насамперед відзначити, що обидві книги дають підстави твердити: перед нами — досить вдала спроба узагальнити ідейне багатство, нагромаджене в попередніх спеціальних розробках у галузі історичного матеріалізму, та найважливіші досягнення інших суспільних наук. У ній беруться до уваги також і думки, висловлені під-

час різних дискусій на конференціях, нарадах і симпозіумах. Будучи спрямованою передусім на теоретичне розв'язання тих проблем соціальної філософії, які набувають особливої актуальності з переходом нашого суспільства до розвинутого соціалізму та в процесі його всебічного й планомірного вдосконалення, зазначена праця містить обґрунтування і послідовне здійснення нових підходів, творче, оригінальне, поглиблене розв'язання сукупності вузлових питань матеріалістичного розуміння історії.

У колективній монографії, порівняно з індивідуальними, зростає функціональне навантаження вступу. В даному разі керівникові авторського колективу та відповідальному редакторові видання вдалося цілеспрямувати зусилля великої групи (понад сорок) дослідників, з'ясувати об'єктивну зумовленість актуальності не окремого завдання, а всієї сукупності фундаментальних проблем історичного матеріалізму і, проаналізувавши стан їх розробки, обрати і обґрунтувати єдиний для всього дослідницького колективу аспект, головну мету та засоби вивчення цих проблем, дати чітку загальну характеристику концепції всього дослідження. Сприяв цьому, зокрема, й своєрідний розподіл праці між керівником авторського колективу (академік Ф. В. Константинов) і відповідальним редактором (доктор філософських наук Ю. К. Плетников). Перший написав передмову до аналізованого видання, зосередивши увагу на показі необхідності матеріалістичного розуміння історії для правильного теоретичного розв'язання найактуальніших питань сьогодення, збереження і дальшого розвитку людства, з одного боку, — і на важливості розробки саме найсучасніших проблем для успішного системного аналізу і викладу історичного матеріалізму як логіки соціального пізнання і дії, з іншого. Другий же є автором вступу до тритомника, вміщеного у тому ж першому томі. Уже у вступі безпосередньо визначаються основні завдання, методологічні принципи і загальна концепція дослідження,

метод (піднесення від абстрактного до конкретного), «клітинка» (определений результат діяльності людей) та вихідна категорія (діяльність, передусім — предметно-перетворююча діяльність, праця) системного аналізу історичного матеріалізму як соціально-філософської та загальносоціологічної теорії марксизму-ленінізму.

Як ми вже зазначали, розділ, який присвячений розглядові початку, передумов і спрямованості історичного процесу і яким відкривається перша книга, посідає дещо особливе місце в структурі всього видання. Автори, з'ясовуючи особливості переходу від тваринного світу до світу людини, уникають однобічного трактування цього переходу, переконливо доводять органічну єдність процесів антропогенезу та соціогенезу. Такий підхід, на наш погляд, є не тільки прийнятним, а й єдино правильним. Відомо, що й нині в нашій фаховій літературі часом висловлюється думка, ніби формування особи здійснюється не одночасно з виникненням суспільства, а лише на одній із пізніших фаз соціального розвитку. Цим визнається наявність «зсуву за фазою» між антропо- і соціогенезом, а його, гадаємо, насправді не могло бути. Виякнавіці згаданої праці цілком доречно розглядають відношення між суспільством і особою не як процес однобічного впливу суспільства на особу чи навпаки, а як результату взаємодії суспільства і осіб, що перебувають у одночасному і взаємозумовленому формуванні. За такою позицією становлення людини і становлення суспільства — дві, нерозривно пов'язані сторони єдиного за своєю природою процесу — антропо-соціогенезу, а початок антропогенезу був водночас і початком соціогенезу; завершення ж антропогенезу — завершенням і соціогенезу (с. 31).

Узагальнюючи новітні (60-х — 70-х років нашого століття) досягнення археологічної науки, вчені дають загальносоціологічне тлумачення і обґрунтування «концепції двох стрибків» в антропосоціогенезі. Перший із стрибків, започаткований виготовленням знарядь, — це перехід

від стадії тварини — попередників людини, найпізнішими з яких є хабіліси (*Homo habilis*), до стадії людей, що формуються, — пітекантропів та інших подібних до них форм протантропів (архантропів) та неандертальців (палеантропів). Другий — зміна палеантропів на межі раннього й пізнього палеоліту людьми сучасного фізичного типу — неантропами (*Homo sapiens*). Перший стрибок спричинив появу, а другий — повне й неподільне панування суспільних закономірностей в людському житті. В цьому ж розділі вивчаються також загально-і конкретно-історичні форми відношення «людина — природа», доводиться необхідність вдосконалення і свідомого використання механізмів раціонального природокористування за сучасної екологічної ситуації.

З погляду структурної стрункості всієї праці, перший розділ розміщений не зовсім вдало. Проте, незважаючи на це, він досить логічно переходить у наступний розділ. Відбувається це передусім завдяки тому, що дослідники, розкриваючи не лише поверхові, а й глибинні, вузлові форми взаємозв'язку людини і природи, переконливо обстоюють думку, що основою, своєрідним «нервом» усіх форм взаємодії суспільства з природою є праця, предметно-перетворююча діяльність, в ході якої суспільна людина змінює не тільки зовнішню, а й свою власну природу. Але ж діяльність — це водночас і спосіб існування та розвитку соціально-історичної реальності. Саме тому виявлення найглибших основ взаємодії суспільства і природи ставить дослідників перед необхідністю з'ясування цього, нового значення діяльності людей.

Чільне місце в обох колективних монографіях посідають два розділи: другий — у першій та перший — у другій з них. Вони виконують інтегруючу роль у кожній з книжок, даючи загальний абрис того органічного соціального цілого, яке в наступних розділах вимальовується дедалі конкретніше, з новими деталями її особливостями. В другому томі дане ціле розкривається вже

на глибшому рівні соціального пізнання, ніж у першому, де суспільна цілісність розглядається спочатку в найабстрактнішому вигляді — як історія, що є передусім не що інше, як діяльність людей, що ставлять і реалізують свої цілі.

У зазначеному плані цілком правомірним є авторський розгляд діяльності народних мас як способу існування та розвитку цілісної суспільно-історичної дійсності, як закономірного природноісторичного процесу розвитку суспільства, в ході якого відбувається генезис і вдосконалення системи усіх (передусім — матеріальних) суспільних відносин. Прагнучи уникнути того перебільшення справді величезної ролі діяльності як *свідомо* здійснюваного процесу, яке могло б призвести до гіперболізації свідомого начала в суспільно-історичній творчості, вчені обгрунтовують тезу про нерозривну єдність діяльності та об'єктивних суспільних відносин, що в них люди вступають незалежно від власної волі. Водночас дослідники слушно наголошують, що ця єдність має діалектичний, суперечливий характер, причому активною, провідною стороною її виступає саме діяльність, людська праця, яка є джерелом суспільних відносин (с. 90). Реалізуючи цей підхід, вони з'ясовують діалектику опредметнення і розпредметнення, живої і опредметненої діяльності, простежують механізм метаморфози діяльності з форми руху у форму предметності (тобто механізм формування й розвитку неорганічного тіла суспільної людини, чи, інакше, культури) і, нарешті, — у форму зв'язку (суспільних відносин). Належне місце посідає тут і типологічний аналіз поділу суспільних відносин на матеріальні та ідеологічні, що фіксує грань між первинними та вторинними рівнями суспільного життя, а цих двох типів — на підтипи. Крім того, автори виділяють ще й клас так званих синтетичних суспільних відносин, до яких залічують, наприклад, класові, національні, сімейно-побутові та інші *соціальні* (у вузькому значенні цього терміна), а також особисті відносини. Досліджується також зворот-

ний вплив суспільних відносин на характер, зміст і суспільну форму діяльності людей. Крім того, з'ясовуються особливості співвідношення цих відносин в процесах спілкування, що дало змогу уникнути «кібернетичного» трактування спілкування як обміну інформацією і, послідовно розробивши соціально-філософський аспект спілкування, розкрити специфіку взаємодії в ньому матеріальної та духовної компонент.

Відмітною рисою праці, яка ставить предмет нашого аналізу, є те, що такі основні форми реалізації сутнісних сил людини, як діяльність, суспільні відносини і спілкування, розглядаються в ній не тільки у проаналізованих вище, спеціально виділених структурних підрозділах, а й, тією чи іншою мірою, і в усіх інших розділах та главах. Але особливе місце щодо цього все ж посідає другий розділ першої з двох книг, оскільки саме в ньому з'ясовуються механізми діяльності (глава 2 і 3), спілкування, формування та розвитку історичної за своїм характером системи суспільних відносин (глава 1). Основну увагу зосереджено тут на вивченні механізму людської діяльності, її везагальних начал і моментів (таких, як соціальний детермінізм; суспільні закони; потреби й інтереси; цінність і оцінка; мета, засіб та умова; історична необхідність і свобода). Розкрито спільні й специфічні характеристики діяльності й практики, практичної й теоретичної діяльності, діалектику об'єктивного та суб'єктивного в суспільно-історичній практиці і, нарешті, основні складові соціально-перетворюючої діяльності, висвітлюється її роль в історичному процесі.

Усе це дало можливість загалом уникнути спрощеного тлумачення діяльнісного підходу, коли все зводиться до діяльності індивідів, з якої потім марно намагаються дедукувати всі інші категорії історичного матеріалізму, апріорно заперечуючи доцільність інших аспектів та рівнів розгляду соціально-історичного процесу. Автори аналізованого колективного дослідження, зосеред-

жуючи чимало зусиль на розкритті величезної ролі діяльності в практичному перетворенні й пізнанні соціальної реальності, водночас слушно зазначають, що далі поглиблене вивчення діяльності і собі має за передумову системний аналіз джерел та рушійних сил історичного процесу, суспільного виробництва — матеріальної основи історичного процесу як процесу розвитку й зміни суспільно-економічних формацій, єдності й багатоманітності форм суспільного прогресу. Саме досить послідовна реалізація такого підходу уможливила, зокрема, й далішу конкретизацію у другій частині розглядуваної праці — в 3 главі другого розділу — внутрішнього механізму діяльності (через поглиблене вивчення взаємозв'язку стихійної й планомірної форм історичного процесу, способів реалізації планомірності в розвитку соціалістичного суспільства). Виходячи з аналізу загальних моментів діяльності, здійсненого в першій книзі, автори виділяють серед компонент планомірності — як одну з найістотніших — суспільну мету і вперше в нашій літературі обґрунтовують ідею про те, що однією з об'єктивних основ такої мети є суспільна проблема.

Таким же чином здійснений на початку другого розділу першого тому загальний розгляд механізму формування й діалектичного розвитку системи суспільних відносин конкретизується у третьому та четвертому розділах цього ж тому і передусім під час розкриття діалектики продуктивних сил і виробничих відносин (розділ третій, глава 2) та співвідношення базису й надбудови (розділ четвертий, глава 3), а також у другій книзі.

Проте варто, очевидно, відзначити, що спеціальному розглядові суспільних відносин приділяється уваги набагато менше, ніж діяльності. Ще незначніше місце посідає спеціальний аналіз проблем спілкування. І вже зовсім «не пощастило» спеціальному дослідженню людського пізнання, специфіки соціально-гуманітарного пізнання та його методології — для цих проблем у рамках обох книг взагалі не виділено

окремого структурного підрозділу. Хоча побіжно, в ході розв'язання тих чи тих питань вивчення суспільної дійсності, автори торкаються й методологічних проблем, але цього, звичайно, явно не досить для праці, де розв'язується завдання охопити «всю сучасну проблематику історичного матеріалізму як системи соціально-філософського й загальносоціологічного знання, загальної теорії історичного процесу» (с. 13, книга перша).

І рік тут, зрозуміло, не тільки в тому, що виникає певний незбіг між зобов'язаннями, взятими на себе дослідницьким колективом, і їх реальним виконанням. Значно істотніший наслідок недостатньої авторської уваги до проблем методології суспільного пізнання, — нечіткість трактувань, неузгодженість інтерпретацій деяких основоположних понять у різних структурних підрозділах розглядуваного колективного дослідження, а отже, — й певне порушення його концептуальної струнності та послідовності викладу. Скажімо, на початку другого розділу першого тому діяльність поділяється на практичну й духовну, причому остання хибно зводиться до свідомості (с. 84). В третій же главі цього ж розділу подибуємо вже інший поділ — «практична і теоретична діяльність» (с. 192), що видається нам коректним. Опозиція ж «практична діяльність — духовна діяльність» видається нам штучною, оскільки тут відсутній єдиний критерій поділу. Точнішим є членування діяльності на матеріальну й духовну, практичну й теоретичну.

Або ж інший приклад. В останній главі другого тому, розглядаючи історичні переваги соціалістичного суспільства, автори зазначають: «Якщо для всіх досоціалістичних формацій (мабуть, точніше — докомуністичних. — *І. Б., Ю. П.*) характерна нерівномірність суспільного розвитку, яка досягла за імперіалізму особливої гостроти й динамізму, то для соціалізму, навпаки, характерна дедалі сильніша тенденція до підтягування відсталіх регіонів і країн до рівня передових» (с. 506, книга друга).

Сама тенденція до «підтягування» відсталіх регіонів і країн в процесі побудови і розвитку соціалізму до рівня передових незаперечна. Більше того. Навіть за умов розвинутого соціалістичного суспільства не всі ланки народногосподарського механізму, не всі галузі й сфери суспільного життя перебувають на рівні вимог розвинутого соціалізму. «Це, — зазначав доречно К. У. Черненко, — реальна суперечність періоду, який ми переживаємо. Розв'язати її — означає «підтягти» відстаючі ділянки до рівня передових, особливо такі галузі, як сільське господарство, будівництво, транспорт, сфера обслуговування, підвищити ефективність народного господарства в цілому, добитися вирішального перелому в справі інтенсифікації всіх його галузей»¹³.

Як бачимо, соціально-філософське дослідження тенденції до «підтягування» відсталіх ділянок, галузей, ланок зберігає неабияку актуальність і за розвинутого соціалізму. А ось абстрактне протиставлення цієї тенденції нерівномірності суспільного розвитку є методологічною неточністю. Адже навіть реалізація зазначеної тенденції значною мірою відбувається саме завдяки нерівномірному розподілові ресурсів, матеріальних цінностей, засобів тощо, спрямованому на прискорений розвиток відсталіх регіонів. Правильніше говорити про зменшення інтенсивності нерівномірності і, відповідно, збільшення інтенсивності рівномірності суспільного розвитку за умов побудови і розвитку соціалістичного суспільства. Як доречно зазначається в одному з попередніх розділів цієї книги, соціалістичне суспільство територіально розміщує продуктивні сили і рівномірно, і нерівномірно — залежно від багатьох, часто суперечливих проблем розвитку економіки і культури регіонів країни, націй і народностей, рівня підготовки місцевих кадрів, зміцнення оборони країни, наявності джерел сировини, енергії та ін. Метод «строого рівномірного» розподілу ресурсів, матеріальних цінностей, за-

¹³ Черненко К. У. На рівень вимог розвинутого соціалізму, с. 6.

собів, фінансів — не кращий метод (с. 300).

Доречним вважаємо ми і зауваження В. Богданова про те, що «інколи автори деяких глав ніби «забувають» висунуті у «Вступі» загальні методологічні принципи, пов'язані з категорією «діяльність» і здійснюють виклад, не звертаючись до цих принципів»¹⁴.

Розділ присвячений розглядові методологічної ролі категоріально-понятійного інструментарію, яким користуються автори даної праці, значною мірою дозволив би, як нам здається, уникнути цих і кількох інших неточностей і розбіжностей (що, на жаль, є в обох книгах) у розумінні деяких, важливих з теоретичного і практичного погляду понять історичного матеріалізму. В даному разі, як цілком слушно зазначає В. Шевченко, залишається лише висловити жаль з приводу того, що на формулювання і обґрунтування принципів нової концепції, запропонованої авторським колективом, відведено лише кілька сторінок у вступі, і тому важко отримати розгорнуті відповіді на ті питання, що неминуче виникають при роздумі над нею¹⁵.

Особливе значення для органічного поєднання обох книжок має останній розділ першої з них. В ньому основна увага вчених приділяється з'ясуванню співвідношення матеріального та ідеального в соціально-історичному процесі, аналізу механізму детермінації суспільної свідомості суспільним буттям. Слушно зазначаючи, що співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості виражає суть матеріалістичного розуміння історії, автори наголошують, що дослідження даних категорій, — як і аналіз економічного базису й надбудови, матеріальних суспільних відносин і відносин ідеологічних — розкриває найглибші основи детермінації саморозвитку суспільства, взаємодії первинного й вторинного в історичному процесі

(с. 20). Науковці намагалися, — хоча й не в усіх главах це прагнення дістало адекватну реалізацію, — послідовно втілити наведене положення як композиційний принцип викладу отриманих результатів. Завершуючи першу книгу розділом, в якому йдеться про діалектику первинного й вторинного в історичному процесі, вони орієнтують в «силовому полі» цього розділу весь попередній матеріал. Водночас дослідники підкреслюють, що постановка проблеми первинного і вторинного в суспільному розвитку є «не просто констатацією часткової пізнавальної ситуації, а початком нового витка в спіралі загального руху соціального пізнання від абстрактного до конкретного. Виділення її аналіз первинного і вторинного в історичному процесі стають необхідною передумовою відтворення в теорії конкретно-історичного багатства, багатоманітності й системної цілісності формаційних ступенів розвитку суспільства» (с. 375). Розгляд соціально-історичного розвитку як поступального за своїм характером природно-історичного процесу зміни суспільно-економічних формацій і становить завдання другої книги аналізованого нами фундаментального колективного дослідження.

Характерною особливістю цієї книги є те, що розробка марксистсько-ленінської теорії історичного процесу здійснюється тут вже переважно не в соціально-філософському аспекті, що мало місце в першому томі, а в аспекті загальносоціологічному. Зіставляючи обидві книжки, варто, очевидно, зауважити, що цей загальносоціологічний аспект, на жаль, не у всіх главах другого тому розробляється з необхідною усвідомленістю, цілеспрямованістю і послідовністю (як, до речі, і соціально-філософський аспект — у першому томі). І передусім, як нам здається, внаслідок того, що подібне розмежування першого та другого томів зазначеного дослідження за такими аспектами самими авторами свідомо не здійснюється. Тому й розробка того чи того аспекту у відповідному томі здійснюється не як розв'язання свідомо поставленого

¹⁴ Богданов В. Фундаментальное исследование теории исторического процесса, с. 117.

¹⁵ Шевченко В. Плодотворная разработка социально-философской теории марксизма, с. 108—109.

і послідовно реалізованого завдання, а у формі переважаючої тенденції, що прокладає собі шлях через подолання більш чи менш помітних відхилень.

Безумовно, й у другій книжці, розглядаючи ті чи інші фундаментальні проблеми дослідження суспільного життя у загальносоціологічному аспекті, вчені керуються матеріалістичним розв'язанням питання про співвідношення матеріального та ідеального, суспільного буття й суспільної свідомості. Але в контексті загальносоціологічного аналізу вже дещо інакше постає проблема взаємозв'язку первинного і вторинного. Якщо в соціально-філософському аспекті вторинне визначається передусім як ідеальне відображення матеріального, то в аспекті загальносоціологічному зводять вторинне тільки до ідеальних відображень та духовних утворень вже не завжди обов'язково, часто-густо — непотрібно, інколи ж — навіть неможливо. І це глибоко закономірно. Адже, як відомо, величезну заслугу К. Маркса В. І. Ленін вбачав саме в тому, що він у «Капіталі» показав «всю капіталістичну суспільну формацію як живу — з її побутовими сторонами, з фактичним соціальним проявом властивого виробничим відносинам антагонізму класів, з буржуазною політичною надбудовою, яка охороняє панування класу капіталістів, з буржуазними ідеями свободи, рівності і т. п., з буржуазними родинними відносинами»¹⁶. В. І. Ленін наголошував, що, запровадивши поняття суспільно-економічної формації, К. Маркс поставив соціологію на науковий ґрунт. І йдеться тут передусім про загальнотеоретичний рівень наукової соціології, що визначає поняття суспільно-економічної формації, розглядає формацію як цілісну соціальну систему, що розвивається, інакше кажучи, — про історичний матеріалізм¹⁷.

У другій книжці здійснено в цілому досить вдалу спробу саме тако-

го, формаційного системного аналізу історичного процесу з позицій вищого з досягнутих людством ступенів суспільного прогресу — розвинутого соціалізму — та з урахуванням досягнень сучасної суспільної науки. За такого, загальносоціологічного підходу вторинне часто-густо постає не лише як духовне, ідеальне, а й як вторинно-матеріальне: сюди належать і деякі економічні та передусім — позаконотичні суспільні процеси, явища і відносини, що виступають як вторинне щодо інших, первинних матеріальних утворень. Духовне (ідеальне) ж найчастіше розглядається в даному разі вже як момент реальних явищ і процесів життя суспільства, в контексті того чи іншого цілісного соціального утворення. Так, наприклад, у першій книжці суспільне виробництво розглядається у соціально-філософському зрізі, крізь призму дихотомії матеріального й ідеального. Тому тут зусилля вчених цілком закономірно спрямовані на розмежування суспільного виробництва на матеріальне й духовне та на з'ясування особливостей кожного з цих різновидів суспільного виробництва і характеру їх співвідношення (с. 255—274). У другій же книзі суспільне виробництво тлумачиться передусім як виробництво і відтворення безпосереднього життя, що «охоплює собою два кола явищ: виробництво засобів життя й виробництво самих індивідів» (с. 125). Тут на першому плані вже не членування суспільного виробництва на матеріальне й духовне, а передусім — практично значуща за соціалізму проблема «виробництва» цілісної людини, цілеспрямовані створення й реалізація дедалі сприятливіших умов для всебічного і гармонійного її розвитку. Матеріальне ж та ідеальне, духовне виступають у даному разі як органічно взаємопов'язані (при визначальній ролі матеріального) характеристики усього розмаїття виявів життєдіяльності осіб, колективів, соціальних спільностей, суспільства в цілому. Саме під таким кутом зору в першому розділі другої книжки розглядається діалектика економічної, соціальної, по-

¹⁶ *Ленін В. І.* Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів. — Повне збір. творів, т. 1, с. 130.

¹⁷ Див.: *Кущенко В. І.* Общественная проблема: генезис и решение : Методол. анализ. — К., 1984, с. 170.

літичної та духовної сфер суспільства (с. 46—66), специфіка функціонування та розвитку соціально-історичних спільностей людей та соціальних осередків суспільства (супільні класи; плем'я, народність, нація; радянський народ; колектив; сім'я (с. 67—124); взаємовідносини особи та суспільства (с. 125—162); культура (163—190); спосіб життя (с. 191—224) та соціальне управління (с. 225—247).

Одним з безперечних достоїнств «Марксистсько-ленінської теорії історичного процесу» є те, що в цій праці поєднано, і досить вдало, два основні зрізи загальносоціологічного аналізу — синхронічний, орієнтований на з'ясування специфіки суспільних сфер і процесів, що існують одночасно, та діахронічний, завдання якого є дослідження особливостей, тенденцій, законів розвитку конкретно-історичних типів суспільних явищ в природноісторичному процесі зміни соціально-економічних формацій. Синхронічний зріз дослідження переважає не лише в першому томі, а й у розділі, яким розпочинається другий том. Діахронічний же аспект є відмітною ознакою другого, третього й четвертого, завершального, розділів другої книжки. Така послідовність розробки аспектів аналізу (спочатку — синхронічного, а потім, вже на його фундаменті, — діахронічного) видається правильною. Адже, тільки з'ясувавши, на матеріалі вивчення вищого, сучасного, найрозвинутішого (тобто соціалістичного) суспільства діалектику соціальних явищ і їх сутності, базисних (матеріальних, виробничих) та надбудовних суспільних відносин, можна, як переконливо довели автори у відповідних розділах другого тому, глибоко зрозуміти і адекватно відобразити в логіці філософсько-соціологічних понять єдність і розмаїття форм історичного процесу, критерії і закономірності суспільного прогресу, співвідношення стихійності й плановості, проблеми війни і миру, еволюції та революції (в тому числі — характерні риси основних історичних типів революцій та формаційних ступенів історичного поступу). Поглиблене ж

вивчення своєрідності усіх цих процесів дало авторам змогу знову, але вже на вищому рівні, поставити і розв'язати ряд питань про неминучість, закономірності і про форми переходу від передісторії людства до його справжньої історії, конкретніше дослідити механізми свідомого використання соціальних законів у процесі побудови і розвитку соціалізму.

Звичайно, в межах однієї статті неможливо проаналізувати специфіку авторського підходу до кожного з питань в структурі всієї сучасної проблематики історичного матеріалізму. Відзначимо, проте, такі загальні характеристики цього підходу, як уміння гармонійно поєднати фундаментальність дослідження з копінтим вивченням прикладних аспектів, розгляд реальних соціальних явищ і процесів — з творчим розвитком філософсько-соціологічної теорії марксизму-ленізму, з розкриттям (дещо меншою мірою) її методологічної значущості для соціального пізнання й революційної дії трудящих мас. Це уможливило вельми послідовну реалізацію науковцями системного й комплексного підходів, ефективного застосування сходження від абстрактного до конкретного як методу аналізу і викладу отриманих результатів.

Цілком природно, що книга не позбавлена й недоліків. Крім вже відзначених нами, можна назвати й деякі інші. Передусім це ті, що притаманні тою чи тою мірою чи не всім колективним працям — недостатність органічних зв'язки і недостатньо послідовні переходи між деякими розділами (наприклад, між третім і четвертим — у першій книжці; між другим і третім — у другій) та главами (скажімо, між 5—6—7 першого розділу другої книжки); стиліові відмінності авторів різних глав; неоднотайність у тлумаченні одних і тих же понять та проблем різними дослідниками; повтори (зокрема, під час розгляду питань формаційного аналізу суспільного розвитку, суспільного виробництва, соціальної революції). Поzza увагою науковців залишився, по суті, ряд понять, що виступають як істотна умова й ком-

понента плідного методологічного використання категорії «соціально-економічна формація» в історичній науці (насамперед — таких, як «цивілізація», «історична епоха», «соціально-економічний уклад» тощо). Цілком слушно є, на наш погляд, і думка В. І. Шинкарука і М. І. Михальченка про те, що спроба авторів щодо «включення поняття закону відповідності суспільної свідомості суспільному буттю і інтеграція його сутності як постійного пристосування суспільної свідомості до суспільного буття» (с. 404) є вельми спірною¹⁸.

Загалом же авторський колектив

¹⁸ Шинкарук В. І., Михальченко М. І. [Рец. на кн.: Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Ист. процесс: действительность, матер. основа, первич. и вторич.]. — с. 152.

* * *

Вступлення советского общества в этап развитого социализма обусловило повышение уровня зрелости всей системы марксистско-ленинского общественнознания, с особой актуальностью поставило на повестку дня разработку трудов фундаментального, обобщающего характера во всех отраслях общественной науки.

Реализуя задачи, поставленные партией, советские обществоведы сосредотачивают свои усилия на изучении узловых проблем общественного развития, осуществляют всесторонний анализ перспектив совершенствования развитого социализма, выполняют ряд крупных научно-исследовательских программ в области философии, экономической теории, научного коммунизма, в других отраслях общественнонаучного знания.

В области исторического материализма в результате выполнения такой программы сотрудниками Института философии АН СССР с привлечением ряда исследователей из других научных учреждений страны под-

готовлен фундаментальный коллективный труд «Марксистско-ленинская теория исторического процесса», две (из трех) книги которого уже вышли из печати. Эта работа привлекла внимание широкой научной общественности и вызвала оживленную дискуссию среди ученых по ряду актуальных проблем, имеющих принципиальное значение для дальнейшего развития и эффективного использования категориально-понятийного аппарата исторического материализма.

В предлагаемой статье осуществляется проблемный анализ вышеназванного фундаментального труда, уясняются вклад его авторов в разработку социально-философской и общесоциологической теории марксизма-ленинизма, а также те неиспользованные резервы, реализация которых содействовала бы более последовательному системному исследованию всей совокупности проблем исторического материализма на современном этапе его развития.

3 історії вітчизняної філософії

І. Г. ГЕРАСИМ'ЯК

ПРОБЛЕМА «ЛЮДИНА — ПРИРОДА» В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

На сучасному етапі світового історичного процесу активізуються масовані атаки буржуазної ідеології на наш суспільний лад, марксистсько-ленінську ідеологію. Метою різних «критиків» нового ладу є прагнення дискредитувати «ідеї і практику соціалізму» — головного оплоту миру і свободи народів¹. До реакційних елементів, що перебувають на службі в антикомунізму, належать, зокрема, українські буржуазні націоналісти. Вони намагаються фальсифікувати сутність національних відносин в СРСР, роль ідейної спадщини діячів революційно-демократичної думки у формуванні вітчизняної духовної культури, в утвердженні передового матеріалістичного світогляду, прогресивних суспільних ідеалів. Сьогодні буржуазний націоналізм у різних своїх виявах і модифікаціях виступає знаряддям реакції проти передових соціальних перетворень, марксистсько-ленінської світоглядної орієнтації народних мас².

В арсеналі форм і засобів ідейно-виховної роботи, боротьби проти буржуазної ідеології наша партія важливого значення надає кращим прогресивним і гуманістичним традиціям вітчизняної духовної культури, насамперед традиціям революційно-демократичної думки, історичні заслуги якої В. І. Ленін вбачав у «безмежній відданості революції»³.

У цьому зв'язку поглиблене дослідження філософсько-теоретичної спадщини українських революційних демократів другої половини ХІХ — початку ХХ ст., яка розвивалася в руслі волелюбних ідей російської революційної демократії, а надалі — під значним впливом марксизму, є, безперечно, актуальним. Формуючись на спільній соціально-політичній платформі з іншими українськими революційними демократами, передові діячі Західної України шукали відповідей на назрілі соціально-політичні питання того часу. Специфіка проблем, які стояли перед ними, зумовлювалась складністю і суперечливістю соціально-економічної ситуації в Галичині, антинародною політикою австро-угорського уряду і польської шляхти, реакційною орієнтацією народовців і клериків, що виступали з позицій буржуазного націоналізму. Серед соціально-світоглядних проблем, до розробки яких зверталися революційні демократи, помітне місце посідали з'ясування співвідношення людини і природи, розкриття і обґрунтування відношення людини до світу, визначення найважливіших чинників формування наукового світогляду.

¹ Черненко К. У. Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму.— К., 1984, с. 11.

² Див.: Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму.— К., 1968; Римаренко Ю. І. Український буржуазний націоналізм — знаряддя світової реакції.— К., 1974; Соломатін М. М. Антикомунізм у націоналістичних шатах.— К., 1983; Микитась В. Л. Ідеологічна боротьба навколо спадщини Івана Франка.— К., 1978.

³ Ленін В. І. Пам'яті Герцена.— Повне збір. творів, т. 21, с. 249.

Розгляд цих проблем відбувався в широкому контексті боротьби з буржуазно-націоналістичними і релігійно-клерикальними поглядами.

У другій половині XIX ст. утвердження буржуазних відносин у Галичині об'єктивно призводило до поляризації суспільних сил, загострення класової боротьби, посилення політичного й ідеологічного впливу ідеалістичних і теологічних доктрин. За цих умов проблема взаємодії людини і природи як складова частина світоглядного питання «людина — світ» дедалі відчутніше набувала науково-теоретичного, а ще більшою мірою — соціально-ідеологічного забарвлення, ставала істотним чинником протиборства між протилежними ідеологічними напрямками — буржуазно-націоналістичним і революційно-демократичним.

Головна ознака націоналістично-клерикальної інтерпретації питання про співвідношення людини і природи полягала в тому, що воно здійснювалося з позиції ідеалістичної філософії, спиралося на принципи християнського антропологізму. Буржуазно-націоналістична і клерикальна ідеологія в особі К. Ганкевича, О. Барвінського, В. Панейка, Є. Згарського, І. Шушковського, І. Сембратовича та ін. намагалася ізольовати духовне життя Галичини від кращих гуманістичних і демократичних традицій минулого, спрямувати його розвиток в русло ідеалізму і релігії. Вони заперечували наявність глибоких матеріалістичних тенденцій у вітчизняній філософській думці, революційно-демократичних традицій в Західній Україні. «Слов'янські філософи, — відзначав буржуазний публіцист К. Ганкевич, — вийшовши із школи Гегеля, його систему обробляли і розширяли... в ідеалістичному і релігійному напрямі»⁴. Це нібито має глибокі корені і визначається психологічним складом і специфічним «національним духом» народу. «Світ, всесвіт, універсум в уявленні українця — лише втілення чуттєвих явищ, а тому вважається нікчемним і минулим. Бог у світі, і світ у бозі — це два координуючі поняття народного духу, які є вічно живими і неминущими»⁵. Отже, вказував Ганкевич, релігійно-ідеалістичне світобачення виступає «органічним виявом» особливостей «духовного життя слов'ян», які нібито ніколи «не переймалися матеріалізмом».

Заперечення матеріалістичного світогляду, апологетика релігійно-ідеалістичної філософії не обмежувались сферою суто теоретичних дискусій. Концепції представників буржуазної ідеології містили вульгаризацію і перекручення прогресивних соціалістичних прагнень народних мас загалом. «...Руський народ (так називали вони західних українців — І. Г.) своїми індивідуальними особливостями, своєю прив'язаністю до індивідуального володіння землею, — писала народовська «Правда», — словом, своїм специфічним характером так відрізняється від характеру російського народу, що це виступає найкращим свідченням проти всіх чужих, насамперед антинародних агітацій комуністичного сильницького перевороту»⁶.

Виходячи з ідеалістичних установок, буржуазні ідеологи намагалися шляхом спекуляцій відкинути вчення про матеріальну єдність світу, вічність руху матерії та ін., оскільки ця проблематика, на їхню думку, була і залишається прерогативою міфологічних і релігійних традицій. Уявлення «про різноманітні явища життя, про діяльність мозку.., походження людини і т. п.» є не чим іншим, твердили вони, як повторенням і «застосуванням поодиноких результатів релігійних поглядів»⁷.

Намагаючись подати матеріалізм як теорію, неспроможну збагнути питання «про велику таємницю природи, життя», К. Ганкевич прагнув спрямувати розвиток науки в русло ірраціоналізму. Його ідеалістична

⁴ Див.: Ганкевич К. Історія і критика новітнього матеріалізму.— Родимый листок, 1880, № 2, с. 29.

⁵ Hankiewicz C. Grundzüge der slovischen Philosophie.— Rzeszow, 1873, S. 46—47.

⁶ Див.: Правда, Львів, 1879, вип. 4, с. 268.

⁷ Ганкевич К. Історія і критика новітнього матеріалізму.— Родимый листок, 1880, № 1, с. 13.

концепція набуває вкрай реакційного характеру, зливаючись з релігією і фідеїзмом. Заперечуючи об'єктивну сутність світу, Ганкевич закономірно приходять до ідеї бога як єдиного можливого творця природи і людини. «...Він (бог) є творцем усіх речей..., істотою безконечної мудрості, сили, доброти і святості»⁸. Ця теза стає провідною і у філософському вченні І. Шушковського, який стверджував, що «природа є велике господарство, влаштоване всемогутнім небесним господарем»⁹. Логічно таке розв'язання проблеми призводило до заперечення становлення і розвитку неорганічного і органічного світу. І природа, і людина нібито відразу постали як викінчені і завершені системи, гармонійні у своїй внутрішній і зовнішній суті. Об'єктивний світ, природа вважаються цілком залежними не тільки від духовних сил, а й від привнесених ззовні, суб'єктивно сконструйованих законів.

Питання про людину, її сутність займало особливе місце в працях галицьких філософів-ідеалістів. За Ганкевичем, людина включається в світ у своїй абсолютно досконалій як фізичній, так і духовній формі. Її життєдіяльність спрямована до ідеально-божественного світу. Це нібито спричинюється вродженими якостями і властивостями. Серед них визначальну роль відіграє душа, як нематеріальна, незмінна і безсмертна людська сутність. Психічна діяльність людини на цій підставі оголошується абсолютно самостійною, незалежно від об'єктивних соціальних процесів.

З таких же ідеалістичних позицій розв'язується і питання про сутність мислення. Останнє трактується не як суто природно-людське явище, підвладне змінам і удосконаленням, а як остаточна божественна даність. І тому сфера дії його спрямовується в своєму головному призначенні не на практичні цілі, а на осмислення і осмислення вищої, духовної реальності. «Перша думка, якою людина відрізняється від інших творінь, є думка про бога. Бог, релігія, звичай становлять істоту людини... Віра христова, опанувавши її душею, стала найбільш простим, непорушним розумом»¹⁰.

Звідси цілком зрозумілим є намагання ідеологів буржуазії спрямувати духовний світ людей у русло релігійного світогляду, який, за їх твердженням, «є серцем в організмі духу народу». К. Ганкевич тут висуває цілу концепцію для реалізації даної програми, в якій проголошує, що «слов'янам, а особливо русинам, волею провидіння накреслено здійснити важливе в історії людства явище, якого в цій формі ще не було»; суть його полягає в досягненні ідеально-особистої і глибокої релігійної свідомості, спрямованої «на внутрішню, по відношенню до себе і батьківщини, віру, з якої світло і тепло... випливають»¹¹.

Повирення ідеалістичних течій у Галичині, спекуляції буржуазних ідеологів навколо проблеми «людина — природа» викликали гостре заперечення з боку революційно-демократичних сил. Реакційність релігійно-ідеалістичних течій вони розглядали як перешкоду на шляху до формування передової духовної культури і наукового світогляду, до правильного розуміння важливих суспільних питань. У статті «Наука й її становище щодо працюючих класів» І. Франко аргументовано доводить, що ідеалістична філософія, починаючи від Сократа і Платона і стверджуючи, «що зовнішній світ є тільки відбиттям нашого «я», «нашої думки», «не ставила за обов'язкову умову поступу — дослідження законів і сил природи, а звертала думку радше на безплідні міркування». Критикуючи галицьких філософів-ідеалістів, Франко підкреслює, що їх вихідні методологічні принципи ігнорують «єдність в погляді на природу і світ», розривають «природу надвое і чоловіка надвое» і призводять до створення антинауково-схоластичних конструкцій, в яких

⁸ Ганкевич К. Короткий начерк психології.—Чернівці, 1874, с. 87.

⁹ Шушковський І. З хімії рільничої.—Весна, Коломия, 1878, № 14/15, с. 111.

¹⁰ Згарський Е. Народная русская философия.—Коломия, 1873, с. 5.

¹¹ Ганкевич К. Психологічний погляд на сучасність.—Весна, 1878, № 17/18, с. 131.

об'єктивна дійсність розглядається як «омана наших відчуттів» і не може «бути предметом дослідження і пізнання людини». Такі теоретичні маніпуляції, на його думку, не мали нічого спільного зі справжньою наукою і виконували насамперед конкретно-класове замовлення — відвернути увагу народних мас від реальних проблем природно-соціального буття і спрямувати їх світоглядну орієнтацію в русло абстрактних «роздумвань» про «вищі матерії, чесноти, любов тощо»¹². Таке розуміння сутності навколишнього світу, місця і ролі людини в ньому, зазначав Франко, позбавлене реального смислу, перспектив практичного втілення в життя, оскільки воно ігнорує об'єктивну закономірність природи і звертається тільки «до серця і до чуття людей».

Теоретичні установки ідеалістичної філософії та її послідовників у Галичині, як підкреслював М. Павлик, набували дальшого поширення і відображення в ідеології народоців і клерикалів і були надзвичайно шкідливими «для розвитку народу». Ці напрями намагалися реалізувати широку програму утвердження релігійної догматики про природу і людину як реальні свідчення вищої волі.

Міфотворчість релігійно-клерикальної догматики в питанні «людина — природа» кваліфікувалася в революційному демократизмі як конкретно-класовий феномен, мета якого — ізолювати людей від проблем реальної дійсності, зробити об'єктом їхнього світосприймання ілюзійної цінності, «віру в потойбічний світ та ін. «Одного тільки церква не говорила і не скаже робочим людям, а саме, що для них рай повинен бути на землі, що сором бути залежним»¹³. Як справедливо підкреслював О. С. Терлецький, у клерикальній ідеології принижувалася людська гідність західноукраїнського селянина, якому відводилася обмежено-конкретна роль — «робити панщину і виготовляти для вищих, вибраних людей засоби для вигідного життя»¹⁴. Отже, галицькі клерикали, вважаючи Франко, послідовно продовжували і якнайповніше відображали сутність реакційної політики католицизму в Західній Україні, разом з буржуазними націоналістами і пануючими верствами намагалися перетворити народні маси в «безглузде стадо», придатне «тільки на обстриження та до тягла»¹⁵.

Прагнення народоців і клерикалів поширювати і пропагувати в Галичині буржуазно-націоналістичні і релігійно-ідеалістичні ідеї П. Куліша також зустріло категоричне заперечення діячів революційної демократії. Філософсько-теоретична концепція П. Куліша, як відомо, не відзначалася оригінальністю чи новизною, а являла собою повторення релігійно-ідеалістичних положень.

Буржуазно-націоналістичні погляди Куліша і в питанні «людина — природа», відзначав Франко, були спрямовані в минуле, в замкнутій простір давніх звичаїв і традицій, і він, «як апостол хуторної філософії» вважав, що «тільки з хуторів може прийти оновлення, звідси повіє справжнім українським духом...»¹⁶. В релігійно-ідеалістичному трактуванні проблеми взаємодії людини і природи революційні демократи відзначають провідну ідею, зумовлену класовою орієнтацією буржуазних ідеологів, яка полягала в тому, вказував М. І. Павлик, що вони «не шанували самих народних мас, не знали і не розуміли їх злиднів і потреб і вважали їх негідними коли не кращої долі, то в усякому випадку негідними правдивої науки»¹⁷. Франко безкомпромісно розвінчував псевдонаукові праці народоців і клерикалів, які прагнули звер-

¹² Див.: Франко І. Я. Наука й її становище щодо працюючих класів.— Твори. К., 1956, т. 19, с. 24.

¹³ Див.: Павлик М. І. Упадок християнства.— Народ, 1892, № 2, с. 26.

¹⁴ Терлецький О. С. Галицько-руське письменство.— Львів, 1903, с. 52.

¹⁵ Франко І. Я. Католицький панславизм.— Твори, т. 19, с. 38.

¹⁶ Франко І. Я. З останніх десятиліть XIX ст.— Літ.-наук. вісн., 1901, т. 13, с. 9—10.

¹⁷ Павлик М. І. Ювілей 25-літньої літературної діяльності І. Франка.— Там же, 1898, т. 4, с. 126.

тати увагу народу на «всемогутність творця», на чудеса і гармонійність світобудови як вияву божественних цілей. Такі «фрази о премудрості, цільності і доброти, які буцімто проявляються в природі», зазначав він, давно відкинуті науковими відкриттями і людською практикою¹⁸.

Критика релігійно-ідеалістичного трактування проблеми «людина — природа», яке намагалися нав'язати суспільній думці Галичини буржуазні націоналісти, здійснювалася в революційному демократизмі на шляху утвердження матеріалістичного світогляду, безпосереднього включення питань взаємодії людини і природи в програму суспільно-політичної боротьби, обґрунтування закономірності прогресивних соціальних перетворень. Революційні демократи другої половини ХІХ — початку ХХ ст., як показано в працях радянських дослідників, матеріалістично розв'язували проблему взаємодії людини і природи¹⁹.

Відзначається також, що їх непримиренність щодо антинаукових буржуазно-націоналістичних концепцій зумовлювалась не тільки соціально-політичними чинниками, а й розвитком природознавства того часу. Вийшовши за рамки механістичного і антидіалектичного світорозуміння, в якому «предмети неживої природи» трактувалися «як щось викінчене», природознавство інтенсивно сприяє утвердженню історичного погляду на природу і людину. Ця поступальна тенденція в розвитку природознавства даного періоду, виражена рядом ґрунтовних відкриттів і новими напрямками наукових досліджень, позитивно вплинула на світоглядну орієнтацію українських революційних демократів. На цей об'єктивний момент у становленні духовної культури і передового світогляду звернув увагу І. Франко, підкреслюючи, що друга «половина нашого століття» засвідчила «величезний, нечуваний розвиток наук природничих». «Виказуючи всюди єдність природи, єдність її законів у всіх найрізномірніших проявах, науки природничі підтягли й чоловіка і суспільність людську під ті самі закони, навчили його вважатись за одно з природою, її прямим твором, фазою в розвитку загальноприродного життя»²⁰.

Значним чинником прогресивної світоглядної орієнтації українських революційних демократів, якісно нового розв'язання ними проблеми «людина — природа» була їх тісна духовна єдність з матеріалістичними традиціями, насамперед з ідейно-теоретичними поглядами російських революціонерів-демократів. Як відзначають дослідники, «єдність ідейних установок українських революційних демократів «другого покоління» і революційних демократів Росії 40 — 60-х років ХІХ ст. зумовлена спільністю їх соціально-класової позиції»²¹. Якщо для Чернишевського фейербахівський антропологічний принцип виступає уже не тільки як конкретна форма захисту і розвитку матеріалізму, а насамперед як обґрунтування необхідності встановлення суспільного ладу, найбільш відповідного природі людини, то цілком логічно це положення займає провідне місце і в теоретичній спадщині українських революційних демократів. Однак антропологізм, який, за словами В. І. Леніна, є тільки неточним, слабим описом *матеріалізму*²², в окремих відношеннях визначав обмеженість і непослідовність їх позицій в розумінні сутності людини, її взаємодії з природою.

¹⁸ Франко І. Я. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські вивідництва.—Твори, т. 19, с. 115.

¹⁹ Див.: Брагінець А. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка.— Львів, 1956; Головаха І. П. Атеїзм І. Франка.—К., 1961; Манзенко П. Т. Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика.—К., 1962; Пашук А. І. Соціологічні і суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського.— Львів, 1965; Н. Г. Чернишевський и философская мысль на Украине.— Киев, 1978; *Идейные связи украинских и русских революционных демократов*.— Киев, 1981.

²⁰ Франко І. Я. Мислі о еволюції в історії людськості.— Твори, т. 19, с. 65—66.

²¹ Див.: *Идейные связи украинских и русских революционных демократов*.— Киев, 1981, с. 24.

Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.—Повне зібр. творів, т. 29, с. 60.

Водночас практична і теоретична діяльність української революційної демократії другої половини ХІХ ст. відзначається значним впливом марксизму. Ця якісно нова науково-ідеологічна ситуація дозволила революційним демократам у трактуванні важливих філософських питань певним чином виходити за рамки метафізичного світогляду. Їхні теоретико-ідеологічні установки можна розглядати як одне з вагомих заперечень буржуазно-націоналістичних і клерикальних поглядів, як підхід до утвердження конкретно-історичного розуміння характеру взаємодії людини і природи.

Матеріалістичний монізм стає в революційному демократизмі науковим принципом пояснення сутності співвідношення людини і природи, оскільки він, підкреслював Франко, «не має нічого спільного з якимись надприродними силами, вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що нібито керують зовнішнім світом», і доводить об'єктивний характер дійсності, природи, «розуміючи що природу якнайширше, тобто включаючи туди все, що тільки підлягає нашому пізнанню, отже людей з їхнім поступом...»²³. В еволюційній теорії Дарвіна революційні демократи вбачають ту наукову концепцію, яка категорично відкидає «віру і откровеніє», «двоїстість в природі», утверджує принцип «єдності (монізму)» і визнає, «що матерія і сила — одно суть, що дух і тіло — одно суть»²⁴. Становлення і розвиток неорганічної і органічної матерії, наголошував Франко, являє собою об'єктивно-закономірний процес, «все само втворилося, силою несвідомих, механічних, але від правіку однаково дійсуючих законів природи»²⁵.

Отже, людина виступає якісно вищим виявом природно-об'єктивних процесів. У самому її генезисі криється глибока діалектична єдність з природою. «Життя людське, — зазначав С. А. Подолінський, — стоїть в дуже тісному зв'язку з природою, посеред котрої живе чоловік»²⁶. Поглиблюючи цю думку, Франко підкреслює, що «людина є тільки одним з незлічимої творинь цієї природи — вона лише постачає їй засоби для життя, для задоволення своїх потреб, для розкошів і щастя — вона є всім для неї, поза природою нема пізнання, нема правди — отже природа є цією книгою, що її людина мусить постійно читати...»²⁷.

Це положення не слід розглядати як вузько-антропологічне, механістичне тлумачення революційними демократами даної проблеми. Людина в природі трактується як наявна реальність, об'єктивна можливість самореалізації людини. Первісна людина, «не знаючи сил природи, що далеко пізніше мали стати до її послуг», за своїми внутрішніми і зовнішніми властивостями була тільки предтечею дійсної людини». Навіть утвердження скотарства і землеробства являло собою «тільки початок історії», говорить Франко.

Революційні демократи послідовно доводили необхідність розробки стрункої наукової концепції людини, її взаємодії з природою. Ця проблема розглядається ними в контексті реалізації і утвердження передових соціальних ідеалів, боротьби з буржуазно-націоналістичною ідеологією. Але основою філософсько-теоретичної позиції революційних демократів була концепція антропологічного матеріалізму, яку вони не в змозі були остаточно подолати, хоча часто й виходили за її межі. Ця антропологічна обмеженість виявилася, зокрема, і в розумінні даного питання. Проголосивши біологічні фактори недостатніми для розуміння сутності людини, Франко зазначає, що, «говорячи про суспільне життя чоловіка, треба впливів його шукати вже не в зміненій організа-

²³ Франко І. Я. Наука й її становище щодо працюючих класів.— Твори, т. 19, с. 25.

²⁴ Франко І. Я. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші лодові видавництва.— Там же, с. 115.

²⁵ Там же, с. 121.

²⁶ Подолінський С. А. Життя і здоров'я людей на Україні.— Женева, 1879, с. 6.

²⁷ Франко І. Я. Наука й її становище щодо працюючих класів, с. 25.

ції, не в приноровленні тіла, а в зміні способу життя, в зміні суспільних установ... Тут уже природний добір з поля біологічного переходить на поле соціологічне і кінцева річ, що на тім новім полі мусить прийняти й новий вигляд, не змінюючи впрочім своєї істоти»²⁸. Звичайно, це положення недостатньо чітко фіксує діалектичну взаємодію між біологічним і соціальним, не акцентує увагу на визначальній ролі останнього. Однак не викликає сумніву намагання його автора розглядати сутність людини як єдність біологічних і соціальних факторів. «Чоловік, яко твір природи, — підкреслював Франко, — стався предметом окремої науки, а н т р о п о л о г і і, котра слідить за всякими проявами його тіла й духу. Чоловік, яко... (звір суспільний) стався предметом другого ряду окремих наук с о ц і о л о г і ч н и х, котрі слідят його в зв'язку суспільнім, слідят розвиток суспільної праці, думок, вірувань і прочої культури»²⁹.

Науковий погляд на світ та людську історію, підкреслював Франко, «здобуває велику підтримку в геніальних природничих працях Дарвіна, що зі свого боку дали сильний імпульс для розвитку багатьох емпіричних наук»³⁰.

Разом з тим революційні демократи були противниками зведення науки про людину до природничонаукових узагальнень і висновків, вважаючи цей шлях недостатнім і шкідливим, зокрема, для з'ясування складних і суперечливих аспектів взаємодії людини і природи. Показовими в цьому розумінні є висловлювання Франка про соціологічний конгрес, що відбувся у Франції в 1897 році. Намагання представників антропологічної школи, констатує письменник, довести, «що соціологія без біології — значить без органічної теорії нічого не варта, засуджена нидіти у неплодних пустинях метафізики», не зустріло підтримки більшості вчених, які «доводили її некорисність, довільність, теж значну її небезпечність для соціології». Розкриваючи своє розуміння проблеми, Франко підкреслює, що «соціологічні появи одріжняються від біологічних не тільки самою зложеністю, але і тим, що в перших виникає новий момент психологічний, що надає їм особливих признаков; через те утворюється особлива категорія, що має тільки деякий зв'язок з біологією». І тому «аналогії з біологією цілком не корисні для соціології, нічого не можуть навчити»³¹.

Для гуманістичної концепції революційних демократів неприйнятне метафізичне розуміння людини як досконалої машини і пасивно-споглядальної істоти, життєдіяльність якої в природі і суспільстві нібито строго регламентована і визначена природними зв'язками. Цей принцип механістичного матеріалізму суперечив новим досягненням соціологічної науки, відкидався самою суспільною практикою. Навіть прості механічні дії людини, зазначив С. Подолинський, за своєю різноманітністю, не кажучи про психічні функції, не можуть бути ототоженні з діяльністю «механічного апарата»³². Виходячи з цього, революційні демократи намагались довести, що складна структурна організація людини несе в собі не тільки світ природи і її відображення, а й якісно відмінний світ суспільства, як наслідок власного творення.

Теоретичне і практичне оволодіння природою розглядається революційними демократами як закономірний момент людської історії, вияв найвищих духовних цінностей людини. Суб'єктивно-об'єктивне відношення людини до природи дістає свою матеріалізацію в мові і праці.

²⁸ Франко І. Я. Мислі о еволюції в історії людськості, с. 83.

²⁹ Там же, с. 66.

³⁰ Франко І. Я. Найновіші напрямки в народознавстві.— Твори, т. 19, с. 148.

³¹ Франко І. Я. З інтернаціональних наукових конгресів минулого літа.— Літ.-наук. вісн. 1898, т. 1, с. 10.

³² Подолинський С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии.— СПб., 1880, с. 176.

Мова — не тільки фактор нової людської якості, але й засіб фіксації досягнутого в теорії і реалізованого в практиці конкретного рівня оволодіння природою. «...Письмо, — зазначав Франко, — дає можливість людям зберігати свої думки для нащадків... Дає одному можливість починати дальшу працю з того місця, де зупинився його попередник». В цьому розумінні мова розглядається як «підвалина усїєї людської культури, наймогутніший рушій поступу: без неї людина не могла б пізнавати послідовно і ґрунтовно закони природи і залишилася б на всі часи не владарем її, а злиденим рабом»³³.

Теоретичне оволодіння природою, пізнання її законів є необхідною умовою цілеспрямованої діяльності людини, реалізацією в практиці її прагнень та ідеалів. «Усе, що наука відкриє, думка породить, усе те праця перетворює в тіло, в дію, в життя і дає новим поколінням робітників до рук як знаряддя і допомогу в дальшій праці і дальшій боротьбі»³⁴. Становлення праці і людини було двоєдиним нероздільним історичним процесом. Як і природа, праця, з одного боку, в людині і через людину дістає своє дійсне вирішення, з другого — виступає рушійним фактором формування активних, суто людських начал. Через працю реалізується, таким чином, дійсний зв'язок людини з природою, який полягає не в пристосуванні до неї, а в активних перетворюючих, будівничих діях. Як зазначає А. Пашук, в революційному демократизмі ідея становлення суто людської праці розуміється «як процес, що здійснюється за допомогою виготовлених людиною знарядь» і розглядається як «матеріальна основа формування людини і її виходу з царства тварин»³⁵.

Твердження про активно-діяльну сутність людини, що реалізується через працю, було безперечним здобутком революційних демократів. Однак ця продуктивна думка обґрунтовувалася ними загалом в дусі домарксистського матеріалізму. Саме поняття праці трактувалося у вузькому значенні, як індивідуально-практична дія, не включена в широкий комплекс суспільно-практичних актів. Практика як широке поле, за визначенням Маркса, «революційно-критичної діяльності», в процесі якої відбувається дійсне «становлення природи людиною»³⁶, залишилася поза увагою революційних демократів.

Отже, у розумінні проблеми взаємодії людини і природи в суспільній думці Західної України другої половини XIX — початку XX ст. чітко виявилися діаметрально протилежні ідейно-методологічні і соціально-політичні світоглядні установки — революційно-демократичної і буржуазно-націоналістичної ідеологій. Націоналістично-клерикальна інтерпретація даної проблеми здійснювалася з позицій ідеалістичної філософії і християнського антропологізму і ставила за мету вульгаризацію і фальсифікацію революційно-демократичної думки та аполітичного експлуататорської системи, перекручення дійсних прагнень народних мас, намагання спрямувати духовне життя Галичини в русло богословсько-релігійних догм.

Революційно-демократичне тлумачення проблеми «людина — природа» в цілому відповідало визначальним принципам антропологічного матеріалізму. Разом з тим в окремих моментах революційні демократи, прагнучи вийти за його вузькі рамки, цілеспрямовано і усвідомлено включали питання «людина і природа» в контекст суспільно-політичної практики і розглядали його як вагомий чинник не тільки аргументованої критики буржуазно-націоналістичних і клерикальних кон-

³³ Франко І. Я. Наука й її становище щодо працюючих класів, с. 20.

³⁴ Там же, с. 27.

³⁵ Див.: Пашук А. І. Проблеми суспільного розвитку в ідеології революційного демократизму України. — Львів, 1982 с. 14.

³⁶ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. — Творч., т. 42, с. 115.

цепцій, а й обґрунтування закономірності становлення соціалістичного суспільства — такої якісно нової організації, яка здатна в масштабах усього суспільства реалізувати сутнісні можливості людини, раціоналізувати її відношення до природи.

* * *

Анализ проблемы «человек — природа» в украинском революционном демократизме второй половины XIX — начала XX вв. рассматривается как неотъемлемая часть критики буржуазно-националистической и клерикальной идеологии, утверждения материалистического мировоззрения в общественном сознании в Галичине в XIX—XX ст. Решая вопрос взаимодействия человека и природы в основном с позиций антропологического материализма, революционные демократы, вместе с тем, рассматривают его в контексте обоснования необходимости становления нового, социалистического общественного строя.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1985 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

КРИСА Б. С. СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ.— 7 арк.— 85 коп.

У монографії досліджується сприйняття світоглядної спрямованості іншомовного художнього твору, а також вплив естетико-філософських поглядів перекладача на її інтерпретацію. Співвідношення між структурами оригіналу і перекладу розглядається з точки зору їх ролі в утвердженні науково-матеріалістичного світогляду читача. Вивчається досвід російських перекладачів глибоко оригінальної і самобутньої поезії П. Тичини і М. Рильського.

Для науковців, викладачів і студентів вузів.

А. І. ШИРОКОВ, В. І. ШИЛОВ

НЕСПРОМОЖНІСТЬ СІОНІСТСЬКОЇ ДОКТРИНИ «ВСЕСВІТНЬОЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІЇ»

Сучасний етап суспільного розвитку характеризується небувалим розмахом і гостротою ідеологічного протиборства двох соціально-економічних і політичних систем, двох полярно протилежних світоглядів. «Противник створив для ідеологічного протиборства величезну пропагандистську машину,—відзначає товариш М. С. Горбачов,—використовує найдосконаліші технічні засоби, диверсійні і психологічні прийоми. За своєю інтенсивністю, змістом і методами «психологічна війна», що її веде нині імперіалізм, являє собою особливий різновид агресії, яка нехтує суверенітет інших країн»¹. Особливу ставку наш класовий ворог робить на буржуазний націоналізм.

Серед різновидів буржуазного націоналізму чи не найбільш войовничим і реакційним є міжнародний сіонізм—ідеологія і політика розгалуженої системи організацій шовіністично настроєних кіл буржуазії єврейського походження, класові інтереси яких тісно пов'язані з монополістичним капіталом імперіалістичних держав, передусім США та Ізраїлю.

Посилення наступальної, контрпропагандистської боротьби проти сіоністської ідеології вимагає насамперед розкриття філософсько-соціологічних основ сіоністських доктрин, в яких сфокусовані антинаукові постулати та класові позиції буржуазних суспільствознавців, ідеологів і політиків.

Важливість ідейно-теоретичної боротьби проти сіонізму зумовлюється і його специфікою як форми расизму і доктрини расової дискримінації. Для досягнення своїх геополітичних цілей сіонізм (насамперед його ізраїльський форпост на Близькому Сході) широко використовує агресію і геноцид, блокуючись з найреакційнішими, мілітаристськими колами в імперіалістичних країнах, загострюючи тим самим не тільки регіональну, а й глобальну міжнародну напруженість. Як відзначає Генеральний секретар ЦК Компартії Ізраїлю товариш М. Вільнер, сіоністські лідери Ізраїлю «не зупиняються навіть перед тим, щоб взяти на себе роль іскри, яка може розпалити полум'я світової пожежі»².

Останніми роками в радянській філософській і суспільно-політичній літературі з'явилися праці, де міститься загальна характеристика сіонізму, показана його класова природа, розкриті форми і методи підривної антирадянської діяльності сіоністських центрів, викрита расистська спрямованість ідеологічних концепцій сіонізму³.

¹ Горбачов М. С. Жива творчість народу. — Рад. Україна, 1984, 11 груд.

² Вільнер М. Разорвать порочный круг кровопролитий.—Пробл. мира и социализма, 1982, № 11, с. 17.

³ Див.: Беренштейн Л. Е. Обреченность политики и практики сионизма.— Киев, 1980; Гольденберг М. А. Тупики сионизма.— Кишинев, 1979; Государство Израиль: Экономика и политика.— М., 1982; Гура В. К. Сионизм против социализма и национально-освободительного движения.— Киев, 1984; Евсеев Е. С. Расизм под голубой звездой.— Саратов, 1981; Корнеев Л. А. Классовая сущность сионизма.— Киев, 1982; Осипов Г. В., Дадьяни Л. Я. Научная несостоятельность теоретико-методологических основ социальных и социологических концепций сионизма.— М., 1980; Рокотов С. М. Сионизм—орудие агрессивных империалистических кругов.— М., 1983. та ін.

Разом з тим відчувається необхідність поглибленого критичного аналізу сіоністських націоналістичних концепцій, насамперед їх методологічних і соціально-політичних аспектів. Мається на увазі, зокрема, і сіоністська концепція «всесвітньої єврейської нації», яка є наріжним каменем ідейно-політичної доктрини сіонізму. Як зазначають ізраїльські комуністи, сіоністська пропаганда розгорнула безпрецедентну кампанію з метою довести, нібито «євреї в усьому світі, які живуть у різних країнах, складають одну націю, незважаючи на те, що вони не мають спільної економіки, території, культури, спільної мови і звичаїв, інакше кажучи, не мають жодної ознаки нації»⁴.

У писаннях сіоністських «теоретиків» нація постає як позаісторична спільність людей, що буцімто виникає «на природній основі». Вони твердять, що нації існували ще в далекій давнині. «Людство, — писав сіоністський ідеолог Б. Борохов, — поділяється на нації і класи. Нації існували до того, як вони були поділені на класи... З точки зору культури нації зазнавали різних впливів і змін, але в основі своїй залишалися тим, чим були і раніше»⁵.

Досліджуючи національні форми організації суспільства з позицій матеріалістичної діалектики, основоположники наукового комунізму довели, що нація — це «неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку»⁶; їй властиві певні об'єктивні ознаки, передусім — спільність економічних зв'язків. Очевидно, що особи єврейської національності — громадяни різних країн світу — позбавлені такої спільності. Не маючи можливості заперечувати цей факт, сіоністи вдаються до підміни понять і твердять про «спільність економічного становища всіх євреїв». Але «спільність економічних зв'язків» і «спільність економічного становища» — категорії не тотожні. Так, наприклад, міжнародному пролетаріатові дійсно властива спільність економічного становища. Проте він не становить єдиної нації. В даному випадку ми обгрунтовано розрізняємо такі поняття, як «клас» і «нація». Визначення, що пропонується сіоністами, не тільки не розкриває сутності нації, але й абсолютно безпідставне саме по собі. Яка «спільність економічного становища» може бути у трудящих єврейської національності і єврейської буржуазії? Основоположники марксизму-ленінізму, як відомо, рішуче викривали твердження ідеологів єврейського буржуазного націоналізму про «безкласовість єврейської нації», «гармонію класових інтересів», які мали на меті відокремити трудящих-євреїв від загальної революційної боротьби. «Серед євреїв є робітники, трудівники, — говорив В. І. Ленін, — їх більшість. Вони наші брати по пригнобленню капіталом, наші товариші по боротьбі за соціалізм. Серед євреїв є куркулі, експлуататори, капіталісти... Багаті євреї, як і багаті росіяни, як і багатії всіх країн, в союзі один з одним, душать, гноблять, грабують, роз'єднують робітників»⁷.

Сіоністська пропаганда не шкодує зусиль, щоб зобразити сучасний Ізраїль «еталоном класової гармонії» і навіть країною, де «соціалістична ідея досягла найвищого розквіту»⁸. Проте ізраїльська дійсність сама спростовує сіоністський міф. Дедалі поглиблюється прірва між багатими і бідними, прибутки 10% найбільш забезпечених сімей в 12 разів перевершують прибутки 10% сімей, які проживають нижче офіцій-

⁴ Inform. Bull. Com. Party Israel, 1969, N 3/4, p. 191. Сіоністську концепцію «всесвітньої єврейської нації» не слід змішувати з проблемою становлення ізраїльської нації; остання дійсно формується в межах Ізраїлю на власній об'єктивній основі, причому цей процес спростовує сіоністські розумування про «єдину єврейську націю».

⁵ *Borochov V. Class struggle and the Jewish nation.* — New Brunswick; London, 1984, p. 185.

⁶ *Ленін В. І. Карл Маркс: (Корот. біогр. нарис з викладом марксизму).* — Повне збір. творів, т. 26, с. 67.

⁷ *Ленін В. І. Про погромне цькування євреїв.* — Повне збір. творів, т. 38, с. 235—236.

⁸ Див.: *Jewish Frontier*, 1981, vol. 28, Jan., p. 7.

ної межі злиднів. «Незважаючи на демагогію про егалітаризм, майже 80% ізраїльських громадян є нижчим класом»⁹, — змушений визнати буржуазний політолог Д. Серге. Розчарування «сіоністським ідеалом» висловлюють навіть окремі сіоністи. «Ішув (Ізраїль. — А. Ш. і В. Ш.), — відзначає Д. Кімхе, — більше не є компактним суспільством з відносно гомогенною соціальною і економічною структурою»¹⁰. Ізраїлю властиві всі соціальні хвороби буржуазного суспільства, породжені антагонізмом між працею і капіталом. Більше того, класові антагонізми переплітаються з політикою дискримінації сефардів — євреїв — вихідців з країн Азії та Африки, що становлять більшість єврейського населення країни. Сефарди зазнають дискримінації у всіх сферах соціально-політичного життя. Навіть буржуазні органи преси, яких не можна віднести до критиків сіонізму, відзначають: серед студентів ізраїльських університетів сефарди становлять всього 17%; прибутки сефардів вдвічі менше прибутків ашкеназі — євреїв — вихідців з країн Європи та Америки; 300 тис. ізраїльтян живуть у злиднях і майже всі вони (90%) — сефарди¹¹.

Міфічна «всесвітня єврейська нація» позбавлена і такої важливої ознаки нації, як спільність території. Намагаючись обминути цю «перешкоду», сіоністські ідеологи беруть на озброєння стару, збанкрутілу «теорію культурно-національної автономії», яка спирається на твердження про «екстериторіальність національної культури». Один із її авторів Р. Шпрінгер (К. Реннер) писав: «Національність за своєю внутрішньою сутністю не має нічого спільного з територією... Нація — це спільність осіб, що однаково мислять і розмовляють. Це культурна спільність групи сучасних людей, не зв'язаних з «землею»¹².

Спільність території — одна з умов становлення і функціонування нації. Але ж відомо: існують групи людей однієї національності, що живуть як національні меншості серед інших народів. Постає закономірне питання: у якому відношенні перебувають поняття «нація» і «національність»? Насамперед підкреслимо, що це, хоч і близькі, але не ідентичні поняття. Термін «національність» означає, по-перше, національну або етнічну належність людей до певної спільності; по-друге — етнічні спільності різного порядку, які характеризуються спільністю мови, культури, самоусвідомленням етнічної належності. В останньому випадку національність має деякі спільні характеристики з нацією, оскільки остання є складним соціально-історичним організмом, у якому нерозривно пов'язані соціальні й етнічні фактори. «Етнічне — суттєва сторона національного, — зазначає радянський учений Ю. В. Бромлей, — причому обов'язкова сторона, без якої існування національного просто неможливе»¹³.

У певному контексті нація виступає вищою формою розвитку етнічної спільності¹⁴. Однак передусім — це соціальна організація, результат перетворення соціально-економічної основи життя людей, а не лише продукт етнічної еволюції.

Чіткіше розмежування понять «нація» і «національність» дозволяє зробити висновок: національність окремих людей, будь-якої етнічної групи ще не свідчить про їх належність до певної нації або навіть про

⁹ Segre D. V. A crisis of Identity: Israel and Zionism.—Oxford, 1980, p. 86.

¹⁰ Цит. за: Peterz D. The Government and politics of Israel.—London, 1979, p. 74.

¹¹ Див.: U.S. News and World Rep., 1983, vol. 94, N 1, p. 27.

¹² Шпрінгер Р. Национальная проблема.—СПб., 1909, с. 43. Зазначимо, що самі творці «теорії культурно-національної автономії» не вважали євреїв нацією.—Див.: Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия.—Пг., 1918, с. 116.

¹³ Бромлей Ю. В. Этнические аспекты современных национальных процессов.—История СССР, 1977, № 3, с. 19.

¹⁴ У даному випадку йдеться про з'ясування місця і ролі етнічних факторів у житті нації, висвітлення всіх етапів їх розвитку, а також про характеристику історичного ряду етнічних спільностей.

наявність такої нації. З цього випливає, зокрема, що існування єврейської національності (етнічних груп євреїв у різних країнах світу) не є доказом наявності «екстериторіальної єврейської нації».

Філософсько-соціологічні підвалини сіоністської «теорії» нації відзначаються граничним еклектизмом, наявністю суперечливих, а то й взаємовиключаючих положень. Як підкреслює радянський дослідник М. Гольденберг, «сіоністська доктрина з властивим їй еклектизмом включає в себе як волюнтаристське, суб'єктивно-ідеалістичне заперечення детермінації соціально-історичного процесу, так і фаталізм, що примикає до об'єктивного ідеалізму і ґрунтується на теїстичному детермінізмі»¹⁵. Така «методологія» дає сіоністам необмежений простір для демагогії і соціальної мімікрії.

В цьому зв'язку особливо типовим є підхід сіоністів до такої істотної ознаки нації, як мова. Свого часу виявилось два діаметрально протилежних погляди на роль і місце мови в житті нації. Одна група сіоністських ідеологів на чолі з Т. Герцлем вважала, що мова не має істотного значення для формування і функціонування нації. Їх аргументація зводилась до того, що та сама мова може бути рідною для кількох націй, різних за своїми етнічними характеристиками. На цій підставі робиться висновок: спільність мови не має принципового значення у визначенні нації. В даному випадку сіоністи нехтували тією обставиною, що всі ознаки нації, серед них і мова, не стільки відрізняють одну націю від іншої, скільки насамперед характеризують її як специфічну спільність, на відміну від інших суспільних утворень. Відмовляючись визнати мову за обов'язкову ознаку нації, сіоністи сподівались позбутися «занадто обмежуючого постулату»¹⁶, а насправді — розширити можливості для націоналістичної демагогії.

Пізніше серед сіоністських ідеологів взяла гору протилежна точка зору, згідно з якою староеврейська мова — іврит — проголошувалась абсолютним визначником «єврейської нації» і запорукою її буття. Нині сіоністська пропаганда всіляко підкреслює «вплив» івриту на сучасний розвиток «світового єврейства», розуміє про «відданість євреїв біблійній мові» та ін. Проте історичні факти переконливо свідчать, що, як і раніше, єврейське населення в різних країнах світу не має спільної мови. Іврит остаточно втратив роль повсякденної мови євреїв ще за часів античності і в подальшому вживався здебільшого в іудейській релігійній літературі та літургії. Об'єктивні умови суспільного розвитку так чи інакше приводили до асиміляції євреїв у різних країнах і регіонах, що насамперед виявлялось у запозиченні ними мови тих народів, серед яких вони жили. Цей процес значно прискорився за капіталізму, коли, як зазначав В. І. Ленін, євреї почали переходити «від жаргону до мови того народу, серед якого вони живуть»¹⁷. Нині в світі налічується близько 16 млн. осіб єврейського походження, з яких 13 млн. розмовляють індо-європейськими мовами. В самому Ізраїлі мешкають іммігранти з майже 100 країн, що розмовляють багатьма мовами¹⁸.

Намагаючись протидіяти цій об'єктивній тенденції, сіоністські лідери роблять ставку на політику гебреїзації (поширення івриту) не тільки в Ізраїлі, а й за його межами. Вони докладають великих зусиль, щоб іврит став другою мовою кожного єврея діаспори¹⁹. Це, на їхню думку, повинно викликати серед євреїв почуття належності до «єдиної

¹⁶ Див.: Дубнов С. М. Письма о старом и новом еврействе (1897—1907).—СПб, 1975, вып. 18, с. 95.

¹⁵ Гольденберг М. А. Религиозная апология сионизма.—В кн.: Вопр. науч. атеизма, 1907, с. 12.

¹⁷ Ленін В. І. Становище Бунду в партії.—Повне зібр. творів, т. 8, с. 70.

¹⁸ Див.: Беренштейн Л. Е. Обреченность политики и практики сионизма.—Киев, 1980, с. 66, 67.

¹⁹ Діаспора (грецьке — розсіювання) — сукупність країн (за винятком Ізраїлю), де проживають особи єврейської національності.

еврейської нації», протидіяти асиміляції єврейського населення, сприяти поширенню серед нього шовіністичних настроїв. Отже, мовний фактор насправді використовується сіоністськими ідеологами й політиками для пропагандистських маніпуляцій та ідеологічних диверсій, а не для «заповіданого Біблією» возз'єднання «богообраного народу».

Спроби сіоністів будь-що обґрунтувати концепцію «всесвітньої єврейської нації» призводять їх кінцем кінцем до відмови від будь-яких об'єктивних критеріїв визначення нації. «Дуже часто, — пише ізраїльський професор С. Етінгер, — такі чинники, як суб'єктивне почуття належності до общини, спільна доля, єдність виявляються сильнішими від об'єктивних умов»²⁰. Сіоністські «теоретики» широко використовують ідейний багаж буржуазної філософської думки з національного питання і теорії нації, запозичуючи насамперед різні «духовно-психологічні» пояснення нації. Великий вплив на сіоністську концепцію зробили, зокрема, погляди відомого представника позитивізму Дж. С. Мілля й історика Е. Реннана. Згідно з Міллем, частина людства утворює національність (націю), коли люди об'єднуються спільними почуттями, яких не існує між ними та іншими людьми, причому ці почуття національності можуть бути викликані різними причинами — наприклад, спільністю расових ознак, походження, спільністю мови і релігії, географічними чинниками тощо. Але найважливішою причиною він вважав «спільність політичної долі» і «наявність національної історії», як і, на думку Мілля, зумовлювали «почуття пережитого у минулому»; «спільні гордість і приниження, радість і страждання»²¹. Серед сучасних буржуазних спеціалістів з національного питання сіоністам імпонують погляди англійського автора Х. Сетон-Уотсона. «Я роблю висновок, — говорить він, — про неможливість дати будь-яке «наукове визначення» нації... Нація існує, коли значна частина людей будь-якої національності вважає, що вони становлять націю і поводяться як єдине ціле... Нація — це спільність людей, згуртованих почуттям солідарності, єдиною культурою, національною самосвідомістю»²².

Звичайно, національна історія і спільність політичної долі, національна самосвідомість і психологія відіграють значну роль в житті такого складного організму, як нація. Але річ у тім, що буржуазні вчені та їх сіоністські послідовники абсолютизують духовні фактори її історичного розвитку; відірвані ж від об'єктивних процесів становлення і розвитку нації, ці моменти набувають у буржуазних авторів гіпертрофованого значення і по суті розглядаються ними як головний, якщо не єдиний чинник утворення нації.

Підкреслимо, що основоположники марксизму-ленінізму, аналізуючи особливості національного характеру, разом з тим рішуче виступали проти психологізації феномена нації. В. І. Ленін вказував на такі принципи вади «психологічної теорії» нації: «(α) ідеалістична теорія нації, (β) лозунг національної культури (= буржуазний), (γ) націоналізм очищений, витончений, абсолютний, аж до соціалізму, (σ) цілковите забуття інтернаціоналізму»²³.

Як уже зазначалось, намагаючись обґрунтувати свою концепцію «всесвітньої єврейської нації», сіоністи в тій чи іншій формі апелюють до «культурної спільності євреїв». Проте міф сіоністської пропаганди про «культурну гомогенність єврейства» як умову існування «єврейської нації» не витримує критики навіть на «обітованій землі». Між різними групами іммігрантів — більшістю населення сучасного Ізраїлю — продовжують існувати істотні відмінності з культурного погляду. Головний редактор ізраїльської газети «Маарів» Ш. Шніцер визнає: «В Ізраїлі

²⁰ Див.: *The Jewish Quart.*, 1973, vol. 20, p. 9.

²¹ *Милль Дж. С.* Представительное правление.—СПб, 1907, с. 275.

²² *Seton-Watson H.* Nations and States.—London, 1982, p. 3.

²³ *Ленін В. І.* Теза реферату в національному питанні.—Повне зібр. творів, т. 24, с. 371.

зібralися люди із 150 країн світу. У кожній з цих общин своя культура, свій, типовий для країни виїзд, спосіб мислення, певний соціально-психологічний стереотип»²⁴. Нарешті, ця концепція умисне абстрагується від класового характеру культури в антагоністичному суспільстві. В Ізраїлі, з одного боку, існує буржуазна культура, яка лицемірно проголошує «соціальний мир», рекламує водночас культ сили і мілітаризму та пропагуючи шалений націоналізм та шовінізм, а з другого — передова, демократична культура, що відбиває сподівання ізраїльських трудящих.

Теза про «культурну спільність євреїв» використовується сіоністами для своєї рідної реанімації програми «культурно-національної автономії», яка була піддана нищівній критиці ще В. І. Леніним. Вона ставить собі за мету відокремити громадян єврейської національності в різних країнах світу від корінного населення, загнати євреїв у своєїрідне «духовне гетто». В зв'язку з цим і сьогодні надзвичайно актуально звучать ленінські слова: «Хто прямо чи посередньо ставить лозунг єврейської «національної культури», той (хоч би які були його добрі наміри) — ворог пролетаріату, прихильник *старого* і *кастового* в єврействі, пособник равинів і буржуа»²⁵.

У пошуках теоретичного обґрунтування своєї концепції нації сіоністські ідеологи дедалі частіше звертаються до різних суб'єктивних критеріїв, що апелюють до уявної спільності індивідів, пов'язаних якимись містичними узами. Так, один із «стовпів» сіонізму Н. Гольдман твердить, що «єврейський народ — це поєднання націоналізму, релігії, раси»²⁶. Оскільки цей погляд поділяється більшістю сіоністів і посилено рекламується сіоністською пропагандою, варто спинитися на ньому докладніше.

Науково безпідставним є перший аргумент сіоністської тріади, а саме теза про «всепроникаюче почуття націоналізму» і готовність осіб єврейської національності в усьому світі сприймати сіоністську ідеологію. Про це свідчить факт, що більшість євреїв діаспори відмовились визнати принципове положення сіоністської доктрини про «необхідність еміграції» в Ізраїль. Проголошуючи лояльне ставлення до сіонізму критерієм належності до «всесвітньої єврейської нації», сіоністи впадають у суперечність не тільки з реальним станом речей, а й з власною концепцією. Відомо, що більшість євреїв у світі, не кажучи вже про єврейське населення соціалістичних країн, не є сіоністами. Та й у самому Ізраїлі є не тільки сіоністи, а і євреї-комуністи, які борються за класові інтереси трудящих — євреїв і арабів, проти реакційного, антинародного курсу правлячої сіоністської верхівки. Згідно з даними сіоністських же авторів, в сіоністських партіях і організаціях (в Ізраїлі і діаспорі) налічується близько 10% від загальної чисельності євреїв²⁷. За сіоністською ж доктриною виходить, що євреїв-несіоністів і тим більше противників сіонізму не можна вважати євреями. Як бачимо, кінці з кінцями не сходяться.

Особливого значення в обґрунтуванні своєї «теорії» нації сіоністські ідеологи надають релігії. На їхню думку, спільність іудаїзму для всіх осіб єврейського походження виступає «вагомим» аргументом, що підтверджує існування «всесвітньої єврейської нації». Офіційна точка зору з цього питання однозначно була викладена колишнім прем'єр-міністром Ізраїлю Г. Меїр: «Немає різниці між єврейською релігією (іудаїзмом. — А. Ш. і В. Ш.) і єврейською національністю»²⁸.

²⁴ Див.: *Израиль сегодня*, Иерусалим, 1984, № 6, с. 3.

²⁵ *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання.—Повне збір. творів, т. 24, с. 120.

²⁶ Див.: *Foreign Affairs*, 1978, vol. 57, N 1, p. 72.

²⁷ Див.: *Peretz D.* The Government and politics of Israel, p. 23.

²⁸ Цит. за: *Jakovovits I.* The timely and the timeless: Jews, Judaism and society in a storm-tossed decade.—London, 1977, p. 204.

Спроби ототожнити релігію з національністю не витримують критики. Адже в такому разі довелось би вважати окремими націями християн, буддистів та ін., не кажучи вже про численні секти віруючих.

Відносини між етнічними і релігійними спільностями на різних етапах історичного розвитку зазнавали значної еволюції. В первісному суспільстві, в епоху античності і частково в середні віки етнічні і релігійні кордони часто збігалися²⁹. Але з розвитком зв'язків між різними народами, між різними етнічними групами виникли ширші релігійні утворення, коли та сама релігія охоплювала кілька етнічних спільностей, а представники одного її того ж етносу дотримувались різних вірувань, — словом, згадані спільності ставали поліконфесійними. Не були винятком щодо цього і євреї. Багато з них переходили до християнства і ісламу. Була й протилежна тенденція — поширювався прозелітизм. У сучасних умовах іудаїзм, крім частини євреїв, сповідують ефіопські фелаші, тати, караїми, частина американських і африканських негрів. Проте сіоністські ідеологи заперечують належність «чорних іудеїв» до «єврейського народу», як і їх походження від «колін ізраїльських», спростовуючи тим самим ними ж вигадані ідеологічні постулати.

Хибність ототожнення іудаїзму з єврейським народом підтверджується стабільною тенденцією атеїзації, яка помітна і серед євреїв. Навіть в Ізраїлі, де надзвичайно міцні позиції клерикалізму і вплив іудаїзму відчувається на кожному кроці, віруючих серед ізраїльтян-євреїв менше 20%³⁰. Цікаві дані приводить орган «Американського єврейського комітету» — журнал «Коментарі». На запитання, яке місце в їх житті посідає іудаїзм, 32% ізраїльтян відповіли — ніяке або незначне; 37% респондентів висловились за свободу переходу в іншу віру, «якщо іудаїзм у чомусь не влаштовує єврея»³¹. Така ситуація викликає зростаючу тривогу сіоністських лідерів. В 1978 році ізраїльський конесет ухвалив безпрецедентний закон. Відтепер кожен, хто «шляхом підступу» чи іншим чином схиляе ізраїльтян-євреїв до переходу в іншу віру, карається тюремним ув'язненням до п'яти років і великим грошовим штрафом. Тут годі вже й говорити про «тотожність іудаїзму з єврейством». В усякому разі подібні репресивні заходи наряд чи допоможуть сіоністам зміцнити ілюзійну «єдність єврейського народу».

Не витримує зіткнення з реальністю і теза про «чистоту єврейської раси», яку обстоює вже не перше покоління «теоретиків» сіонізму. Наприклад, один з них, А. Руппін, писав: «Ми вправі вбачати в сучасних євреях нащадків тієї ж раси, що вела переможні війни за царя Давида... В тривалому процесі природного добору їм удалося значно зміцнити свою расу»³². Висуваючи таку аргументацію, сіоністська доктрина намагається використати дані антропології, але при цьому безсоромно фальсифікує їх. Деякі сіоністські автори, запозичуючи підташовані висновки антропосоціологів В. де Ляпужа і О. Аммона, продовжують твердити про «відсутність аналогії» в будові черепа між євреями та корінним населенням в більшості країн світу. Проте розвиток наукових знань переконливо довів: євреї не становлять окремої раси. Сучасна наука визначає раси як біологічні групи людей, що склалися на ранніх стадіях розвитку людства і відрізняються одна від одної кольором шкіри, формою і кольором волосся, рисами обличчя та ін. Нація може складатися з представників різних рас, і, навпаки, різні нації можуть складатися із схожих за расо-

²⁹ Див.: *Енгельс Ф.* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 299.

³⁰ Див.: *Стефанкин В. А.* На службе агрессии: Полит. механизм и политика Израиля.— Киев, 1984, с. 46.

³¹ Див.: *Commentary*, 1978, vol. 65, N 4, p. 97.

³² *Руппін А.* Еврей нашего времени.— М., 1917, с. 167.

вими ознаками людей. Як підкреслював В. І. Ленін, «не тільки національні, але навіть і расові особливості єврейства відкидаються сучасним науковим дослідженням, яке висуває на перший план особливості історії єврейства»³³. Євреї не становлять єдиної етнічної групи, тим більше гомогенної у расовому відношенні. Навіть якщо припустити, що у давні історичні часи євреї були більш-менш однорідною етнічною групою, то й тоді вони зазнавали значної метисації та асиміляції. Про це є прямі свідчення і в Біблії, яку так полюбляють цитувати сіоністи (Книга пророка Іезекіїля, розд. XVI; Третя книга царств — розд. XI та ін.). Претензії на «чистоту єврейської крові» такі ж безпідставні, як і догма нацистської пропаганди про докорінну відмінність між євреями і так званою арійською расою. Особливо наочно безпідставність сіоністського постулату про існування якогось «єврейського стереотипу» виявилася в Ізраїлі. Суттєві етнічні відмінності існують між «сабра» (ізраїльтянами, що народилися в Ізраїлі) і «олім» (іммігрантами), між ашкеназі і сефардами, а також в середині кожної з цих груп населення. Отже, етнічні групи євреїв у різних країнах світу не мають спільного походження і являють собою продукт змішування залишків староеврейської народності з іншими народами.

Не останнє місце серед сіоністських аргументів щодо «всесвітньої єврейської нації» відіграє тенденційне положення про «вічність антисемітизму». Сіоністські ідеологи проголошують антисемітизм феноменом, недоступним для пізнання, твердять, начебто він корениться у сфері ірраціонального і іманентно властивий будь-якому суспільному ладу. Ці твердження потрібні їм для того, щоб постулювати тезу про єдину і одвічну «єврейську націю», ідучи, так би мовити, від супротивного: раз одвіку є її вороги й ненавистники, то, виходить, одвіку існує і об'єкт їхньої ненависті. Сіоністські ідеологи розраховують, що подібними підтасовками вони стимулюватимуть «згуртування єврейської нації». Однак вони видають свої наміри тим, що вдаються до відвертого пропагандистського залякування євреїв «антисемітською загрозою», уникаючи при цьому врахування соціально-історичних і класово-політичних коренів антисемітизму. Проте, як довела марксистсько-ленінська наука, розкрити дійсні причини виявів антисемітизму можна лише тоді, коли дослідник спирається на соціально-політичний аналіз суспільного розвитку, розглядає його під кутом зору класової боротьби. Антисемітизм знаходив і знаходить прихильників серед експлуататорських класів. Він відповідає інтересам «само буржуазних, а не робітничих верств населення»³⁴, — підкреслював В. І. Ленін. Розпалюючи антисемітські настрої, можновладці мали і мають на меті розколоти інтернаціональну єдність трудящих усіх національностей, відвернути увагу народних мас від справжнього ворога їх злиденного становища — капіталізму, а також усунути своїх конкурентів — єврейських буржуа.

Сіоністи поширюють тезу про «всеосяжність антисемітизму». Але ця «всеосяжність» чомусь відбивалася тільки на єврейських трудящих, які завжди страждали від антисемітських погромів в класово-антагоністичному суспільстві, від шовінізму і національного гноблення з боку правлячих класів. Влада грошей, приватної власності, а не вигадані сіоністами «ірраціонально-біологічні імпульси антисемітизму» — ось дійсна корінна причина антисемітських настроїв. І ця ж влада завжди слугувала надійним захистом для крупної єврейської буржуазії навіть у часи фашистського терору, який, до речі, не завадив сіоністським лідерам установити тісне співробітництво з нацистськими педолоудками. Апологети сіонізму рекламують свій рух як нібито ворожий фашизмові. Але, як свідчать численні факти, в багатьох аспектах теоретичних по-

³³ Ленін В. І. Становище Бунду в партії, с. 70.

³⁴ Ленін В. І. Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові. — Повне збір. творів, т. 7, с. 116—117.

будов і практичної діяльності сіонізм аж ніяк не відрізняється від фашизму, бо елементи спільності ідеологічної платформи і політичної практики сіонізму і фашизму ґрунтуються на шовінізмі і расизмі.

Расистська спрямованість сіоністської ідеології чітко простежується уже в працях перших сіоністських лідерів. Так, наприклад, М. Нордау писав: «Єврей володіє більшою енергійністю і більшими здібностями, ніж середній європеєць, не кажучи вже про всіх інертних азіатів чи африканців... Нижча раса скоро зовсім загине. Я не бачу для неї ніякого порятунку»³⁵. Як і всі расистські доктрини, сіонізм апелює до «природи людини», яка нібито «заздалегідь зумовила нерівність рас». Нині, оскільки ідеї і методи антропосоціології не виправдовують тих надій, які плекали щодо них сіоністські «теоретики», останні дедалі частіше віддають перевагу не «біологічним факторам», а «культурно-психологічним» і «інтелектуальним якостям єврейського народу», які начебто дозволяють євреям бути «взірцем для людства». «Я вірю в нашу моральну і інтелектуальну вищість, в нашу спроможність бути моделлю для відродження людської раси»³⁶, — так виклав расистське кредо один із фундаторів сіонізму Д. Бен-Гуріон. Расистський характер сіоністських концепцій, з одного боку, ґрунтується на засвоєнні різних расистських «теорій» буржуазної філософії та соціології, а з другого — на найбільш реакційних ополітизованих постулатах іудаїзму. Саме з іудаїзму сіонізм запозичив «ідею» про поділ людства на «вищих» і «нижчих» істот — євреїв і «гоїв» (неєвреїв), постулати «зверхності єврейського народу», «богообраності євреїв», «месіанської ролі євреїв і держави Ізраїль». До речі, на сторінках Тори і Талмуду трапляється чимало таких відвертих расистських висловлювань. Голова ізраїльської «ліги захисту людських і громадянських прав» професор І. Шахак, виходячи з ретельного аналізу іудаїстської літератури, робить висновок про те, що расистські настанови щодо «язичників» в Талмуді не відрізняються від так званих нюрнберзьких законів фашистської Німеччини³⁷.

Як бачимо, сіоністська інтерпретація національної зверхності на диво тотожна подібним же расистським доктринам, вирощеним реакційними буржуазними ідеологами, скажімо, у фашистській Італії чи гітлерівському «рейху», в ЮАР чи США. Ця, сказати б, генетична схожість сіоністських і расистських концепцій на ділі спричинена тотожністю класово-політичних позицій їх авторів та їхніх прибічників, а в кінцевому підсумку — ідеологією та політикою тих експлуататорських класів, інтереси яких вони репрезентують та обстоюють.

Расистські елементи в іудаїстській ідеології посилилися після сіоністської агресії 1967 року проти арабських країн. Найреакційніші клерикали почали відкрито говорити про «керу гегемонії ізраїльського народу». Іменем Тори освячується політика агресії і геноциду. Верховний рабинат повністю солідаризувався зі злочинами ізраїльської вояччини на землях Лівану в 1982 році, оголосивши, що «операція «Мир Галілеї» галахічно (тобто з точки зору релігійного закону. — А. Ш. і В. Ш.) виправдана і являє собою війну вищого порядку»³⁸.

Із доктрини «єврейської нації» випливає й горезвісна реакційна концепція «подвійної лояльності». Вона зводиться до того, що євреї у всьому світі повинні «бути вірними» як країні свого проживання, так і «історичній батьківщині» (Ізраїлю). Спочатку сіоністи виявляли обережність і проповідували «емоційну прихильність світового єврейства до Ізраїлю». Але згодом камуфляж було відкинуто і сіоністські лідери почали вимагати від євреїв — громадян різних країн світу — безумов-

³⁵ Max Nordau to his people.— New York, 1941, p. 53, 73.

³⁶ Цит. за: *Современный расизм как он есть.*— М., 1980, с. 325.

³⁷ Див.: За рубежом, 1975, № 13, с. 17.

³⁸ The Jerusalem Post, 1982, Oct. 11.

ної підпримки політики Тель-Авіву і міжнародного сіонізму. Розставляючи акценти в цьому питанні, перший ізраїльський прем'єр-міністр Д. Бен-Гуріон заявляв: «Євреї в інших країнах повинні мати мужність захищати державу (Ізраїль. — *А. Ш.* і *В. Ш.*) навіть якщо їх уряди виступають проти неї»³⁹. Сіоністські лідери намагаються поширити юрисдикцію Ізраїлю мало не на весь світ, нахабно втручаючись у внутрішні справи суверенних держав. В 1971 році кнесет, порушуючи всі норми міжнародного права, ухвалив безпрецедентну поправку до ізраїльського «Закону про громадянство». Віднині кожному єврею, навіть якщо він підданий іншій країні, надається «право на одержання громадянства Ізраїлю». Сучасна історія знає тільки один уряд — уряд нацистської Німеччини, який претендував на «опіку» над «фольксдойче» — німцями, що жили в інших країнах, використовуючи їх як свою «п'яту колону». Як бачимо, і в цьому випадку збіг таких красномовних, що не потребує коментарів.

Сіоністська доктрина «всесвітньої єврейської нації» служить і теоретичним «обгрунтуванням» геополітики, мілітаризму, курсу на експансію і загарбання чужих територій, що їх перманентно проводить правляча сіоністська кліка Ізраїлю. Під прикриттям розмов про необхідність «скромної домівки для євреїв» уже перші сіоністські лідери плекали надії про створення «сіоністської імперії» — «від Нілу до Євфрату»⁴⁰. Здійснити цей амбіціозний план було можливо лише за допомогою терору і насильства над корінним арабським населенням Палестини, яке не бажало миритися із сіоністською концепцією «Ізраїль — держава всесвітнього єврейства». У пошуках «життєвого простору» сіонізм і насамперед його ізраїльський форпост на Близькому Сході головну ставку роблять на війну. Вся політика сучасного Ізраїлю — наочний тому доказ. На думку сіоністських ідеологів, саме військова істерія може стимулювати почуття «єдності єврейства», допомогти його «цементуванню в єдину націю». Нині сіоністські «теоретики» збагатили старий мілітаристський лозунг: «хочеш миру — готуйся до війни». «Вільна, суверенна нація, що прагне миру, — лицемірно проголошував М. Бегін, — повинна в інтересах своєї безпеки — створювати умови, за яких війна, якщо в ній є потреба (?), виникне не через відсутність альтернативи, а тому, що перемога може буде досягнута ціною незначних жертв»⁴¹. Інакше кажучи, сіоністські лідери, що виступають від імені міфічної «єврейської нації», залишають за собою право вирішувати, де і коли розпочинати нову агресію, яка гарантує їм перемогу «малою кров'ю».

Отже, аналіз сіоністської доктрини «всесвітньої єврейської нації» показує, що вона має вкрай спекулятивний, тенденційний характер і виходить із хибної, антинаукової методології. Відверта слабкість сіоністських визначень «всесвітньої єврейської нації» не випадкова: не можна дати раціональне обгрунтування вигаданого сіоністами привиду, і тут не допоможуть їм ні софістика, ні посилання на ірраціональне, ні надії на «духовні потенції іудаїзму».

Як свідчить історичний досвід, буржуазний націоналізм завжди перекручував сутність нації. Це цілком стосується і сіонізму. Проте сіоністські концепції мають певні особливості. Якщо буржуазні ідеологи в ряді випадків визнають необхідність урахування тих чи інших об'єктивних критеріїв визначення нації, то сіоністи, як правило, від них повністю абстрагуються. Характерною особливістю сіоністських викладок «теорії» нації є так званий подвійний стандарт, який полягає в тому, що, оскільки «єврейський народ» нібито є «унікальним феноме-

³⁹ Цит. за: *Lilienthal A. The other side of the coin.* — New York, 1965, p. 75.

⁴⁰ Див.: *Greater Israel: A study in Zionist — expansionist Thought.* — Beirut, 1970. p. 88—94.

⁴¹ *Израиль сегодня, 1982, № 16, с. 6.*

ном історії», він «не потребує» тих визначень, які характеризують «не-еврейські поняття». Однак, скотившись до такої «аргументації», «теоретики» сїонїзму дійшли разом з тим і до тієї межі, за якою будь-які їхні претензії на «наукову обґрунтованість» їхніх доктрин виглядають просто безпідставними. Водночас за цією межею реакційний характер сїонїзму розкривається цілком відверто. В. І. Ленін підкреслював, що сїонїстська ідея «еврейської нації» неспроможна в науковому відношенні, а також «реакційна щодо свого політичного значення»⁴². Справді, ніякий камуфляж не в змозі приховати реакційну, антинародну сутність ідеологічної платформи єврейського буржуазного націоналізму. Це з особливою відвертістю виявилось після того, як сїонїстам вдалося перетворити Ізраїль на плацдарм агресії і експансії.

Проте якою б неспроможною з теоретичного погляду не була сїонїстська доктрина «всесвітньої єврейської нації», не треба недооцінювати її згубного ідеологічного впливу. Вона й сьогодні за певних обставин може породжувати в окремих осіб шкідливі ілюзії про «спільність інтересів» єврейських трудящих і єврейської буржуазії, сприяти обособленню євреїв у окрему групу, відірвану від прогресивних сил сучасності.

Нині міжнародний сїонїзм переживає глибоку соціально-політичну кризу. Дедалі більше тверезо мислячих людей навіть в самому Ізраїлі розуміють, що його псевдонаукові доктрини і авантюристичний політичний курс, що випливає з них, призведуть «теоретиків» і практиків сїонїзму до неминучого краху.

Непримиренна боротьба проти сїонїзму, його антинаукових теорій і реакційної політики, розкриття його антинародної сутності є одним із важливих завдань ідеологічної боротьби.

* * *

Сионистская доктрина «всемирной еврейской нации» преследует вполне определенные цели: исказить истинную сущность нации, выхолостить ее социально-экономическое содержание, отравить сознание трудящихся еврейской национальности ядом шовинизма и национализма, подменить борьбу классов борьбой наций. Анализ сионистской доктрины показывает, что она носит крайне спекулятивный, тенденциозный характер и базируется на ложных антинаучных методологических предпосылках. Теоретическая нищета сионистских определений «нации» не случайна. Нельзя дать какое-либо рациональное обоснование таким определениям «нации», не прибегая при этом к софистике и иррационализму, эклектическому конгломерату идей буржуазной философии и социологии.

Будучи антинаучной по сути, сионистская идея «всемирной еврейской нации» реакционна по своему политическому значению. Она служит теоретическим «обоснованием» геополитики, милитаризма, курса на экспансию и агрессию, который постоянно проводит сионистский форпост на Ближнем Востоке — государство Израиль.

⁴² Ленін В. І. Становище Бунду в партії, с. 70.

ТРИБУНА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

О. К. ШЕВЧЕНКО

ПРО ПЕРЕДУМОВИ РОЗУМІННЯ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

З'ясування критеріїв, що дозволяють відрізнити справді цінне в мистецтві від художнього браку, є одним з найістотніших завдань марксистсько-ленінської естетики. «Погано написані книги і опери, примітивно зняті теле- і кінофільми, незграбно зроблені скульптури і картини не просто псують смак мільйонів людей. Вони дискредитують теми й ідеї, за які беруться їхні творці. Так що проти сірості й безликовості в мистецтві треба боротися наполегливо й принципово»¹. Для цього потрібно поглиблювати методологічні пошуки не тільки в галузі художньої критики (у полі зору якої завжди перебувають поодинокий суб'єкт і конкретний твір), але й у справі з'ясування глибших, інтерсуб'єктивних основ пізнання світу мистецтва. До таких фундаментальних питань теоретичної рефлексії над мистецтвом з цілковитою підставою можна залічити проблему його передрозуміння, тобто дослідження гносеологічних основ осягнення суті художніх творів.

Важливість фундаментальної роботи даного аспекту естетики визначається також необхідністю подальшого розвитку наукової критики буржуазних естетичних концепцій, зокрема тих, в яких передрозумінню* приділяється особлива увага.

¹ Черненко К. У. Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму: Промова на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР, 25 верес. 1984 р.— Рад. Україна, 1984, 26 верес.

* Далі проблему передумови розуміння твору мистецтва будемо пов'язувати з категорією «передрозуміння», надаючи їй істотно іншого гносеологічного смислу, ніж у сучасній буржуазній герменевтиці.

Проблема детермінації знання з боку загальних культурологічних основ є однією з найпопулярніших у буржуазній філософії ХХ ст. Феноменологія Е. Гуссерля, неорационалізм Г. Башляра, теорія неявного знання М. Поланьї, «парадигми» Т. Куна, концепція передрозуміння Г. Гадамера та ін.— усі перелічені вчення в тій чи тій формі, з різною мірою релятивізації та ірраціоналізації пізнавального процесу проводили ідею культурно-історичної зумовленості людського пізнання. З цієї позиції в названих ученнях піддавалися гострій критиці як «наївний» раціоналізм класичної ідеалізму, що проголошував логічні форми і наукові категорії результатом безпосереднього продукування з боку чистої самосвідомості, так і сцієнтизм позитивістського гатунку, який абсолютизує безпосередню людську чуттєвість, з його міфом про нібито універсальну «мову» спостережень. Однак дана критика, як показує аналіз її, зроблений у радянській філософській літературі останніми роками (зокрема, у працях П. П. Гайденко², Е. К. Быстрицького³, С. Б. Кримського⁴), не була послідовною. Основною методологічною хибкою, що об'єднує всі перелічені буржуазні концепції пе-

² Гайденко П. П. Герменевтика и кризис буржуазной культурно-исторической традиции.— Вопр. литературы, 1977, № 5.

³ Быстрицкий Е. К. Истокование основных функций категорий в современной буржуазной философии.— В кн.: Категории философии и категории культуры. Киев, 1983, с. 308—333.

⁴ Крымский С. Б. Философско-гносеологический анализ специфики понимания.— В кн.: Понимание как логико-гносеологическая проблема, Киев, 1982, с. 35.

редрозуміння, є неспроможність подолати вихідну суб'єктивістську презумпцію філософського ідеалізму, згідно з якою суб'єктом пізнання виступає індивідуальне Я. Інакше кажучи, «хоча проблема попереднього знання і попереднього розуміння аналізується рядом сучасних буржуазних філософів, вона водночас розглядається окремо від проблеми розвитку суспільно-історичної практики як основи смислоутворення в тих чи інших культурних системах»⁵. Ця характерна хиба буржуазної гносеології повною мірою виявляється в галузі буржуазної естетики минулих і нинішнього століть. Проблема передрозуміння художнього твору традиційно ставилася тут у зв'язку з безпосереднім художнім сприйняттям (що внаслідок вихідних ідеалістичних установок породжувало суб'єктивізм і психологізаторство як на домарксистському її етапі, так і в сучасних буржуазних естетичних концепціях). Хоча основним напрямом теоретичних досліджень у цій галузі був пошук методологічних принципів адекватного аналізу художнього твору, важливий методологічний аспект — розкриття неявних передумов і граничних припущень такого аналізу — лишався поза увагою буржуазних естетиків, в тому числі і новітнього структуралізму. Підставою для такої теоретичної «неохайності» були, на наш погляд, речовий фетишизм у трактуванні твору мистецтва, отожднення останнього з його предметним втіленням — художнє ж сприйняття зводилося до безпосереднього чуттєвого пізнання. (За рамки такого тлумачення розуміння, в принципі, не вийшло і семіотичне трактування мистецтва, що замінило фетишизм Речі фетишизмом Знака).

Найяскравіше така установка виявилася в англійській сенсуалістичній естетичній XVIII ст. Тут єдиною передумовою адекватного сприйняття і розуміння художнього твору і якогось надіндивідуального гаранту цієї адекватності вважалась спільна для всіх людей психофізіологічна організація. Це дозволяло, на

думку сенсуалістів, уникнути релятивізму і звести безліч індивідуальних сприйнять і тлумачень до певного спільного знаменника. «Якщо кожній людині притаманна спільна всім людям природа, — писав Г. Хом, — як можуть виникнути розбіжності у смаках чи почуттях? Принципи, що лежать в основі наших почуттів, підтримують дивну однаковість емоцій у різних народів...»⁶. Більшість естетичних трактатів того часу, виходячи з таких методологічних передполюск, як правило, починалися з аналізу загальних закономірностей людської чуттєвості; далі робився виклад того, як ці закономірності виявляються у сприйнятті конкретних естетичних об'єктів. Обмеженість сенсуалістичних концепцій інтерсуб'єктивного в розумінні художнього твору була продемонстрована вже Д. Юмом. У відомому есе «Про смак» він переконливо показав, що вихідна сенсуалістична установка послідовно призводить до релятивізму. Але це була критика «справа» з позицій суб'єктивного ідеалізму, в ході якої ні Юму, ні його послідовникам не вдалося подолати речового фетишизму в розумінні творів мистецтва.

Подолати недоліки як ідеалістичного, так і вульгарно-матеріалістичного підходів до аналізу художніх творів змогла марксистсько-ленінська естетика. Вона дозволила методологічно зняти традиційну для буржуазної естетики діяду «сприймаючи суб'єкт — художня річ», яка має естетичні «властивості» і є відношенням, аналогічним класичній гносеологічній робінзонаді. Вирішальними положеннями марксистської теорії, що дозволили створити наукову методологію розуміння творів мистецтва, є, по-перше, подолання фізіологічного редуціонізму в трактуванні основ людської чуттєвості (доведення її суспільного характеру); по-друге, подолання споглядальності в гносеології (запровадження категорії суспільної практики, доведення практичної опосередкованості як самого гносеологіч-

⁶ Хом Г. Основания критики.— М., 1977, с. 553.

⁵ Там же, с. 330.

ного відношення, так і результатів пізнавальної діяльності) і, нарешті, розкриття суспільного характеру тих властивостей, які буржуазними естетиками приписувалися самим речам.

У працях основоположників марксизму доведено, що врахування однієї тільки «нормальної психофізіологічної організації» як визначальної передумови розуміння твору мистецтва — недостатньо. За К. Марксом, «здатність насолоджуватися мистецтвом» формується тільки в ході активної взаємодії суб'єкта зі світом мистецтва. «...З боку суб'єктивного: тільки музика пробуджує музикальне чуття людини; для немюзикального вуха найпрекрасніша музика не має ніякого смислу, вона для нього не є предметом...»⁷. Згідно з марксистською методологією критики фетишизму як такого, сутність твору мистецтва не може зводитися тільки до речової форми його існування, а являє собою також певний спосіб соціального зв'язку індивідів. Навіть зовні схожі речі (скажімо, літературні твори), будучи включені в різні системи соціального функціонування, постають як різновиди мистецтва; наприклад, давньоруська література естетично функціонує зовсім не так, як російська література XVII—XX ст. Словесність же, скажімо, близькосхідна, включається в принципово іншу систему зв'язків порівняно з літературою старогрецькою. «А чи не правильніше сказати, — пише С. С. Аверінцев, — що літературні стародавнього Близького Сходу, взяті як одне ціле, і література античної Греції, взята знову-таки як ціле, суть все ж явища принципово різного порядку, несумірні між собою і не піддаються художньому зіставленню у категоріях «рівня» або «стадіальності», — що це не стадії одного шляху, а, скоріше, два різних шляхи, які розійшлися з однієї точки в різних напрямках?»⁸.

⁷ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 112—113.

⁸ Аверинцев С. С. Греческая «литература» и ближневосточная «словесность» (протистояние и встреча двух творческих принципов). — В кн.: Типология и взаимосвязь литератур древнего мира. М., 1971, с. 207.

Відзначений факт дає можливість припустити, що в структуру передрозуміння входить не тільки розвинута естетична чуттєвість, не лише високохудожній смак, а й попереднє знання про спосіб залучення сприймаючого суб'єкта в естетичну ситуацію. Визнання ж багатоскладності передрозуміння твору мистецтва (наявність у ньому чуттєво-емоційних, логіко-гносеологічних і соціокультурних складових) ще більше загострює проблему визначення його специфіки.

У зв'язку з цим постає питання про те, а чи є передрозуміння художнього твору «буттєво-культурним передрозумінням», чи його природа — науково-парадигмальна? Це питання породжує серію підпитань: «Яка міра логічного і соціокультурного, раціонально осмисленого і підсвідомо-емоційного в неявних передпосилках розуміння твору мистецтва?», «Входить емоційне відношення в структуру передрозуміння і розуміння, чи оцінка твору є чимось зовнішнім щодо названих процедур?». Остання проблема цікаво поставлена у статті С. О. Васильєва, де робиться радикальний висновок, що «розуміння — не співпереживання»⁹. І нарешті: «Чи відрізняється логіко-гносеологічна природа передрозуміння від природи розуміння як безпосередньо комунікативного акту?».

Труднощі розв'язання поставлених питань в естетиці пов'язані ще з такими особливостями «розуміючого відношення» споживача до мистецтва. По-перше, з тим, що воно з самого початку не є строго пізнавальним відношенням (тоді як основні концепції передрозуміння, про які йшлося раніше, стосувалися насамперед пізнання). По-друге, з необхідністю розрізнення «розуміючого відношення», наприклад, з боку рядового споживача і вченого-спеціаліста і, відповідно, з необхідністю розмежовувати природу передрозуміння в першому і другому випадках. І по-третє, з тим, що на-

⁹ Васильев С. А. Уровни понимания текста. — В кн.: Понимание как логико-гносеологическая проблема. — Киев, 1983, с. 97.

віль учений-спеціаліст, при всьому прагненні у своєму «розуміючому відношенні» до твору виступати як гносеологічний суб'єкт, принципово не може відмовитися від свого буття як суб'єкта естетичного¹⁰, оскільки художній твір створюється, за висловом М. М. Бахтіна, не для літературознавців і «не має своєю передумовою специфічно літературознавчого розуміння»¹¹. Кінець кінцем питання може бути поставлене так: як сумістити необхідність розмежування передрозуміння на гносеологічне і буттєво-культурне, якщо стосовно мистецтва гносеологічне передрозуміння виступає лише як одна з іпостасей буттєво-культурного? Гадаємо, таке розмежування має методологічне значення з огляду на подвійну детермінацію передрозуміння в мистецтві. З одного боку, це — детермінація з погляду самого мистецтва, інших форм ідеології і культури; з другого — детермінація з боку іманентної логіки самої науки (включаючи і філософське знання, яке диктує свої особливості категоріальної структури «розуміючого» судження про мистецтво). Між цими двома різновидами детермінації немає нездоланої межі, бо в кінцевому підсумку все в культурі є взаємопов'язаним — більше того, категоріальний апарат естетики і мистецтвознавства перебуває у певній відповідності з художніми принципами тої чи тої епохи. «Методи і категорії Аристотеля, — проникливо відзначив цю особливість С. С. Аверінцев, — так органічно пов'язані з художньою структурою «Іліади» чи «Царя Едіпа», як позбавлені смислу щодо «Книги Ісайї» або «Повісті про Ахіхара»¹².

Відзначена відповідність позбавлена абсолютного характеру, «напе-

редустановленої гармонії»: між реальним змістом художньої творчості того або іншого періоду і його теоретичним осмисленням можуть бути і серйозні розбіжності. Наприклад, зафіксовані у праці О. Б. Куделіна на матеріалі середньовічного арабського мистецтва і арабських поетик цього періоду¹³. У пізніший час випадки незбігу категоріального апарата, теоретичних конструкцій і живого естетичного відношення до мистецтва не є рідкісними (скажімо, хитання В. Г. Белінського з приводу оцінок таких письменників, як Гоголь, Грибоедов, Пушкін, Шіллер, спричинені змінами в теоретичній базі його естетики). Ще показовіший приклад Л. М. Толстого. Конфлікт між теоретичною догмою про непотрібність мистецтва, якої він дотримувався в останні роки життя, і всією художньо-естетичною культурою великого письменника набув для нього воістину трагічного характеру.

Мабуть, зазначена двоїстість у характеристиці логіко-гносеологічної природи передрозуміння в мистецтві не випадкова; вона пов'язана насамперед з суперечливим і нерідко парадоксальним поєднанням у суб'єкті естетичного і гносеологічного моментів. Певною мірою формою раціональності, в якій постійно відтворюються спроби зняття відзначеного дуалізму, є феномен художньої критики. Однак, оскільки названа суперечність існує в художній культурі постійно, то і в критиці, як правило, домінує або жорстка концептуальність, або розкована есеїстика; ідеалом розуміння, як зауважував С. С. Аверінцев, оголошується або строга науковість, або, навпаки, «інонауковість». Усе це говорить про те, що абсолютний синтез буттєво-культурного й гносеологічного в передрозумінні є поки що скоріше науковою ідеалізацією, вищою регулятивною вимогою, ніж масовим, поширеним серед споживачів мистецтва явищем.

Беручи до уваги відзначену подвійну детермінацію передрозуміння в мистецтві, ми знову стикаємося

¹⁰ *Иванов В. П.* Понятие и статус эстетического и гносеологического субъектов. — В кн.: *Художественная деятельность. Проблема субъекта и объективной детерминации.* Киев, 1960.

¹¹ *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. — М., 1979, с. 367.

¹² *Аверинцев С. С.* Греческая «литература» и ближневосточная «словесность» (противостояние и встреча двух творческих принципов). — В кн.: *Типология и взаимосвязь литератур древнего мира.* М., 1971, с. 209.

¹³ *Куделин А. Б.* Средневековая арабская поэтика. — М., 1983, с. 166—199.

з проблемою: яка міра раціонально-го і позараціонального в передрозумінні, чи входять емоційне переживання і оцінка в осягнення смислу твору? Щоб розв'язати це питання, потрібно насамперед уточнити відмінність між розумінням нехудожнього і художнього тексту — в другому випадку слово «текст» вживається нами з певною умовністю, оскільки твір мистецтва має інший онтологічний статус порівняно як з матеріальним предметом, так і зі знаковим вираженням.

Оскільки розуміння і смисл є аспектами тієї самої проблеми і сторонами однієї і тієї ж діяльності («презумпція осмисленості»), то розгляд заявленої проблеми потребує з'ясування того, що являє собою художній смисл і які його фундаментальні відмінності від смислу нехудожнього.

Згідно з лінгвістичними дослідженнями останнього часу поняття «смисл» включає до себе щось відмінне від конкретного мовного вираження, внаслідок чого і виникають ідея особливої семантичної мови, відмінної від природної мови¹⁴, і переконання в тому, що один і той самий смисл може бути без шкоди переданий різними семіотичними способами. Інакше кажучи, смислом нехудожнього тексту є вказівка на якусь позатекстову реальність, «інформація щодо актуального або можливого стану речей у світі (тобто те, що індивід знає, гадає, думає, уявляє про об'єкти світу)»¹⁵. У зв'язку з цим розуміння нехудожнього тексту набуває суто гносеологічних параметрів і зводиться до виявлення прихованої за текстом інформації¹⁶.

Відмінності художньої семантики від нехудожньої полягають, як ми вважаємо, не стільки в семантизації «формальних елементів» твору і феномені полісемантизму, що ви-

пливає з цього, не стільки в ускладненій структурній ієрархичності (формулювання названих семантичних відмінностей дав у своїй відомій книжці Ю. М. Лотман)¹⁷, скільки у зміні меж і самого способу семантизації. Безперечно, художній твір має інформацію про світ, і ця його особливість великою мірою зумовлює пізнавальне значення мистецтва. Проте смисл його полягає ще і в особливій «інструкції» щодо емоційного відношення і поведінки суб'єкта в особливій естетичній реальності, причому така «інструкція» може бути не відображена в так званій художній структурі, а міститись у самому контексті культури як попереднє неявне знання, що забезпечує «адекватне» спілкування індивіда з мистецтвом. Ось чому стосовно семантичної проблематики мистецтва нам уявляється правомірним розширене трактування смислу, здійснене С. С. Гусевим і Г. Л. Тульчинським. Ці автори твердять, що смисл не зводиться до інформації, яка міститься у вираженнях, а криється в самому процесі об'єктивації цілеспрямованої діяльності й «розпредметненні» результатів цієї діяльності. «Смисл реалізується тільки в процесі суспільної практики, і виривати його з діального контексту—однаково, що пояснювати без грошей сутність товарообігу...— пишуть автори.— Так само як властивість годинників показувати час полягає не в циферблаті, не в стрілках і не в коліщатах, а в конкретному функціонуванні всього механізму (сказане прямо стосується і семантики мистецтва— О. Ш.), так і соціальні значення і смисли реалізуються тільки в процесі практичної діяльності»¹⁸.

У руслі даного тлумачення проблеми смислу перебуває висловлена В. П. Івановим точка зору, згідно з якою «дух культури», зрозумілий як «сповнений суб'єктивного смис-

¹⁴ Мельчук А. И. Опыт теории лингвистических моделей «смысл—текст».— М., 1974.

¹⁵ Павленко Р. И. Проблема смысла.— М., 1983, с. 102.

¹⁶ Див. докладніше: Добраев Л. П. Смысловая структура учебного текста и проблема его понимания.— М., 1982, с. 82; Дридзе Т. М. Язык и социальная психология.— М., 1980, с. 224.

¹⁷ Лотман Ю. М. Структура художественного текста.— М., 1970, с. 89.

¹⁸ Гусев С. С., Тульчинский Г. Л. Нормативно-ценностный подход к проблеме понимания.— В кн.: Понимание как логико-гносеологическая проблема. Киев, 1962, с. 157.

лу світ життєдіяльності суб'єкта»¹⁹, не може бути повністю виражений за допомогою лише зовнішнього культурного матеріалу (до такого можна залічити і твори мистецтва). Справді, обмежившись лише спогляданням творів античної скульптури, ми не зможемо сказати, як ставилися до них греки: як до прекрасних зразків мистецтва чи гірше, ніж до пічного горщика, який був для них важливіший від Аполлона Бельведерського. Зрозуміти ставлення греків до мистецтва можна тільки шляхом ретельного вивчення всієї античної культури, тогочасної суспільної психології, античного способу мислення.

Згідно з тлумаченням художньо-го смислу не тільки як інформації про світ, а і способу буття у світі, не лише як повідомлення, а і як прилучення, розуміння не зводиться до раціонального досягнення, а й включає в себе ряд духовно-практичних дій, що виходять за рамки гносеологічного відношення. Ці дії можна визначити як «уживання», «емпатію», «гностичне розуміння», «естетизацію» та ін.²⁰ Однак і положення про єдність гносеологічного і духовно-практичного в розумінні художнього твору все ж лишає не до кінця розв'язаною проблему природи передрозуміння, особливо у плані розкриття характеру детермінації, здійснюваної нею на безпосередньо комунікативну взаємодію між твором і споживачем.

На наш погляд, серед зазначених форм передрозуміння пріоритет належить буттєво-культурному. Його первинність порівняно з передрозумінням науково-парадигмальним полягає в тому, що воно безпосередньо впливає зі способів і характеру життєдіяльності індивідів у даній культурі, змінити яку індивід не може хоча б тому, що далеко не все в цій життєдіяльності ним усвідомлюється. Адже навіть при максимальному усвідомленні принципів передрозуміння людина не може

вийти за рамки власної культури і поглянути на світ і на мистецтво очима, скажімо, стародавнього грека (навіть при найтіснішому знайомстві з філософськими і естетичними поглядами античності). В цьому зв'язку можна сказати, що теоретичний розум, який ставить на меті максимальне усвідомлення і експлікування принципів, реалізованих у буттєво-культурному передрозумінні, виступає лише в ролі канону, а не органону розуміння.

Відношення буттєво-культурного передрозуміння до науково-парадигмального може бути схарактеризоване як відношення досвіду (тобто безпосередньої життєдіяльності) до рефлексії над досвідом. «Рефлексія,— пише про це відношення В. П. Иванов,— відокремлює досвід від діяльності, яка його утворила, і переводить життєві стани суб'єкта до роду мислених змістів і описів, виражених у мові. Цей перехід у раціональне володіння досвідом суб'єктивно може уявлятися його поглибленням, хоча насправді збагачується не сам досвід, а лише самосвідомість»²¹. Не можна не погодитись з цим автором і в тому, що досвід завжди змістовніший від того, що про нього знає його носій. Ця «надмірність» досвіду і видає його належність до буття, до невичерпного розмаїття і рухомості останнього, які не можуть бути підсумовані цілком в будь-якій кінцевій системі рефлексивних визначень.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що основною хобою домарксистської та сучасної буржуазної естетики в розв'язанні проблеми передумов сприйняття і розуміння художнього твору є нехтування суспільно-практичної природи як смислоутворення в самому мистецтві, і як розкриття цього смислу в безпосередньому сприйнятті, художній критиці тощо. На нашу думку, щоб з'ясувати сутність проблеми передрозуміння твору мистецтва, треба брати до уваги принаймні такі його детермінації: по-перше, з боку самого мистецтва, тип і фор-

¹⁹ Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. — Киев, 1977, с. 154.

²⁰ Крымский С. Б. Философско-гносеологический анализ специфики понимания, с. 35.

²¹ Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство, с. 169.

ми функціонування якого зумовлюють «засоби» художнього сприйняття та рефлексії над ним; по-друге, це детермінація буттєво-культурна і, по-третє, — викликана традиціями наукового пізнання, яке залежить від названих нами різновидів детермінації, хоча її має певну автономність. Дослідження складних, часом суперечливих взаємовідношень між складовими і дає підстави для формування наукових уявлень про передрозуміння і його роль у пізнанні, творчості, спілкуванні.

* * *

Проблема wyjaśnienia gnoсеологіческих основ, предпосылок понимания художественного произведения относится к числу фундаментальных методологических проблем теории эстетики. Она активно разраба-

тывается в современной буржуазной эстетике, где делаются попытки ее решения на базе идеалистических концепций социального познания Э. Гуссерля, Г. Башлера, М. Поланьи, Т. Куна, Г. Гадамера и др. Несостоятельность подобных подходов к раскрытию детерминант понимания художественных произведений заключается в их исходных субъективистских установках, согласно которым субъектом познания выступает индивидуальное Я, рассматриваемое вне контекста общественно-исторической практики.

Ключевыми принципами марксистско-ленинской теории, позволяющими создать строго научную методологию понимания произведений искусства, выступают положения о социальном характере чувственного восприятия, о практической опосредованности как самого гносеологического процесса, так и результатов познавательной деятельности.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1985 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

ИСКУССТВО В МИРЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ / В. И. МАЗЕПА, Е. П. ШУДРЯ, Л. Т. ЛЕВЧУК И ДР.— 15 л.— 2 р. 60 к.

У монографії розглядаються актуальні проблеми зростання ролі мистецтва у формуванні духовної культури особи в умовах розвинутого соціалізму. Досліджуються соціально-психологічні механізми і чинники впливу мистецтва на духовний світ особи, показано значення різновидів мистецтва в цьому процесі. Спеціальні розділи присвячені висвітленню ролі мистецтва у формуванні світоглядної, політичної, моральної і естетичної культури особи, в розвитку її історичної свідомості і творчої активності, в інтернаціональному і патріотичному вихованні.

Значна увага приділяється аналізу проблеми «мистецтво і особа» в контексті сучасної ідеологічної боротьби в сфері культури, критиці буржуазних концепцій співвідношення мистецтва і особи.

Для наукових працівників, мистецтвознавців, викладачів, студентів вузів, пропагандистів.

ПРОБЛЕМИ РЕФЛЕКСІЇ І СУЧАСНОГО СТИЛЮ МИСЛЕННЯ

11—12 травня 1984 року в Сімферополі відбулась конференція, присвячена обговоренню сучасних проблем розвитку пізнання, форм і методів реалізації пізнавального відношення в системі соціально-практичних зв'язків людини з природою та суспільством. Розглянута під цим кутом зору рефлексія аналізувалась як важлива характеристика певних систем людської діяльності, в тому числі й пізнавальної. В доповіді В. М. Сагатовського (Сімферополь) висвітлювалась роль рефлексії в системі суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відношень. У першому випадку рефлексія має природничонауковий характер і спрямована на розкриття основ пізнання, в другому вона має гуманітарну природу і здебільшого орієнтується на міжсуб'єктне розуміння. Отже, рефлексивна позиція є невід'ємним компонентом людського світовідношення. Під час обговорення доповіді відзначалось, що система суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відношень як сфера розгляду основних філософських проблем становить основу аналізу проблеми рефлексії. На думку Б. О. Парохонського, специфіка рефлексії чіткіше виявляється тоді, коли суб'єкт пізнання відноситься до об'єкта опосередковано, через форми власного розуміння, які і є предметом рефлексії.

Розгляд рефлексії через дослідження системи форм освоєння світу запропонував С. Б. Кримський. Він наголосив на специфіці духовно-теоретичної, практично-духовної і практичної форм освоєння світу, визначив пізнання у вузькому розумінні як один з різновидів духовно-теоретичного освоєння світу, а в широкому — як рефлексію над будь-якими формами його освоєння. До результатів пізнання поряд з вірою і гадкою належить знання — особлива форма рефлексії над пізнавальним результатом, за допомогою якої останній усвідомлюється в культурі як істинний. Отже, рефлексія є неодмінною умовою формування і розвитку будь-яких форм освоєння світу, атрибутом будь-якого знання. Якщо діяльність спрямована на розвиток культури, їй, як звичайно, передує рефлексія як зверненість форми діяльності на саму себе, що дозволяє піднятися на рівень метааналізу.

Розвиваючи останній момент у тлумаченні рефлексії, П. Ф. Йолон наголосив на тому, що в акті рефлексії пізнавальні здатності людини звертаються на самих себе: чуттєве споглядання приводить до само-споглядання, мислення — до раціонально-самоосмислення і свідомість — до само-

свідомості. В кінцевому підсумку рефлексія є не що інше, як самоспоглядання, самоосмислення і самосвідомість. Однак, зауважила у своєму виступі М. К. Трифонова (Сімферополь), існують також інші різновиди рефлексії: наприклад, мислення може бути рефлексією над спогляданням. На думку А. Т. Шуміліна (Сімферополь), мислення не зводиться до раціонального, тому типологія П. Ф. Йолона потребує дальшого розвитку. Показовим є те, що проблеми інтенсивного витлумачення рефлексії — структури, механізмів її роботи, етапів, форм та ін. — опинились в центрі уваги учасників конференції. Звернення знання на самого себе, що відбувається в акті рефлексії, у виступі Б. О. Парохонського було витлумачене як «подвоєння» знання. Зародки рефлексивних структур, на його погляд, можна простежити ще в міфологічній свідомості, де «душа» речі існувала відокремлено від самої речі. Рефлексивну природу (у названому розумінні) мають релігійна і філософська свідомість, форми художнього освоєння світу. Мета рефлексії — в усвідомленні форм міжсуб'єктного розуміння, всяка діяльність, в тому числі й пізнавальна, піддається рефлексії шляхом включення її результатів в культуру.

Як гадає Ф. В. Лазарев (Сімферополь), в конкретно-науковому пізнанні можна виділити нерелексивний, «предметний» рівень, однак він існує поряд з «рефлексивним» і лише їх взаємодія уможливує розвиток конкретно-наукових дисциплін. Рефлексія в науці відбувається в три етапи: оцінюються результати, одержані на предметному рівні, потім аналізуються за соби досягнення цих результатів і, нарешті, досліджуються основи знання, його передумови і культурно-історичні норми. Згідно з цим функція рефлексивного рівня полягає у попередньому опрацюванні нового масиву наукових проблем, ранші ніж вони перейдуть на рівень конкретно-предметної проблематики. Але чи можливе знання взагалі, хай і «предметного» рівня, поза рефлексією? Нагадаємо, що ця проблема була поставлена в попередніх виступах. Для С. Б. Кримського рефлексія — необхідна форма усвідомлення в культурі конкретно-наукового результату, В. М. Сагатовський вважає, що це форма діяльності свідомості над свідомістю і знанням, що складається. На думку П. Ф. Йолон, рефлексія не починається після знання і свідомості, але притаманна всякому знанню. О. Г. Каменобродський (Сімферополь) констатує, що у фізиці рефлексія

реально здійснюється на будь-яких рівнях, включаючи «предметний», що в науці не існує ні суто предметної, ні суто «рефлексивної» діяльності. Інтерес фізиків до основ пізнання, філософсько-методологічних питань своєї науки виникає в процесі розвитку самої фізики, її «предметних» питань.

Сумнів щодо можливостей різкого розмежування предметного і рефлексивного рівнів конкретно-наукового знання прозвучав і у виступі О. Д. Шоркіна (Сімферополь), який відзначив, що у буденному знанні, наприклад рефлексія збігається з його операційною складовою, тобто не надбудовується над змістом знання, а входить в уявлення про його предмет. У науці рефлексія здійснюється з метою обґрунтування знання, виділення його основоположень. Однак мета наукової рефлексії не обмежується безпосереднім аналізом передумов знання, а полягає в обґрунтуванні того пізнавального досвіду, що уможливає ці передумови. Рефлексія в науці функціонує в площині предметно-операціонального знання, що завжди певним чином обґрунтоване. Самі ж пізнавальні передумовки виступають безпосереднім предметом вивчення і дискурсивного аналізу філософської рефлексії, а також рефлексії розуміння.

Значний інтерес учасників дискусії викликали питання розуміння, особи і культури в контексті рефлексії, її механізмів і функцій. Людині, вважає В. М. Сагатовський, більш притаманне прагнення до осмисленості, ніж до усвідомленості та дискурсивного аналізу. Створюючи і змінюючи культуру, людина творить смисли власної діяльності. Рефлексія завжди супроводжує творчість, хоча й не замінює її. В актах рефлексії взаємодіють різні аспекти свідомості — знання, цінності, проекти і норми, і рефлексивна позиція не завжди є дискурсивною. Сферою встановлення смислу, підкреслює С. Б. Кримський, є духовно-практична форма освоєння світу. Вона орієнтована здебільшого на етичні цінності і характеризується розумінням — залученням суб'єкта до смислу діяльності, що відбувається. Знання як усвідомлена форма рефлексії над результатом пізнання вписується в існуючу систему цінностей як дискурсивним, так і недискурсивним чином. На думку О. Д. Шоркіна, розуміння є певним різновидом рефлексії — трансформацією смислу, а не тільки його засвоєнням або породженням. Засоби розуміння часто густо запозичуються з галузей культури, далеких від тієї галузі, яка освоюється власне актом розуміння, і залишаються неявними передумовами рефлексії суб'єкта розуміння.

А. С. Архангельська (Сімферополь) у своєму виступі зазначила, що герменевтика як процедура тлумачення смислу і співпереживання є галуззю рефлексології. Здатність до емпатії, на її думку, є природженою, а схильність до рефлексії свідчить про високу духовність особи. Активний внутрішній пошук, самоствердження особистості, тобто її духовність, ґрунтуються на естетичній чуттєвості і здатності до рефлексії. Водночас, як підкреслила М. К.

Трифорова, недостатня розробка проблеми рефлексії ускладнює дослідження таких категорій, як особа, інформація та ін.

А. Т. Шумілін підкреслює, що стосовно проблеми особи питання рефлексії має здебільшого психологічний і соціально-психологічний характер. Незрозуміло також, в чому полягає специфіка рефлексії як пізнавальної діяльності, якщо мислення здатне досліджувати будь-які об'єкти, в тому числі й само себе, послугуючись тими самими засобами. Інакше кажучи, відзначив С. Б. Кримський, чому рефлексію неможливо зобразити у вигляді стандартного пізнавального суб'єкт-об'єктного відношення, якщо наукове дослідження передбачає об'єктивацію, а в акті рефлексії суб'єкт пізнає сам себе? Цей основний парадокс рефлексії — парадокс неможливості елімінації суб'єкта, незвідності предмета рефлексії до об'єкта, — викликав жваве обговорення на конференції.

Об'єкт пізнання, підкреслив С. Б. Кримський, дискретний, суб'єкт же володіє континуальним смислом. Отже, дискретність не характерна для предмета рефлексії. Індивід в культурі, наголошує В. М. Сагатовський, на відміну від суб'єкта пізнання, є не тільки матрицею, в якій відітмпанована культура і не лише біологічним тілом, а характеризується сукупністю смисложиттєвих «екзистенціальних» ознак. Тому розробка поняття «суб'єкт освоєння» культури є вельми актуальною справою. У виступі Ю. М. Мартинюка (Сімферополь) відзначалося, що пізнавальна діяльність суб'єкта детермінована не тільки зовнішньою дійсністю і соціальними умовами, а і його філогенетичним досвідом. У період еволюції людини, її адаптації до зовнішнього оточення формуються певні генетично успадковані структури мозку, що відображають акти оптимізації діяльності. Такі структури становлять функціональну основу ієрархії образів, якою володіє і оперує суб'єкт пізнання. Рефлексія над такими філогенетичними інваріантами — одне з джерел і основ знання.

Отже, проблеми рефлексії відкривають нові простори для аналізу поняття «суб'єкт пізнання». Однак питання про те, як і в гносеологію запровадити поняття особи, що нав'язується парадоксом рефлексії, все ж такі передчасно вважати коректно поставленими.

Плідність вивчення питань рефлексії для розвитку теорії пізнання, як зазначалося на конференції, пов'язана з суттєвими особливостями сучасного стилю наукового мислення. Гострота проблеми рефлексії викликана виявленням у другій половині ХХ ст. етичних, технологічних, екологічних, фінансових та ін. границь знання (С. Б. Кримський), сучасною кризою гуманітарного знання на Заході (О. Д. Шоркін), тенденціями розвитку природничонаукового знання, актуальними соціальними завданнями (Ф. В. Лазарев). На думку останнього, питання рефлексії викликають такі значні зміни всієї проблематики теорії пізнання (насамперед прагнення до вивчення соціально-культурного контексту пізнавальної діяльності, розширення поняття суб'єкта

пізнання шляхом залучення до аналізу проблеми критики, іронії, сумніву та ін.), що доцільно говорити про формування нової філософської дисципліни — «метаногістики». Деякі учасники конференції (М. К. Трифонова, О. Г. Каменобродський та ін.) підтримали цю ідею, інші (П. Ф. Йолон, О. Д. Шоркін та ін.) відхилили на її підставі, що філософії притаманна внутрішня систематична рефлексія і подібно до того, як не може бути метафілософії, так і судження про пізнання будь-яких рівнів рефлексії повинні залишитись в компетенції гносеології.

Водночас безсумнівно є те, що проблеми рефлексії охоплюють широкий спектр актуальних питань філософського знання, можуть бути комплексною програмою досліджень науковців різних галузей пізнання. На думку учасників конференції, найближчим завданням є упорядкування і вироблення концептуального апарату дослідження цієї проблеми, а в перспективі — створення загальної категоріальної сіті, тезаурусу основних понять рефлексії.

О. Д. ШОРКІН

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛОГІКИ І МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ

11 жовтня 1984 року Донецьке обласне відділення ФТ СРСР провело засідання Круглого столу, на якому розглядалися публікації з актуальних проблем логіки і методології науки, підготовлені за останнє п'ятиріччя відділом логіки і філософських питань природознавства Інституту філософії АН УРСР¹. В обговоренні взяли участь філософи Донецького регіону разом зі співробітниками відділу, які репрезентували колектив авторів, — завідувачем цим відділом доктором філософських наук, професором М. В. Поповичем і старшим науковим співробітником кандидатом філософських наук С. О. Васильєвим.

У вступному слові М. В. Попович розповів про роботу авторського колективу над монографією, що обговорюється, приділивши увагу двом головним темам: філософсько-методологічному статусові проблеми розуміння і специфіці логіко-гносеологічного аналізу категоріальних структур мислення.

Донецькі філософи відзначили теоретичну значущість і оригінальність праць, підготовлених колективом на чолі з М. В. Поповичем.

Кандидат філософських наук, доцент О. Ф. Базиліюк акцентував увагу на своєрідності логіко-гносеологічного аналізу розуміння, зумовленого, на його думку, тим, що цей феномен конститується тільки за наявності знакових систем. У найзагальнішому вигляді розуміння, зауважив промовець, можна уявити як процес розгортання у спілкуванні змісту, або смислу, закодowanego в знакових системах. Хоч би як розрізнялися за своєю природою системи спілкування (вербальні й невербальні), вони завжди ґрунтуються на мові: по-перше, їх зміст у принципі може бути виражений за допомогою мовних засобів, а,

по-друге, сам цей зміст виникає лише як дальший розвиток або трансформація смислових структур, історично пов'язаних з мовою.

Про соціальні аспекти проблеми розуміння говорила кандидат філософських наук Н. Ф. Смирнова. Інтернаціональний характер таких сфер, як політика, економіка та ін., взаємодія національних культур, наявність глобальних міжнародних рухів, як, наприклад, боротьба за мир, — все це робить актуальним аналіз передумов взаєморозуміння на рівні великих соціальних спільностей: народів, націй, класів та ін.

Кандидат філософських наук, доцент К. О. Боброва підкреслила, що проблемі розуміння не треба обмежувати сферою комунікативних процесів, бо в цьому разі оцінка мовного повідомлення з погляду його зрозумілості чи незрозумілості не пов'язується з його оцінкою як істинного чи хибного. Можливість істинної оцінки виникає лише тоді, коли процес розуміння тлумачиться в логічному плані — як результат підведення об'єкта під поняття. Оцінюючи логіко-гносеологічний підхід до проблеми розуміння, кандидат філософських наук В. О. Линок висловив думку, що він важливий у плані подолання психологізаторських тенденцій. Хоча розуміння безпосередньо пов'язане з діяльністю суб'єкта, тобто включає суб'єктивні переживання та ін., воно здійснюється тільки на основі об'єктивних зв'язків і відношень: з одного боку, — логічних структур осмислення, а з другого — особливостей об'єкта, виражених у формі соціологічних, психологічних та інших закономірностей.

Кандидат філософських наук, завідувачий кафедрою філософії Донецького університету В. М. Мельников звернув увагу на прагнення авторів обговорюваних праць аналізувати філософські (логічні) категорії в плані їх поліфункціональної сутності. Такий підхід дозволяє уникнути невідповідності між формальними і змістовими дослідженнями категоріальної структури мислення.

¹ Див.: *Логико-гносеологические исследования категории структуры мышления.* — Киев, 1980; *Понимание как логико-гносеологическая проблема.* — Киев, 1982; *Пути формирования нового знания в современной науке.* — Киев, 1983.

Кандидат філософських наук, доцент В. В. Вербовський присвятив свій виступ питанню про критерії категоріальності. Він підкреслив, що зміст філософських категорій не можна розкрити поза контекстом всесвітньо-історичної практики, а також теоретичних зв'язків усередині категоріальної системи.

Кандидат філософських наук, доцент М. М. Жалдак висловив думку, що категорії діалектичної логіки виступають як ступені розв'язання невизначеності нашого знання про світ. Оскільки невизначеність може бути виражена у формі відповідного питання, остільки діалектична логіка може виступати як логіка питань і відповідей.

Кандидат філософських наук В. О. Гаврилюк проаналізував логічну функцію основного питання філософії. Він відзначив, що розв'язання цього питання створює одну з неодмінних логічних передумов формування філософського знання. Дану обставину треба враховувати в тому разі, коли формується критерій для розрізнення філософських і загальнонаукових категорій, оскільки останні безпосередньо не пов'язані з основним питанням філософії.

С. О. Васильєв підкреслив, що до-

слідження структури текстів, механізмів їх функціонування в соціальному середовищі та смислових процесів, що відбуваються при цьому, може дати багатий матеріал для філософських висновків про природу людського мислення, оскільки думка, як психологічний феномен, об'єктивується в тексті, стає його смислом і тим самим виявляється доступною іншим суб'єктам, у тому числі дослідникам, як певне надіндивідуальне «наyjne буття». Такий підхід перспективний і для розв'язання проблеми розуміння і для визначення природи і функцій категорій мислення. У філософських висновках, одержаних і обґрунтованих таким шляхом, мають потребу спеціалісти в галузі теоретичної кібернетики, прикладної лінгвістики і так званого штучного інтелекту, які мають справу з моделюванням мислительних процесів у їх знакової, текстовій формі.

Подібні зустрічі авторів монографічних досліджень з читачами і обговорення актуальних наукових проблем сприяють глибокому осягненню досліджуваних питань, прискоренню наукового пошуку і підвищенню його ефективності.

О. Ф. БАЗИЛЮК, В. М. МЕЛЬНИКОВ

ПОЛІПШУВАТИ РОБОТУ З НАУКОВОЮ МОЛОДДЮ

У постанові ЦК КППС «Про даліше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді», в постанові всересневого (1984 р.) Пленуму ЦК Компартії України накреслені напрями проведення роботи з молоддю. Це насамперед — підвищення рівня партійного керівництва комсомольськими організаціями, удосконалення стилю і методів їх роботи, збільшення внеску комсомольців і молоді у здійснення планів господарського і соціально-культурного будівництва, а також формування у молоді марксистсько-ленінського світогляду.

У грудні 1984 року цим питанням було присвячене спільне засідання Президії АН УРСР, ЦК ЛКСМ України та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ.

У доповіді віце-президента АН УРСР академіка АН УРСР К. М. Ситника, у виступах учасників засідання відзначалося, що керівники установ АН УРСР разом з партійними, профспілковими і комсомольськими організаціями приділяють значну увагу роботі з молоддю. Питання виховання молоді регулярно обговорюється на розширених засіданнях учених рад, зборах трудових колективів наукових установ АН УРСР. Підвищенню професійного рівня та якісного складу молодих учених і спеціалістів сприяє регулярне проведення в наукових закладах учбово-наукових семі-

нарів, лекцій з основних наукових напрямів у розвитку інститутів, щорічних конкурсів «Краща наукова робота», «Кращий науковий спеціаліст» та ін. Зростає участь молоді у розробці фундаментальних і прикладних досліджень з найактуальніших напрямів, виконанні науково-технічних програм, у впровадженні одержаних результатів у практику.

В наукових установах створюються комплексні творчі молодіжні колективи, зміцніли зв'язки ЦК ЛКСМ України і комісії АН УРСР по роботі з молоддю. Починаючи з 1984 року, проводиться щорічний конкурс серед наукових установ АН УРСР на кращу організацію роботи з молодими вченими і спеціалістами.

Разом з тим, як відзначалося у виступах учасників засідання, в установах АН УРСР ще не повністю використовуються наявні резерви та можливості для поліпшення роботи з молоддю. Окремі партійні, профспілкові та комсомольські організації ще недостатньо піклуються про ідейне загартування та посилення відповідальності молодих учених і спеціалістів за результати трудової і громадської діяльності. Заходи щодо виховання наукової молоді (комсомольські збори, аспірантські методологічні семінари та ін.) в окремих випадках мають формальний характер і не пов'язані з її участю у розв'язанні конкретних наукових і науково-технічних завдань.

Не завжди приділяється належна увага

прискоренню кваліфікаційного та службового зростання здібної наукової молоді, висуванню її на самостійні ділянки роботи, створенню для цього потрібних умов. Майже у третини установ АН УРСР взагалі немає старших наукових співробітників та відповідно керівників науково-дослідних тем, молодших 33 років. Незначна і кількість молодих докторів наук, керівників відділів та інших науково-структурних підрозділів. Досить низьким лишається рівень наукового керівництва аспірантами, через що багато хто з них не захищає або не подає у встановлені строки до захисту кандидатських дисертацій.

Профспілкові комітети наукових установ не приділяють достатньої уваги залученню молодих учених і спеціалістів до соціалістичного змагання, до участі в конкурсах на зразковий підрозділ в академічних установах, мало контролюють виконання індивідуальних творчих планів. Комітети комсомолу, ради молодих учених і спеціалістів багатьох наукових установ не встановили необхідних зв'язків з комітетами комсомолу вузів, галузевих інститутів, підприємств для залучення молоді до наукових досліджень, впровадження їх результатів у практику. Недостатньо активно організовує роботу у цьому напрямі Республіканська рада молодих учених і спеціалістів при Президії АН УРСР і ЦК ЛКСМ України. Відділи АН УРСР і керівники установ АН УРСР ще не створили чіткої системи участі молодих спеціалістів і учених у всесоюзних комсомольських і інших конкурсах. Комісія АН УРСР по роботі з молоддю не приділяє достатньої уваги пошуку і поширенню нових форм роботи з молодими ученими та спеціалістами.

У багатьох установах АН УРСР куль-

турно-масова та спортивна робота з молоддю ще на досить низькому рівні. Потребують поліпшення побутові умови та організація дозвілля в гуртожитках АН УРСР.

Учасники засідання прийняли рішення сприяти створенню міжгалузевих творчих молодіжних колективів, які мають допомогти розв'язанню виробничих проблем і впровадженню наукових досягнень у практику. На розширених засіданнях учених рад, зборах трудових колективів і комсомольських зборів наукових установ мають бути розроблені шляхи підвищення участі академічної молоді в прискоренні науково-технічного прогресу.

Зазначено, що комсомольські організації і ради молодих учених і спеціалістів повинні посилювати вимоги до організації пропагандистської роботи, підбору лекторів і тематики комсомольської політичної освіти, активізувати участь молодих учених у всесоюзних і республіканських творчих конкурсах, науково-практичних конференціях і семінарах. Прийнято рішення про розробку методичних матеріалів на допомогу комітетам комсомолу та радам молодих учених і спеціалістів для поліпшення системи ідейно-політичного, трудового і культурного виховання наукової молоді, формування у неї марксистсько-ленінського світогляду. Ці матеріали доручено розробити Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР. Затверджено також план роботи Республіканської ради молодих учених і спеціалістів при Президії АН УРСР і ЦК ЛКСМ України, схвалено ряд інших заходів, спрямованих на поліпшення форм роботи з молодими ученими і спеціалістами, посилення їх творчої активності.

М. І. МАЛИШКО

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1985 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

ОССОВСКИЙ В. Л. ФОРМИРОВАНИЕ ТРУДОВЫХ ОРИЕНТАЦИЙ МОЛОДЕЖИ (МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ).— 10 л.— 1 р. 70 к.

У монографії висвітлюється досвід проведення емпіричних досліджень процесу формування соціально-професійної орієнтації молоді, її життєвих планів щодо трудової діяльності. На основі цього узагальнення розроблені і пропонуються читачеві теоретична концепція і деякі результати практичної реалізації програми соціологічного дослідження ціннісних орієнтацій молоді в сфері професійної діяльності. Викладаються рекомендації щодо розробки процедур прикладних досліджень, необхідних для вдосконалення трудового виховання різних категорій молоді. Для наукових працівників, педагогів, соціологів-практиків.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЧАСУ ОСОБИ

Відправною точкою дослідження, результати якого відображені в рецензованій монографії*, авторам слугує аналіз становлення і розвитку уявлень про людський час у філософії і психології. Є. І. Головаха і О. О. Кроник виходять з того, що вирішальна роль у формуванні ставлення людини як особистості до часу належить соціальним детермінантам, насамперед об'єктивним часовим відношенням історичного процесу, життєдіяльності суспільства, класів, соціальних груп і верств, до яких належить ця людина. Разом з тим власний час суб'єкта не тільки інтегрує ці часові відношення, а й конституюється на основі суб'єктивного відображення часу в життєдіяльності особи. Саме цій, суб'єктивній стороні її «власного часу» автори і приділяють головну увагу.

У книжці підкреслюється, що суб'єктивний час у найзагальнішому значенні — «це соціальний час, тією мірою, якою зміст людської психіки є освоєним у практичній діяльності соціальним досвідом. У зв'язку з цим категорія соціального часу виконує дуже важливу методологічну функцію у вивченні власного часу особи в його суб'єктивному аспекті» (с. 5).

Аналіз суб'єктивного аспекту «власного часу» особи сприяє збагаченню розуміння часу в тому ракурсі, в якому він досліджується в соціології, у філософському аналізі культури і багатьох інших підрозділах філософської науки, аж до історії філософії включно. З погляду останньої особливий інтерес становлять перша і частково друга глава книги. Безперечно, цінною є багато в чому оригінальна концепція психологічного часу, що її обгрунтовано в рецензованій праці.

Автори виділили три взаємопов'язані масштаби психологічного часу — ситуаційний, біографічний, історичний. Безпосереднє сприйняття і переживання коротких часових інтервалів відповідає ситуаційному масштабові. Рамки ж біографічного задаються вже межами індивідуального існування людини і включають у себе систему узагальнених часових уявлень (концепції часу особи), яка формується на основі закономірностей, що виявляються в процесі виникнення і зміни безпосередніх форм переживання часу в різних життєвих ситуаціях. Індивідуальне життя у свідомості не обмежується безпосереднім існуванням, воно постає також і в історичному масштабі, коли події, котрі відбулись до народження індивіда, і ті, що відбуваються

після його смерті, втягуються у сферу часових відношень і впливають на безпосереднє переживання часу індивідом.

Для досліджень психологічного часу характерний поступовий перехід від ситуативного масштабу до біографічного, від нагромадження значної кількості емпіричних даних до їх теоретичного узагальнення. У психології усталився загальнотеоретичний підхід до вивчення механізмів сприйняття особою часу, згідно з яким особливості його психологічного відображення людиною залежать від числа та інтенсивності подій у житті. Але подіова концепція психологічного часу не дає позитивного розв'язання ряду фундаментальних проблем: визначення меж, і змісту психологічного теперішнього, взаємозв'язок минулого і майбутнього, механізм формування деяких часових властивостей психічної діяльності, суб'єктивна оберненість плину часу.

Автори пропонують причинно-цільову концепцію психологічного часу. Основою його концептуального осмислення є реляційний підхід до розуміння природи часу, пов'язаний з таким способом пояснення часових явищ, як фіксація змін, які відбуваються в певному процесі. Тут будь-яка зміна розглядається як подія. Послідовність подій, що розкриває особливості життєвого шляху в розумінні самої людини, автоматично не визначається їх хронологічним порядком і має свої закономірності. Закономірності психологічного часу пов'язані зі значними подіями. Значущість події, яка визначається сукупністю її зв'язків з іншими, прямо пропорційно впливає на формування у людини узагальнених оцінок їх послідовності, тривалості. В суб'єктивній структурі міжподійових зв'язків та чи інша подія може бути подана або як причина чи наслідок інших, або як мета чи засіб.

Аналіз особливостей суб'єктивної структури причини і цільових відношень дозволив дослідникам виокремити основні властивості психологічного часу — ступінь дискретності, напруженість і емоційне ставлення до діапазону часу.

У монографії детально викладено основний, спеціально розроблений метод дослідження психологічного часу особи — каузометрію. За його допомогою визначаються найзначущі події в житті людини і ступінь адекватності їх усвідомлення, встановлюється зв'язок основних сфер життєдіяльності, розкриваються індивідуальні особливості часових уявлень особи про її минуле, теперішнє і майбутнє.

Відповідно до концепції авторів однією аналізу і вимірювання психологічного

* Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности.— Киев: Наук. думка, 1984.— 207 с.

часу є міжподійовий зв'язок. Виділено три типи зв'язків: реалізовані, тобто такі, що з'єднують події хронологічного минулого; актуальні, які з'єднують події хронологічного минулого і майбутнього; потенційні — вони з'єднують події хронологічного майбутнього.

Автори показують, що психологічна віддаленість подій визначається особливостями структури причинних і цільових зв'язків і не залежить безпосередньо від віддаленості подій у хронологічному часі.

Механізми формування оцінок психологічної віддаленості такі гнучкі, що на їх основі виникають стиск і розтяг часу, інверсії і «зклейки» хронологічно різночасових подій. Частота інверсій визначається мірою залежності оцінок віддаленості психологічного часу від хронологічного. Що менше інверсій, то більша залежність людини в її оцінках від реальної хронології, що більше інверсій, то більше вона відірвана від останньої. В основі інверсій віддаленості лежать відмінності в реалізованості і потенційності подій, визначувані специфікою структури міжподійових зв'язків.

Щодо особистісного часового центру міжподійовий зв'язки трактують авторами монографії як реалізовані, актуальні і потенційні, які утворюють психологічне минуле, теперішнє і майбутнє особи. Взаємоперетворення модусів психологічного часу можливі, на їхню думку, завдяки наявності в людині особливих механізмів часової децентрації — здатності поглянути на своє життя з будь-якого хронологічного моменту його. Децентрація передбачає можливість віддалення особистого часового центру від хронологічного теперішнього і перенесення цього центру в хронологічне минуле чи майбутнє. Децентрації можуть докорінно змінити часовий статус міжподійових зв'язків, і однієї психологічного минулого, теперішнього, майбутнього позбавляються своєї сталості і трансформуються одна в одну, що приводить до зміни оцінок психологічної віддаленості. Враховуючи часові децентрації і рухомість особистого часового центру, дослідники уточнюють вихідні припущення: мірою підвищення ступеня реалізованості (потенційності) елементарної події відносно до особистого часового центру, локалізації якого може бути різна (при оцінюванні різних подій, вона (ця подія) має оцінюватись як усе більш віддалена у психологічне минуле (майбутнє).

З погляду причинно-цільової концепції у праці розглядаються механізми розтяжності і перервності психологічного часу. Оскільки зміст останнього визначається особливостями суб'єктивної структури міжподійових відношень, то різні форми переживання часу мають бути з'ясовані, виходячи з особливостей цієї структури. При оцінюванні віддаленості подій в минуле і майбутнє ступінь актуальності кожної з них визначає її наближення до теперішнього. Що актуальніші події, то більшою мірою вони концентруються навколо теперішнього, роблячи минуле «недавнім», а майбутнє — «близьким», стискаючи теперішнє у переживаннях особи. Низька ак-

туальність подій відсуває їх у «давнє» минуле або «неблизьке» майбутнє, розтягує психологічний час (с. 155).

Максимальна протяжність актуального зв'язку дорівнює очікуваній тривалості життя. Але оскільки вона в кожній людині різна, то для зіставності вводиться показник «відносна хронологічна протяжність зв'язку». Однакові за протяжністю зв'язки можуть розрізнятись своєю ймовірністю, тобто ступенем упевненості людини в тому, що одна подія є причиною або метою іншої. Тому й було сформульовано залежність, яка розкриває механізм перервності часу: що менша відносна протяжність і ймовірність актуальних міжподійових зв'язків, то більш переривчастим переживається час.

Не менш цікаві й дослідження авторів щодо визначення «психологічного віку» особи. Під ним вони розуміють усвідомлення людиною реалізованості психологічного часу у формі переживання свого «внутрішнього віку», міру психологічного минулого особи. «Психологічному віку» притаманні такі особливості: він характеризує людину як індивідуальність і вимірюється в її «внутрішній системі відліку»; йому властива принципова оборотність, тобто людина не тільки старіє у психологічному часі, але й може молодіти в ньому за рахунок збільшення психологічного майбутнього або зменшення минулого; «психологічний вік» багатомірний і може не збігатися в різних сферах життєдіяльності. Авторі розробили і апробували методи вимірювання суб'єктивної реалізованості психологічного часу і «психологічного віку» особи.

Обґрунтовані в книжці теоретичні положення і методи дослідження мають значення для різних галузей теоретичного знання і практики. Вони дозволяють багато в чому конкретизувати філософське розуміння проблем культури, які нині активно розробляються. Не менш істотне і врахування результатів, здобутих авторами монографії, для практики соціологічних досліджень, для роботи психотерапевтичної служби.

Книжка сприятиме розв'язанню низки актуальних завдань виховної роботи, що реалізуються на нинішньому етапі. На жаль, — і це є недоліком рецензованої праці, — запропоновані авторами «виходи» у згадану галузь практики швидше намічені, ніж реалізовані. Очевидно, можна було б більшу увагу приділити, з одного боку, культурологічній проблематиці в аспекті питань, порушених авторами, а з другого — прикладній стороні їхніх теоретичних розробок, з'ясуванню шляхів упровадження результатів у практику. В услашному разі, злива читачських відгуків на три статті Є. І. Головахі і О. О. Кроніка про психологічний час особи, вміщені в журналі «Знання — сила», засвідчує, що розроблювана авторами проблема викликає жвавий інтерес громадськості, причому не тільки як теоретична, а передусім як безпосередньо-практична, життєва проблема.

Рецензована книга дає справді оригінальний новаторський підхід до актуальної проблеми. Вона цікава не тільки роз-

в'язанням, а й постановкою питань, які, безперечно, визначають подальші дослідження. Значний внесок зроблений авторами і в розробку оригінальної методики дослідження, на основі якої здобуто емпіричні дані, що дозволяють якнайповніше описати

форми переживання минулого, теперішнього і майбутнього, «психологічний вік» особи і механізми психологічної саморегуляції. Рецензована книга вже стала популярною у широких читацьких колах.

В. С. ГОРСЬКИЙ, С. М. СТУКАЛО

СВІТОГЛЯДНІ КАТЕГОРІЇ В СУЧАСНОМУ ПРИРОДОЗНАВСТВІ

Зростання ролі глобальних проблем у розвитку людської цивілізації актуалізує завдання підвищення світоглядної культури в складному процесі духовного освоєння світу, виявлення конкретних «механізмів» функціонування світоглядних орієнтирів у науковому пошуку. Світоглядна проблематика досліджується радянськими філософами в різних сферах духовної діяльності суспільства (наука, мистецтво та ін.). Водночас посилення значення світоглядного фактору в науці, в тому числі в природознавстві, потребує дальшої теоретичної розробки проблем впливу світоглядних передумов на формування перспективних наукових програм пізнання дійсності. Новий аспект розробки даної тематики міститься в рецензованій праці С. Б. Кримського й В. І. Кузнецова.¹ Автори на широкому матеріалі сучасного природознавства розглядають нову пізнавальну ситуацію, яка полягає в широкому використанні в природознавстві світоглядного підходу, введенні ряду світоглядних категорій, що свідчать про дальше зміцнення діалектико-матеріалістичних основ сучасного наукового пізнання.

В основу монографії покладено розуміння світогляду як складної системи духовно-практичного освоєння світу, в якому сплавлені воедино знання, переконання, ідеали, норми та ідейні орієнтири життєдіяльності людини. Автори монографії виділяють найважливіші риси світогляду, такі як максимальність, універсальність і проєктивність, визнання цілісності і самодостатності буття, партійність світогляду. Ці філософські параметри світогляду можуть бути розкриті через відповідні категорії: максимальність — через категорію абсолютного і вічного, універсальність — через категорію всезагального, самодостатності буття — через категорію субстанції, цілісність — через поняття світу як тотальної системи буття та ін. Дані категорії набувають статусу світоглядних, коли вони «виступають в певному значенні ідейним центром духовно-практичного освоєння дійсності і відповідно вводяться через контекст безумовного, тобто нормативного знання, або переломлюються через те, що

ми вважаємо абсолютним, взірцем, відповідним ідеалу» (с. 7).

Плідність окресленою авторами розуміння світоглядних категорій полягає насамперед в тому, що він дозволяє: 1) чітко розрізнити світоглядні й філософські категорії, які в нашій філософській літературі фактично отожднюються; 2) вказати умови, за яких філософська категорія може бути піднята до рангу світоглядної; 3) залучити до світоглядних категорій особливі «світові поняття», які не є філософськими категоріями в загальному розумінні — «світ», «людина», «універсум».

Розкриваючи значення світоглядних категорій в природознавстві, С. Б. Кримський і В. І. Кузнецов здійснюють дослідження в трьох аспектах, в кожному з яких розглядаються нові проблеми і напрями філософської рефлексії. Деякі з проблем, які раніше обговорювалися в філософській літературі, при цьому висвітлюються під новим кутком зору. Назвемо декілька з цих проблем:

1) аналіз рівнів самодетермінації природних явищ і їх методологічного усвідомлення в категоріях субстанції, сутності, явища, об'єктивності, відносності, абсолютності та ін.;

2) аналіз конкретних фізичних умов, причетних до розгортання сутнісних закономірностей буття в тотальну систему об'єктів під назвою «світ»;

3) відображення розгорнутих через системність світу субстанціальних носіїв явищ у науковій картині світу.

Автори присвячують розкриттю кожного з аспектів філософських категорій окремий розділ монографії. Так, перший аспект реалізується в розділі «Субстанція», другий — у розділі «Світ», третій — у розділі «Рефлексія».

Розглядаючи в широкому світоглядно-філософському контексті проблему субстанції, автори праці акцентують увагу на проблемі відносності субстанціальних рівнів пізнання матеріального світу в умовах сучасної гіпсеологічної ситуації в природознавстві. Зміна постулату одиничності істинної теорії картинною множинністю наукових теорій була сприйнята деякими природознавцями як втрата наукою об'єктивності. За цих умов, підкреслюють С. Б. Кримський і В. І. Кузнецов, актуалізується значення лєнінської концепції відносності об'єктивного, суттєвого ризику якої є за-

¹ Див.: *Кримський С. Б., Кузнецов В. І.* Мировоззренческие категории в современном естествознании. — Киев: Наук. думка, 1983. — 221 с.

перечення раз і назавжди визначеного зв'язку абсолютного і об'єктивного: об'єктивне виступає опосередковуючою ланкою в діалектиці взаємовідношення абсолютного і відносного.

Дослідження цієї діалектики є вагомим внеском авторів монографії в розробку методологічної проблематики сучасного природознавства. Якщо для класичної фізики були характерні універсальність абсолютного і локалізація відносного, то в сучасній науці, вважають С. Б. Кримський і В. І. Кузнецов, універсальнується саме відносне, а абсолютне набуває локального статусу. Це певною мірою і зумовило революційні перетворення у фізиці на зламі XIX—XX ст. Конкретизуючи тезу про зміну статусу відносного і абсолютного на матеріалах сучасної квантової фізики та фізики елементарних частинок, автори доводять, що концепція відносності не обмежується лише сферою вивчення інваріантів просторово-часових перетворень, а може бути поширена на всі характеристики матерії, які раніше вважалися абсолютними — субстанція, речовина, взаємодія, причинність, структура та ін.

Розширення сфери релятивного дозволило С. Б. Кримському і В. І. Кузнецову обґрунтувати актуальну для осмислення ситуації в сучасній науці думку про відносність самого поняття фізичного світу (під яким слід розуміти граничну область екстраполяції тих чи тих фізичних законів), що дістає вияв у сучасній фізиці в розрізненні трьох світів — мікро-, макро- та мегасвіту, які підпорядковані особливим типам фундаментальних фізичних закономірностей.

У рецензованій праці розглядається зміст понять «світ» і «універсум» в контексті досвіду аналізу цих понять в історії філософії та природознавства. Зміна статусу поняття «світ» в сучасному природознавстві, порівняно з класичним, полягає, на думку авторів, в розведенні раніше отожднюваного змісту понять «світ» і «універсум». Тепер поняття «універсум» асоціюється з повнотою вияву субстанції, а поняття «світ» співвідноситься з предикатом релятивності, відносності. В зв'язку з цим стало можливим дослідження світу як фізичного об'єкта, відносність якого в природознавстві почала пов'язуватися з можливістю фізикалізації різних типів геометрії. Універсум в цьому контексті розкривається як множина світів — всесвітів. Внаслідок такого розуміння Універсуму можливо, як підкреслюють автори, уникнути хибної у світоглядному відношенні ідеї творення Всесвіту як Універсуму. Завдяки цьому поняття Всесвіту перестає асоціюватися з усім існуючим і отримує більш строгі визначення фізичного об'єкта.

С. Б. Кримський і В. І. Кузнецов не обмежуються самим загальним визначенням поняття «світ», а конкретизують його зміст шляхом з'ясування таких атрибутивних характеристик, сукупність яких становить змістову дефініцію цього поняття. До атрибутивних характеристик світу відносяться: матеріальна єдність багатоманітного в сфері явищ; відсутність просторових меж у метричному смислі; реалізація певного

типу закономірностей, які розкривають деякий світопорядок; самодостатність закономірностей; певний рівень реалізації тих умов, які роблять світ спостережуваним для суб'єкта; відповідний тип фізичної реальності; певний тип існування. Вказані атрибутивні характеристики розкривають специфічний категоріальний лад уявлень про світ. А ослаблення тієї чи іншої атрибутивної характеристики і відповідно посилення інших зумовлює членування реальності на певні типи світів, кожному з яких відповідає якийсь рівень або порядок сутності явищ.

Важливою є думка авторів, що категоріальна визначеність світу повинна включати його доведення до поняття «світ людини», що матеріальне природне буття і світ людини еволюційно зв'язані у межах одного і того ж світу. Причетність світу до людського буття виявляється в тому, що основні фізичні характеристики (розмірність фізичного простору спостережуваного Всесвіту, його масштаб) відповідають умовам існування людини.

Аналізуючи це положення, яке отримало в сучасній космології назву антропологічного або антропоного принципу, автори доводять, що спроби буржуазних учених подолати проблеми, що при цьому виникають, на рівні конкретно-методологічного аналізу природничонаукових даних, призводять до значних ідеалістичних зривів, на кшталт визнання божественного творення світу. Розуміння ж Універсуму як єдиної цілості, яка характеризується розкриттям усіх можливостей матеріального буття і їх здійсненням у вічній і безконечній перспективі розвитку матерії, яка дається у рецензованій монографії, дозволяє спростувати багато аргументів новоявлених богословів стосовно ідеї множинності світів. Оскільки, на думку авторів, формою утвердження і тривалості універсуму є вічність, то проблема початку, актуальна щодо кожного зі світів, щодо Універсуму не виникає. А оскільки для людини Універсум реалізується лише як людський світ, то за цими межами він є сферою лише потенціального, а не актуального буття. Безперечно, що за такого підходу не може бути мови про якийсь акт божественного творення світу. Адже якщо основні нашої метагалактики виявляються саме такими, які неабхідні для виникнення життя, «то це означає, що наш Всесвіт не є унікальним, а існує Універсум як «простір» самих різних можливостей, одна з яких виявилася оптимальною для космогенезу нашої Метагалактики і умов органічної еволюції в ній» (с. 113).

Увагу читачів привертає та думка, що Універсум постає не тільки у вигляді світу (людського світу), а і як розуміння людиною світу, як картина світу. Тому цілком виправдана та увага, яку приділено природничонауковій картині світу як формі систематизації знання і особливостям сучасного етапу її розвитку. Особливий інтерес у цьому відношенні становить проведена у монографії типологія існування. Сучасна картина світу, на відміну від класичної, яка допускала існування тільки принципово спостережуваних сутностей,

допускає існування неспостережуваних за допомогою макроприладів сутностей. Отже, умова спостережуваності перестає бути безумовним показником існування.

Враховуючи досвід оперування категорією існування у філософії і природознавстві, С. Б. Кримський і В. І. Кузнецов виділяють на рівні картини світу такі різновиди існування, як актуальне, потенціальне та віртуальне. Вперше в нашій філософській літературі докладно проаналізовано віртуальний різновид існування, який тісно пов'язаний з концепцією квантового поля. Показано, що введення віртуального існування з притаманними йому предикатами неспостережуваності та невизначеності деяких станів квантових систем дозволило розв'язати парадокси опису процесу обміну квантами між взаємодіючими частками. Віртуальне існування, яке характеризується специфічними імпульсами («спалахами» буття), цілком відповідає діалектичній природі сутності фізичних феноменів.

Оцінюючи позитивний зміст монографії, підкреслимо і деякі хибні праці, зокрема надмірну ускладненість викладу матеріалу, хоча певною мірою це зумовлено і складністю обговорюваних питань. Більше уваги, на наш погляд, слід було б приділити з'ясуванню причин ототожнення понять «світ» та «Універсум» у класичному природознавстві. Адже, як зазначають автори, уже в античності ці поняття розглядалися як неоднозначні і тільки в період класичного розвитку науки виникає їх суміщення. Не зовсім вмотивованим є введення термінів «мікро-» і «макро-»теорія.

Загалом же праця С. Б. Кримського та В. І. Кузнецова «Світоглядні категорії в сучасному природознавстві» — вагомий внесок у розробку філософсько-світоглядних проблем марксистсько-ленінської філософії та сучасного природознавства. Вона націлює дослідників на розробку актуальних філософських проблем сучасної науки.

М. В. ДУЧЕНКО, Л. В. ОЗАДОВСЬКА

РЕАКЦІЙНА СУТЬ КЛЕРИКАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Під такою назвою Політвидав України випустив у світ монографію І. І. Миговича* у серії «Критика ідеології і політики антикомунізму». Актуальність досліджуваних у ній питань безсумнівна, адже відомо, як аполігетичні імперіалізму тепер використовують клерикальний різновид антикомунізму в боротьбі проти марксизму-ленінізму, духовних цінностей реального соціалізму.

У центрі уваги автора — виявлення соціально-класових чинників утворення альянсу уніатської церкви і українського буржуазного націоналізму, доведення антинауковості ідеології і реакційності політичної практики клерикального націоналізму. Широко висвітлюється боротьба трудящих на чолі з комуністами проти клерикально-націоналістичної реакції на західноукраїнських землях у дорадянський період, процес утвердження масового атеїзму в західних областях Радянської України в ході соціалістичного будівництва.

У вступній частині монографії подано розгорнуте визначення клерикального націоналізму як соціально-політичного явища. Будучи породженням капіталістичного ладу, клерикальний націоналізм, пише І. І. Мигович, «характеризується засиллям релігії в різних сферах суспільного життя, зрощенням організаційних структур церкви й націоналістично настроєної буржуазії, їх класово зумовленим і відповідним чином ідеологічно обгрунтованим політичним співробітництвом у боротьбі з теорією і прак-

тикою пролетарського інтернаціоналізму і наукового атеїзму» (с. 9, тут і далі посилання на рецензовану працю).

У книжці визначено три групи питань: критичний аналіз соціально-політичної платформи уніатства і українського буржуазного націоналізму; викриття антинаукової і антинародної суті пропонованого ними шляху розв'язання національного питання; доведення цілковитої реакційності їх підходу до проблем культурного розвитку українського народу. Такий аналіз дає можливість авторові висловити ґрунтовні рекомендації щодо розвінчання ідеологічних і політичних засад клерикального націоналізму та посилення дієвості науково-атеїстичного виховання трудящих.

Як відомо, уніатська церква і український буржуазний націоналізм — породження різних історичних епох: феодалізму і капіталізму. Але класові корені у них спільні, спрямовані на задоволення економічних, політичних й ідеологічних потреб експлуататорських класів. Уніатська церква служила українській та іноземній буржуазії, куркульству. Автор слушно зауважує: «Незважаючи на деякі розходження у політичній орієнтації, ідеологічній відмінності, тактичній розбіжності і внутрішні чвари, верхівку греко-католицької церкви та українських буржуазних націоналістів об'єднували спільні класові інтереси» (с. 19). Сутність соціально-класових основ уніатства і буржуазного націоналізму зумовила альянс цих своєрідних ідеологічних утворень буржуазного суспільства. У праці обгрунтовано висновок про близькість організаційних структур уніатства і націоналізму (с. 30—31), яку

* Мигович І. І. Реакційна суть клерикального націоналізму. — К.: Політвидав України, 1984. — 293 с.

не завжди враховують дослідники ідеології уніатської церкви.

Чимало інформації читач одержує про сучасне спілкування уніатів з українськими буржуазними націоналістами (с. 39—67). Цей матеріал має особливу цінність для пропагандистської роботи, оскільки він насичений багатьма фактами, які вперше введени у науковий обіг.

Важливе теоретико-методологічне значення має проведений автором марксистсько-ленінський аналіз соціально-політичної платформи уніатського різновиду клерикального націоналізму, апологетичного ставлення останнього до приватної власності на засоби виробництва (с. 68—75), до соціалістичної революції і диктатури пролетаріату (с. 75—81), радянської демократії (с. 81—88). Автор викриває ідеологічні й політичні маніпуляції уніатської верхівки і оунівських ватажків, які зводять наклепи на радянське суспільство і затьмарюють свідомість української трудової еміграції.

Аргументовано, на високому ідейно-теоретичному рівні в монографії здійснено всебічну критику клерикального націоналізму з проблем теорії і практики вирішення національного питання.

Автор доводить, що в розумінні самого поняття «нація» українські буржуазні націоналісти не мають ніяких принципових розбіжностей з уніатськими богословами. Останні розглядають націю як вияв якогось надприродного, містичного начала, «єдиної духу, крові та історичного призначення», яку, мовляв, не можна досягнути поза релігію. Ідеалістичне тлумачення нації як тільки духовної спільності слугує і тим, і тим приводом для безпідставного ототожнення національного і релігійного, проголошення кожного українця-віруючого католиком, а католицизму — «національно-релігійною українців».

Історичні факти свідчать, що клерикальний націоналізм сіє ворожнечу між народами, намагається піддати сумніву велику життєдайну силу дружби соціалістичних народів, пролетарського інтернаціоналізму. Перекопливе розвінчання цих намагаєнь становить одне з достоїнств монографії (с. 118—136).

Автор розповідає про те, як сама радянська дійсність спростовує вигадки клерикально-націоналістичних наклепників, на численних прикладах показує, що всі нації і народності СРСР живуть в мирі і дружбі, працюючи на благо соціалістичної Вітчизни.

Органічну частину рецензованої монографії становить критичний аналіз розуміння клерикальним націоналізмом проблем культури. Уніатсько-оунівські «теоретики», показує І. І. Мигович, підходять до проблем культури з позицій антикомунізму, зводять наклепи на народ Радянської України. Вони перевернуто тлумачать сам процес становлення східнослов'янської культури, зображуючи його як наслідок введення християнства на Русі.

У монографії докладно розглядаються становлення і розвиток культури давньоруської народності. Використовуючи найновітніші дослідження в цій галузі (с. 167—178), автор обґрунтовує слушний висновок: «Незважаючи на настійні силикування церковників спрямувати всі сфери духовного життя давньоруського народу в християнське русло, він зберігав і розвивав свою самобутню культуру» (с. 177).

Читач переконується в тому, що поширення уніатства на західних територіях України негативно впливало на її культурний розвиток і в другій половині XVII ст., коли Лівобережжя України внаслідок активного прилучення до освіти, науки, літератури і мистецтва Росії переживала культурне піднесення. «А на західних і південно-західних українських землях, — пише автор, — культурне життя ледь жевріло» (с. 182). Уніатська церква вперто протидіяла культурному прогресові, обмежувала зв'язки української інтелігенції з російською культурою, нещадно боролася з матеріалізмом і наукою, особливо з атеїзмом.

Нині, діючи передусім в Канаді, США та деяких інших країнах, в середовищі української еміграції, клерикальні націоналісти намагаються ізолювати трудящих українського походження від соціалістичної України. З цієї метою вони вдаються до грубих фальсифікацій сучасного культурного розвитку республіки. Спростовуючи їх, автор наводить чимало переконливих фактів з культурного життя Радянської України, показуючи велич духовної культури зрілого соціалізму, яка розвивається на засадах радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Завершує монографію розділ, в якому автор розглядає проблеми ідейно-виховної роботи в світлі сучасних завдань боротьби проти клерикально-націоналістичної ідеології, підвищення ефективності науково-атеїстичного виховання населення західних областей УРСР. Особлива увага приділяється організації контрпропагандистської роботи, викриттю антирадянської спрямованості релігійно-націоналістичної пропаганди з-за кордону.

Не всі проблеми, пов'язані з науковим аналізом клерикального націоналізму, рівною мірою дістали ґрунтовне висвітлення в рецензованій праці. На наш погляд, доцільно було б ширше показати джерела клерикального націоналізму як соціального явища, піддати розгорнутій критиці філософсько-світглядні засади його уніатсько-оунівського різновиду.

Монографія І. І. Миговича «Реакційна суть клерикального націоналізму» сприятиме збагаченню арсеналу засобів боротьби проти уніатсько-націоналістичної ідеології. Вона, безперечно, буде в нагоді пропагандистам і лекторам, викладачам і вчителям, всім, хто займається ідейно-виховною роботою, веде боротьбу проти буржуазної ідеології.

В. К. ТАНЧЕР

Наші автори

- АНДРІЄНКО** — кандидат історичних наук
Віктор Дмитрович
- АНДРОС** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Євген Іванович
- БОЙЧЕНКО** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, редактор відділу журналу «Філософська думка»
Іван Васильович
- ГЕРАСИМ'ЯК** — старший викладач Дрогобицького педінституту ім. І. Франка
Іван Григорович
- ГОРОДЕЦЬКИЙ** — аспірант Київського педінституту ім. О. М. Горького
Олександр Олександрович
- НЕЛЬГА** — кандидат філософських наук, доцент Вищої партійної школи при ЦК Компартії України
Олександр Вячеславович
- ПРИЛЮК** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, заступник головного редактора журналу «Філософська думка»
Юрій Дмитрович
- СОБОЛЄВА** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Наталія Іванівна
- СОХАНЬ** — доктор філософських наук, професор, завідувач відділом філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР
Лідія Васиївна
- ФРОЛОВ** — член-кореспондент АН СРСР, голова Наукової Ради при Президії АН СРСР з філософських і соціальних проблем науки й техніки
Іван Тимофійович
- ЧУМАК** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС
Василь Арсенійович
- ШЕВЧЕНКО** — аспірант Інституту філософії АН УРСР
Олексій Костянтинівич
- ШИЛОВ** — завідувачий сектором з міжнародних зв'язків Української Республіканської Ради Професійних Спілок
Василь Іванович
- ШИРОКОВ** — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Анатолій Іванович

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Г. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЛОВИЧ, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. І. ДАНИЛЕНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. П. ІВАНОВ, В. І. КУЦЕНКО, Б. О. ЛОВОВИК, В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, В. М. НІЧИК, О. С. ОНИЩЕНКО, В. С. ПАЗЕНОК, М. О. ПАРНЮК, Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар), М. В. ПОПОВИЧ, Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора), В. М. СВИНЦІЦЬКИЙ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО.

Адреса редакції: 252001 Київ 1, вул. Героїв Революції, 4
Телефони: 29 38 78, 29 48 55

Художній редактор Н. М. Абрамова
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор З. І. Соколинська

Здано до набору 04.03.85. Підп. до друку 22.04.85. БФ 18878. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,71. Тираж 1200 пр. Зам. 0-29.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкінга», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФІЛОСОФСЬКА МЫСЛЬ, № 3, май—юнь, 1985. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поллиграфкинга», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.